પારિજાત

લેખક અને પ્રકાશક

પૂજાલાલ

સોલ એજન્ટ
શ્રી અરવિંદ કાર્યાલય · આણંદ

પહેલી આવૃત્તિ

કિંમત અઢી રૂપિયા

સપ્ટેમ્બર · ૧૯૩૮

નીચેનાં સ્થળોએથી પણ મળી શકશે:

પાંડિચેરી કર્તા પાસેથી શ્રીઅરવિંદ આશ્રમ

અમદાવાદ · ગુર્જર ગ્રન્થરત્ન કાર્યાલય

વડોદરા · પુસ્તકાલય સ સ. મ લિ

કડી · શ્રી છગનભાઈ કા પટેલ, વિદ્યાર્થીઆશ્રમ

મુદ્રક · ચિમનલાલ કીશીભાઈ પટેલ · દેશબન્ધુ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ · આણંદ

પ્રકાશક · પૂંજાલાલ રણછોડદાસ દલવાડી શ્રીઅરવિંદ આશ્રમ · પાંડિચેરી

નિવેદન

ત્રણ-ચાર વર્ષથી પ્રગટ થઉં થઉં કરતું પારિજાત પ્રગટ થાય છે.

કવિતાદેવીએ પોતાની કૃપા વર્ષાવવાનુ તો વર્ષોથી આરભ્યું હતુ; પરતુ જન્મોની જડતાને લીધે એ દૈવી કૃપાને માટે પાત્રતા પ્રાપ્ત કરવાનુ મારું સુભાગ્ય ધીમે ધીમે અને સ્વલ્પ સ્વલ્પ જ ઊઘડતુ ગયુ. હીન પાત્ર જે કૃપાપ્રસાદ ઝીલી શકે તે સર્વના ઉપભોગ માટે રજુ કરું છું.

લાબા સમય સુધી તો લખેલી કવિતાઓને પ્રગટ કરવાનો વિચાર સેવવાની પણ મારી હિમત ચાલતી નહી; પરતુ કેટલાક આત્મીય સ્નેહીઓ, સુજ્ઞ શુભેચ્છકો અને મમતાળુ મિત્રોએ પ્રોત્સાહન આપવા માંડ્યું અને પરિણામે માસિકોમા કેટલીક કૃતિઓ પ્રગટ થવા માડી 'કુમાર,' 'પ્રસ્થાન,' 'કૌમુદી,' 'ઊર્મિ,' 'ગુજરાત,' 'કિશોર' આદિ માસિકોના અને 'માનસી' આદિ ત્રૈમાસિકોના તંત્રીઓએ અને સંપાદકોએ મારાં કાવ્યોને અધારામાથી બહાર કાઢવામા મને સમયોચિત અનુકૂળતા કરી આપી જે સહાય કરી છે તે સાભાર સભારું છું.

આ સગ્રહમા ૨૫૦૦થી ૩૦૦૦ પક્તિઓ કરતા વધારેનો સમાવેશ કરવો અનેક રીતે જોખમકારક લાગવાથી પ્રગટ અને અપ્રગટ કૃતિઓમાની ઘણીક લેવા જેવી હતી છતા તેમને ભવિષ્યના સગ્રહ માટે પડતી મૂકવી પડી છે ગુજરાતની **શ્રી સરસ્વતી** જોડે સખ્યસહકાર સાધશે અને પારિજાતને અપનાવી લેશે તો બાકીના કાવ્યોના સગ્રહનુ પ્રકાશનકાર્ય ઝાઝો સમય નહિ લે એમ લાગે છે

'પારિજાત' સબધી મારે પોતે કશુ કહેવાનું હોય જ નહી, જે કહેવાનુ છે તે 'પારિજાત' પોતેજ કહે એ ઉચિત છે મારે પક્ષે કહેવાનુ માત્ર એટલુ જ કે સુવિવેચકો સદ્ભાવપૂર્વક પારિજાતના હાર્દમા પ્રવેશે અને મારી કલમની અલ્પાધિકારિતાને લીધે કવિતાદેવીના પ્રસાદને જે અનેકાનેક ક્ષતિઓ નડી છે તે ક્ષતિઓને બહાર પાડી તેમની ઓથે રહેલ કવિતાના સુસ્મિતોના દર્શન કરે અને કરાવે

મૂળ વિચાર તો એવો હતો કે 'પારિજાત'મા માત્ર આત્મિક જીવનના કાવ્યોને જ સ્થાન આપવુ, પરતુ 'વાચક વર્ગને એ અળખામણુ થઇ પડશે તો ?' એવા ભયની આગાહી હિતેચ્છુઓ તરફથી થવાથી મૂળ વિચારને મુલતવી રાખી 'પારિજાત'મા વિધવિધ વિષયો, છદો, રસો અને રચનાવિધિનુ પ્રતિનિધિત્વ સચવાય એવી પસદગી કરી છે એ 'પારિજાતના પાના ફેરવતા તરવરી આવશે, કોઈ એક સામાન્ય માનસ પાસેથી જેટલા વૈવિધ્યની આશા રાખી શકાય તેટલુ વૈવિધ્ય સાચવવા પ્રયત્ન તો કર્યો છે તેમ છતા જો કોઇને નિરાશાના ઉદ્ગાર કાઢવા પડે તો દિલગીરી દર્શાવ્યા વગર બીજુ શુ થઈ શકે ?

સૉનેટના મથાળા નીચે જે ૫૪ કાવ્યો આપ્યા છે તે સબધી ખુલાસો ધૃષ્ટ ગણાશે પ્રો ઠાકોરનો પ્રેર્યો પૃથ્વી છદ કવિઓના માનસ ઉપર વિજય

મેળવવા માંડ્યો તેમ તેમ સૉનેટને નામે કે એવા નામ વગર ચૌદ પંક્તિઓના કાવ્યો સામાન્ય થઈ પડ્યા હુ પણ એવા કાવ્યો લખવાને લોભાયો. શરૂઆતમાં સૉનેટના બંધારણનો અસ્પષ્ટ ખ્યાલ હોવાને લીધે ચૌદ લીટીઓ જ જેનુ વિશિષ્ટ લક્ષણ ગણાય એવા થોડાં કાવ્યો લખાયા. પાછળથી સૉનેટ પ્રકારની કૃતિઓ રચવાનો પ્રયત્ન શરુ કર્યો; તેમા ય અંગ્રેજીમા પ્રચલિત પ્રાસની યોજના શા માટે અનુસરવી એવુ કંઈક મનમા આવવાથી પ્રાસયોજનામા સ્વચ્છંદ સેવ્યો. છેક હમણાં હમણાં જ સૉનેટ કૃતિઓનું નિશ્ચિત રૂપ મેં સ્વીકાર્યું છે અને ભવિષ્યની રચનાઓમાં એ દેખાઇ આવશે એટલે વાચકવિવેચકને વિનતિ કે આ સૉનેટોને પ્રયોગદશાની કૃતિઓ ગણીને તદનુસાર તેનુ મૂલ્યાકન કરે, અથવા તો એ કૃતિઓને માત્ર કવિત્વના દષ્ટિબિંદુથી જ અવલોકે.

સૉનેટ કૃતિઓ માટે કયા છંદોનો પ્રયોગ ઇષ્ટ તે વિષે પ્રયોજકો વિચાર ચલાવી રહ્યા છે, એટલે આ સ્થાને તે સબધી મારો અનુભવ જણાવી દેવાની છૂટ લઉ ને ?

બેશક પ્રથમ સ્થાન હુ પૃથ્વી છદને જ આપવાનો સૉનેટ કૃતિને નાયિકા બનાવીએ તો પૃથ્વી છંદને નાયકનુ સ્થાન આપવુ પડે ધીર ગંભીર આન્દોલનોની મુક્તાનદી ગૌરવભરી છટાની પરપરાને પગથિયે પગથિયે સૉનેટના શિખર-કલશે લઈ જવાનુ સામર્થ્ય આ છંદમા છે તેટલુ બીજા કોઇમાં નથી એવુ મને લાગ્યુ છે છતા 'શિખરિણી'ને માટે પણ મારો આદરભાવ વધતો જાય છે પહેલુ સ્થાન 'પૃથ્વી'નુ તો બીજું 'શિખરિણી'નુ જ

આ સિવાય સ્રગ્ધરા, શાર્દૂલવિક્રીડિત, વસંતતિલકા, અનુષ્ટુપ હરિણી, ઉપજાતિ—એ સસ્કૃત ગણમેળ છંદો અને 'મનહર'માથી નિપજાવી કટાપ એવા 'દીર્ઘ પયાર' જેવા અક્ષરમેળ છદોમા સૉનેટ લખવાનો મેં

પ્રયત્ન કરી જોયો છે 'અનુષ્ટુપ'ના ૮+૮ એમ ૧૬ અક્ષરોને એકમ તરીકે લઈ રચનાઓ કરી છે હજુ આ દિશામા કુશળ કલમો વિશેષ પ્રયોગ કરી જુવે ત્યાર પછીજ સૉનેટ માટેની તેમની યોગ્યતાયોગ્યતાનો નિર્ણય કરવો સરલ બને બાકી ઉપરના દરેક છંદમા સૉનેટ કૃતિ માટે ઓછી-વત્તી શક્યતા તો મને જણાઈ છે ખરી

સગ્રહમા કાવ્યોના છદોના નામ બન્યુ છે ત્યા સુધી તો આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે જે છદોનુ નામ હું જાણુતો નથી યા પાડી શકતો નથી તે અદર નહિ દેખાય

આ સગ્રહ બહાર પાડતા જે મોડુ થયુ છે તે એક દૃષ્ટિબિંદુથી સુયોગ્ય જ થયુ છે ત્રણ-ચાર વર્ષના ગાળા દરમ્યાન ગુરુકૃપાથી વધતા જતા અનુભવની દૃષ્ટિએ લખેલા અને લખાતા કાવ્યો જોઈ જવાનુ અને ઘટિત સુધારા, વધારા કે ઘટાડા કરવાનુ શક્ય બન્યુ છે એને લીધે તો વાચકને થોડી ઓછી ક્ષતિઓથી કટાળવુ પડશે

ભાવનગર રાજ્યના ગ્રંથોત્તેજક ફડ તરફથી આ આવૃત્તિની ૫૦૦] નકલનો અડધો ખર્ચ મદદ તરીકે આપવા માટે ગ્ર ફ ની કમિટિનો તથા ભાવનગર રાજ્યનો આભાર માનુ છુ

આ સગ્રહનુ રૂપ, રગ અને પ્રકાશન પ્રો બળવતરાય ઠાકોરની સૌજન્યયુક્ત ઉદાર સહાયને કેટલુ આભારી છે તે અત્રે ન જણાવવામા આવે તો મને કૃતઘ્નતાનુ કલક લાગે

વાત એમ છે કે જો આ સગ્રહનુ સકલન, સસ્કરણ અને પ્રકાશન સબધીનુ કામ મારેજ કરવાનુ હોત અને જો આત્મીય સ્નેહીઓએ

તનતોડ મહેનત ઉઠાવી છે તેનો સંજોગવશાત્ મને લાભ ન મળ્યો હોત તો હજુ બીજા દશ વર્ષો વીતી જાત અને ત્યાર પછી પણ એ પુસ્તકાકારે બહાર પડત કે કેમ તે વિષે મારું મન શંકાશીલ રહે છે આશ્રમના જીવનમાંથી બીજી બહારની પ્રવૃત્તિ માટે વખત મેળવવાની લગભગ અશક્યતા, સ્વભાવની ઉદાસીનતા અને મંદતા આદિ કારણોને લીધે જીવનના નિયત સમયમાથી સમયચોરી કરીને લખેલા આ કાવ્યોની નકલ સુદ્ધા કરી આપવાનુ મારે માટે પ્રશ્નાત્મક હતુ આવી સ્થિતિમાં દૈવયોગે હુ જેમની જોડે મુદ્દલે સંબધ ધરાવતો ન હતો એવા પ્રો ઠાકોરે મારી કૃતિઓમા રસ લેવા માંડ્યો, અને મને મમતાપૂર્વક નિખાલસપણે પ્રોત્સાહન અને કવિતા સંબધી ઘણી જ ઉપયોગી – સોનામૂલ – નીવડેલી સૂચનાઓ આપી પાછળથી એમણે જ 'આ સગ્રહને બહાર પાડવાનો હવે વખત થયો છે,' એમ જણાવી તે માટે માગણી કરી, ત્યાર પછી તો કાવ્યોની પસદગી પાછળ અને જેમની છપાયેલી પ્રત નહતી તેમની નકલ કરી હસ્ત પ્રત તૈયાર કરવામા મે ખાસ્સાં દોઢ બે વર્ષ લગાડ્યાં। છેવટે જેવી તેવી હસ્ત પ્રત તૈયાર થઇ અને અવલોકન કરી જોવા માટે તે એમની ઉપર મોકલવામા આવી. અને એમણે અથાક શ્રમ લઈ કાવ્યોનુ સસ્કરણ આદિ અથથી ઇતિ સુધીનુ કાર્ય કર્યું વળી અમારી વિનતિને સંકોચ-પૂર્વક છેવટે સ્વીકારીને આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિ — એમ ત્રણે પ્રકારે ત્રસ્ત હોવા છતાં પારિજાત માટે પ્રવેશક પણ લખી આપ્યો કેવળ ઈશ્વરપ્રીત્યર્થે આ બધુ કરીને કાર્યસમાપ્તિ ન માનતા 'પારિજાત' એના છેલ્લા રૂપમા પ્રેસ પાસે ગયુ ત્યા સુધીની અનેકાનેક વિગતો ઉપર અંગત લક્ષ રાખી આ પ્રકાશનને પોતીકું જ ગણી સાગોપાગ પાર ઊતાર્યું. મે તો માત્ર પારિજાત વીણી આણ્યા એ પારિજાતનાં પુષ્પો સાથે ગુર્જર સરસ્વતીના મંદિરમા જઈ એનાવડે દેવીનું અર્ચનપૂજન અને સેવાકાર્ય જે કલાપ્રેમીએ ભક્તિપૂર્વક સભાળી લીધુ તેમને કોઈ ધન્યવાદ આપે છે કે નહિ તેની શી પડી હોય। સરસ્વતીના સાચા ઉપાસકો તો એમની

આરાધ્ય દેવતા માટે જ બધુ કરે છે અને તેના કૃપાપ્રસાદ પ્રાપ્ત કરી પરમ સતોષ અનુભવે છે. એટલે એમની આ નિષ્કામ ભાવનાભક્તિ માટે બાહ્ય ઉપકાર માનવાના ઉપચારમા ઊતર્યા વિના 'ભગવતી એમને પ્રસન્ન રહો' એવી પ્રાર્થના કરી વિરમુ છુ

શ્રીઅરવિદ કાર્યાલયે આ સગ્રહના પ્રકાશનની સર્વ વ્યવહારુ જવાબદારી માથે લઈ મને ચિતામુક્ત બનાવ્યો છે એટલુ ય કઈ જેવુ તેવુ ઋણ નથી પણ એટલુ જ નથી એણે તો 'પારિજાત' પાછળનો સર્વ સેવાશ્રમ અને પુસ્તકોના વેચાણમાથી જે કઈ મળવાનુ છે તે સર્વ શ્રીઅરવિંદને ચરણે સમર્પિત કરવામા મારો સાથ સેવી મને ઉત્સાહિત કર્યો છે એ સભારી સંભારીને આનદ થાય છે કાર્યાલયના સભાળનાર શ્રી . ભાઈએ 'પારિજાત'ને સર્વાગ સુદર બનાવી આટલી ત્વરાથી બહાર પાડવા પાછળ જે સ્નેહશ્રમ લીધો છે તે મિત્રહૃદયના સ્મારકરૂપ રહેશે. પરતુ શ્રી કૃષ્ણાર્પણભાવે જે સહજ-ભાવે થયુ છે તેને ઉપકાર માની ઉતારી પાડવાની ગ્રામ્યતા દાખવવાને બદલે હુ એવુ વાછીશ કે એવો કૃષ્ણાર્પણભાવ અમારા અતરમા નિરતર વાધો !

શ્રીઅરવિંદાશ્રમ, પોંડિચેરી,
જુલાઇ ૧૯૩૮

પૂજાલાલ રણછોડદાસ દલવાડી

અનુક્રમ

પ્ર વે શ ક

૧. પ્રકાશન માટે આગ્રહ

પુસ્તકસ્વરૂપે આ પ્હેલી વાર દેખા દેતા રા. રા. ભાઈશ્રી પૂજાલાલ દલવાડીએ 'પૃથ્વી છંદ' અને 'બલવત કવનો' એ સોનેટજોડમા મ્હારી કવિતાની સ્તુતિ કરી છે, જે મ્હને અમારી સર્જનપ્રવૃત્તિના આદિ કાળમા ભાઇ મણિશકરે લખેલી 'ઉપહાર' સોનેટ જેવી જ મીઠી લાગે છે. અને આમ હોવાથી 'હૂ તો ભાઈ પૂજાલાલના કાવ્યોને સાતમે આસમાને જ ચડાવૂં ને!' – એવા પૂર્વગ્રહવાળો વાચક આ મ્હારા પ્રવેશકના પાના ના વાચે તે જ બેહતર, એટલા એવા વાચકના બહિષ્કાર સાથે આ સગ્રહનો ટૂંકો પરિચય આપવાનુ આ કર્તવ્ય આદરુ છુ.

આપણી અર્વાચીન કવિતાસમૃદ્ધિમાથી નમૂના વીણીને પૂરતા વિવરણ સાથે વખતોવખત 'પ્રસ્થાન' માસિકને મોકલવાનુ, એ માસિકના તંત્રી રા. ભાઇશ્રી રામનારાયણ વિ. પાઠકસ્વૈરવિહારી 'જાત્રા'એ ગયા ત્યારે એમના પ્રતિ મિત્રભાવે શરૂ કરેલુ. પછી તો શ્રી ગુજરાત વ૦ સોસાયટીએ એવી એક શાળોપયોગી કદની ચોપડી માગી એ નમૂનાઓ ભેગા કરવામા મ્હને પ્રકટ થયેલી ચોપડીઓથી જ સતોષ ન થયો, માસિકો આદિના અકો જેવી મુકાબલે ઓછી સચવાતી અને અસુલભ સામગ્રી પણ બની તે તપાસી જુવાન તંત્રીઓ અને મિત્રોની મદદથી આ કામમા આગળ ચાલતા મ્હને પોતાને કેટલાક ઉછરતા કવિઓની ઓળખાણપિછાન થઈ

અને તેમાના કોઈ કોઈ પાસે પુષ્કળ કૃતિઓ એકઠી થયેલી જોવામા આવતા હૂ એવા લગભગ દરેક બધુને કહેવા લાગ્યો, "ભાઇ, અમારો ઝમાનો જુદો હતો, આ તો છે એયરોપ્લેન રેડિયોનો ઝમાનો મણિશકરને કે મ્હારે પગલે ન ચાલો, ત્હમારે માટે રા રા ન્હાનાલાલ દ કવિનો દાખલો વધારે સારો છે સાધારણ કદની એક ચોપડી જેટલી કૃતિઓ લખાઈ જાય તેમ તેમ ચોપડીઓ પ્રકટ કરતા જ જાવ અમારે ઝમાને ચોપડી બ્હાર પાડવાનો વિચાર સ્ફુરતામા તો માથે ધટીના પડ જેવી જવાબદારીનો ભાર આવી પડતો હવે તો એવા સકોચાદિની વાત નીકળતા ય તે સૌને હસવુ આવે છે પ્રકાશનની સુગમતાઓ પણ વધેલી છે અને બીજુ અમારામાના ઘણાખરા તો હવે આવી થાક્યા, અવનવા કલ્પના-તરુવરે 'લીમડાપીપળા'ની મોજ માણવાના અમારા દિવસ આથમી ગયા કલાપ્રગતિસાધક ગુજરાતી સાહિત્યને પોષક ઉત્પ્લવનો અને ઉડ્ડયનો હવે ઉપાડી લેવાના ત્હમારે ત્હમારામાથી જેના જેના પ્રયાસપ્રયોગને અધિકારી રસિકો વધાવી લેતા જણાશે, તે ભાઇઓ હજી લોહી ચડતુ છે ત્યા વધારે સાહસિક બની શકશે" વગેરે

બે – ત્રણ ઊગતા કવિબધુઓએ તો પણ જરા થોભી જવાનું ઉચિત ગણેલુ અને એમણે સ્પષ્ટાસ્પષ્ટ રૂપે પણ જે કારણ જણાવ્યુ તેથી મ્હને એ અપવાદોની ભાવનાભક્તિ પ્રતિ સવિશેષ માન ઉપજ્યુ "There is more Faith in Honest Doubt, Believe me, than in half the Creeds" * — એ સત્યનો પ્રદેશ માત્ર ધર્મ નથી

---

*કવિ ટેનિસનના આ મુક્તકનો ભાવાર્થ —

(આર્યા) શકા સાચદિલી જે,
શ્રદ્ધાની છે સહોદરા ભગિની,
છે જડ – કાળજ ડોળી
કર્મઠતા શોક્ય શ્રદ્ધાની

એઓના દિલમાં એવુ હતુ કે 'અમારી કૃતિઓ, અમારી કલમ હજી કાચી છે. પ્રતિભા કે જે કોઈ અગમ્ય સત્ત્વ – બ્હારથી અથવા તો અંદરથી ઉપર આવીને – લેખકની લેખણ પર સ્વાર થઇ કેવળ બુદ્ધિ-પ્રવૃત્તિએ ધારેલી પણ ભાગ્યે એવી લીલા ઉપજાવી આપે છે · કલા કે જે કોઇ જ્ઞેયાજ્ઞેય વિવેક સુરુચિમેળવાળા સંકલનાઠાઠના રૂઢ સ્વરૂપોને અવગણનાય તેમને અપૂર્વ બ્હારમા સજી આપે છે · તેમનો અમારો જાતઅનુભવ હજી આછો અછડતો છે ટૂંકામા, અમારા સંગ્રહમાનુ ઘણુ હજી તો માત્ર શીખાઉનાં મનોયત્નો (Exercises, studies) છે કૃતિઓના નામને લાયક જ નથી હા, પ્રતિભા અને કલાનો અનુભવ વધવામા છે, એમ તો લાગે છે. પરંતુ એ તો ભાવિમાથી જે વર્તમાન જ્યારે પ્રસવે ત્યારે ખરૂ. પ્રકાશનની ઉતાવળ શાને કરવી?' વગેરે

પ્રતિભાલીલા અને કલાઠાઠ કંઈક સ્પષ્ટતર રજૂ કરતી કૃતિઓ વધે ત્યા લગી રાહ જોનારા કવિજનોમાંથી એક પોતાનો આ પ્હેલો સંગ્રહ હવે ગુર્જર પ્રજાના કાવ્યોદ્યાનમા રોપે છે.

૨. ભક્તકવિ

આ છે "પારિજાત" : નંદનવનના સુમનોની કલગી.

કવિઓ પોતાની વ્હાલી કૃતિઓને આવા અભિધાન આપે છે, તેમાં એક વર્ગ નામ પાડનારની આત્મશ્લાઘા અને બીજા ચેનચાળા જુવે છે. કવિઓ પોતે વિનમ્ર નિખાલસતાએ અને ઉભરાતા દબાતા સત્યાલેખન-ભાવે વર્તતા હોય છે.

જુવો સંગ્રહના આરંભમા જ—

ને એ નન્દનને નેહે ઊછળ્યૂં હૈયુ વ્યોમમાં,
ઊજળા રસ ત્યાં પીધા, ભર્યા સુભગ સોમમાં (અર્પણ)

—એ 'સોમ' એટલે ?

સુખે સરલ લેખિની અમૃત અક્ષરોએ લખે,
કથા અલખ કાવ્યની સહજભક્તિભાવે, સખે (તારો લહિયો)

—એ 'સખા' કોણ ?

'જન્મદિન'મા જે સ્મૃતિ ફરી ફરી જગાડી આપવાને સારુ કવિ જન્મદિવસને લળીલળીને વધાવે છે, અને સાભાર અર્ધ્ય અર્પે છે, તે

સ્મૃતિ પ્રથમની અખડ અણબૂઝ કો જ્યોત શી

એટલે શૂ ?

ગુહાનિહિત આદિ ચિનગારીના અગ્નિ કને કવિ શુભ વેગભર પ્રેરણા-પ્રવાહ પ્રાર્થે છે, તે અગ્નિ આ લોકનો ? (**અગ્નિનુ આવાહન**)

'क.' જુવો

'તારી સમીપે જ' જુવો

વધારે દાખલા ખડકવાની જરૂર નથી સખ્યાબધ કૃતિઓમા કવિનુ ભક્તહૃદય આહુતિઓ અર્પ્યા કરે છે, તે આહુતિદ્રવ્યોથી વધુ વધુ ઉત્તેજિત શિખાઓ વ્યક્તગગનટોચને પેલે પાર જે એકમેવાદ્વિતીય છે, જે એક જ 'છે, પ્રકાશે છે, પ્રફુલ્લે છે, અનેકાનેક થયા કરે છે, પરિણમે છે,' એમ સતત વહ્યા કરતા પ્રવાહમા સત્ય સનાતન તત્ત્વ છે, જ્ઞાતાજ્ઞેયજ્ઞાન એવી ત્રણ બાજુવાળો પાસો છે, અવિકારી સનાતન આનદ છે,—તેના ભણી ચડે છે, તેમા ભળે છે, તદ્રૂપ બની જાય છે

અગ્રેજી કેળવણીની સાથે યુરોપીય અજ્ઞેયવાદ (Agnosticism) અને વ્યવહારુ સુગમતાઓ સાધી આપતા વિજ્ઞાન (Materialistic

science and its practical applications)નો અમલ આપણા શિક્ષિત શાળાપાઠશાળાનિષ્ણાતવર્ગમાં વધતો ગયો છે, તે દાયકાઓની આપણી અર્વાચીન કવિતામાથી ભક્તિના સૂરોનો લગભગ લોપ વર્તાય, એમા નવાઇ નથી આપણા વૈષ્ણવો શૈવો કે જૈનોમાં કોઇ સ્વતંત્ર સર્ગ-શક્તિવાળો (Creative originalityવાળો) ભક્તકવિ નીપજ્યો નથી. પ્રાર્થનાસમાજીઓ માત્ર જૂનાં ભજનોમાથી જે અગમનિગમના ત્રીજા નેત્રની દૃષ્ટિસૃષ્ટિ વિનાના, અથવા અમુક પ્રતીકના સ્તવનો જોવામા આવ્યા, તેમને તે ને તે શબ્દોમા અગર થોડા ફેરફાર સાથે ગાયા કરે છે નાસ્તિકતા-પ્રભુવિરહ–ની વેદનાના, અગર કહો કે આત્માની એકલતા કિંવા વિશ્વની અજ્ઞેયતાની ગૂગળાવી મારતી વેદનાના, કવનો પણ થયાં નથી ગુજરાતી કવિતા અઢીત્રણ ઝમાના લગી સૂકા–માત્ર દુન્યવી રસોએ રસાળ–પથને વટાવ્યા પછી પ્હેલી વાર આ નવો સ્વતત્ર અને સર્જકભક્તિફુવારો પામે છે, એ આ 'પારિજાત'ની આપણી અર્વાચીન કવિતામા અપૂર્વતા છે. *

૩. દિગ્દર્શન

પરંતુ કવિ ભક્ત ભલે હો વા ન હો; એની કવિતા એવી વા એની એ કારણે નહી, માત્ર પોતાના ગુણદોષે સારીનરતી ઊચીમધ્યમહલકી વગેરે હોઇ શકે આપણે ખ્રિસ્તી નથી એવા વાચકો પણ ટૉમ્સન, ક્રિસ્ટીના રોઝેટ્ટિ, ન્યુમાન, જેવાના ભક્તિકવનોના રસિયા હોઈ શકિયે; ખ્રિસ્તી કવિઓમાના મધ્યમને ખ્રિસ્તીઓ પણ પોતાના પંથનો એવા કારણે મધ્યમને બદલે ઉચ્ચ ઠરાવી ન શકે. કલામૂલ્યાકન કોમ પથ દેશ આદિ

---

* 'પ્રેમજીવન' અને 'અભેદોર્મિ'નુ ઝરણ શુદ્ધ અને નિખાલસ ગણી શકાય ભાગ્યે; અથવા ભલે એને ન્હાનો શો અપવાદ ગણવામા આવે અમરેલીનો હંસરાજ, તેના પ્હેલાના અરજણ ભગત અનવર ઋષિરાય વગેરે પરંપરાપ્રાપ્ત ભજનોના આપણા ટાકાને તાજુ રાખનારાજ ગણાય

પક્ષપાતોએ વિચલિત થવા દેવુ ન ઘટે અને વળી સામાન્ય વાચકો – કોઇ પણ દેશકાલમા – મોટી સખ્યામા ભક્તો સભવે નહી, એટલે આ પ્રવેશકનુ મુખ્ય કાર્ય આ કવિતાઓના ગુણદોષ કવિતાની દષ્ટિએ અને ટૂકામા દેખાડવાનુ છે આ સગ્રહમાં "બીજી કૃતિઓ" એ બીજો વિભાગ વધારે મોટો છે, વાચકોનુ વિશેષ ધ્યાન ખેચે એવો પણ છે

'સનાતન શિશુ' એમા "દૂધિયા" નિહારિકા (Nebula)થી માડીને વિશ્વસમુત્ક્રાન્તિનો ચડાવ ટૂકામા કવિત્વરીતિએ વર્ણવેલો જણાશે સૉનેટ વિભાગમા "મન પ્રભુ" વધારે ટૂકી કૃતિ છે, તો પણ આવી અતાગ અમર્યાદતાને બાથ ભીડવા મથતી જણાશે બ્રહ્માણ્ડવ્યાપી વિષયને પોતાના એક ખોબા શબ્દોમા માપી લેતી કૃતિઓ ગુજરાતી કાવ્યમંદિરે ઘણી નથી, જે ગણનર છે તેમાં આ બને સારી દીપી ઊઠે છે "ક્યારે?" અને "શાશ્વત અસંતોષ" એ બેમા માણસના અતરમા ઊડે ઊડે સદા જલતી, પ્રાપ્તમાત્રથી આગળ આગળ ધસ્યા – ધાયા જ કરવાની દિવ્ય ચિનગારી આબાદ આલેખાયલી જણાશે

"અમૃતના યાત્રીઓ," "લાબી વાટે," અને (સોનેટોમાં) "પથિક," "દડી," અને "મરજીવિયા"મા સર્વ – સ્વાર્પણે પણ ઇષ્ટસિદ્ધિ મેળવવા મથતો માનવમાનસનો વજ્રમય ટેક ભિન્નભિન્ન રૂપે એકસરખો ઉલ્લસે છે, પોતાની અખડ ઉત્પ્લુતિએ વાચકોના દિલ જીતી લેવા સમર્થ છે પછી ગગનમાથી ભૂમિ સમીપ ઊતરતા, સ્વાતત્ર્યના, વીરતાના, દેશપ્રેમે માથુ આપનારના, વિરોધીઝનૂન ખૂન કરી નાખે તેવા શહીદના, વીરત્વના, ઔદાર્યના અને પ્રલોભનપરાજયના કાવ્યો આવે છે આ છે થોડા, પણ લગભગ દરેક સુરેખ છે, સર્જક વિચારપ્રભાવ કે કલ્પનાચમત્કૃતિને સ્થાન એનુ સરખુ હોય ત્યા શબ્દોની મીઠાશ અને લયનો પ્રવાહ કવિતાદેહ રચી લે છે પ્રાસ અને વર્ણસગાઈ કવિને પદે પદે ચાલ્યા આવે છે ચિત્તત્રની એકાગ્રતાએ ઝરતી પક્તિઓ ટપકતા બિંદુઓ જેવી સુવૃત્તમધુર

અને તેજોમય લાગે છે. આપણા બીજા અર્વાચીન કવિઓ સાથે મુકાબલા વાચકે જાતે કરી લેવા. સંસારી ભાવોને આર્યધર્મની ભાવનાઓ સાથે વણી લેતા કાવ્યો કનિષ્ઠ મધ્યમ ઉત્તમ ત્રણે વર્ગના વાચકોને મુગ્ધ કરે એવાં જે એમા ત્રણ વિરલકાવ્યો છે, તેમાના થોડાં પંક્તિપુષ્પો અહી ખોસી લઇએ.

(૧) હતો પહાડ શો કઠોર
પત્થરો હુ તો નઠોર,
તે પરે તુ નેહની હતી નમેલ વેલડી,
સુગધ મજરી ઝરંત મીઠડી અકેલડી

× × × ×

ઝીલતી નિદાઘદાહ
તોય રે ન પામી ચાહ
કૃતઘ્નની! ખરે છતાય તૂં કદી ન વીફરી
ક્ષમાળુ સ્નેહમૂર્તિ સૌ ગુન્હા જતી તુ વીસરી

કુભાગ્યને હુ ભાંડતો
નિશીથવેળ કહાડતો
વરાળ વેદનાતણી;
તુ મોતીએ ન્હવાડતી,
ક્રમેથી શાત પાડતી,
લઇ સુનીલ વીઝણી. (હવે)

× × × ×

(૨) રિસાઇ દાદાતણી સોડમા અમે
મનામણામાં સુખ માણવા જતા,

આસૂ ઝમતા શિશુલોચનોને
દાદાતણો વત્સલ હાથ લૂછતો.
વળી ગયેલા વળી વિશેષ
પંપાળતા પીઠ, હથેળી વચ્ચે
લઈ અમારુ મુખ અશ્રુભીન્યુ
સ્વય બની ગદ્‌ગદકંઠે ચૂમતા.
મનામણાંનાં મૃદુ વેણ ઊચરી
હસાવતા લોચનના જલોને

× × × ×

હવે તો દાદાઓ દુર્લભ થયા,– દારુણ સમો,
અકાળે બાળો જ્યા કરમઈ જતા, શી રીત તહી
ચહે દાદા વાસો[2] શિશુસુમનિયાંને લઇ સુખો
ખિલાવીને ખીલે અમગત – રસ્યા નદનમહી ! (દાદા)

× × × ×

(૩) જે ખોળે બેસતા બાળ બાદશાહ બની જતા
ખડાયો તે, બન્યા રાંક જેવા હા રાજવી અમે!
હજારો હિતચિંતાની ઝાળો જેરવનારને
ઝેરી ચિતાનલજ્વાલા એકલી જેરવી ગઇ!
હાજરી જેમની હામ હૈયામા હલકાવતી
તેમના વણ હારોમા, કોણ હામ ટકાવશે!

× × × ×

સેવનીયતણી સેવા પૂજા સપૂજનીયની
હતા ત્યારે કરી ના, રે સોનાની પળ વેડફી!
ન્હતા જેવા ગણ્યા જ્યારે આશાષો વર્ષતા સ્મિતે,

અરે અવગણ્યા મૂઢે સ્વેચ્છાચારવિહારમાં!
કૃતઘ્ની કલિના બાલે પરાયા સમ આચર્યું;
પરાયાથી પરાયા તે કાળે વ્હાલ બતાવિયૂં!
દુઃખદાવાનલે દાઝ્યા દિલને દાખવી દયા
અશોક શાંતિના ધામે સ્વયં યમ લઇ ગયા!

(૦પિતાને શ્રદ્ધાંજલિ)

× × × ×

પણ આ આખી કૃતિ એવી તો સંશ્લિષ્ટ છે, કે કાપકૂપિયા અવતરણો આપવાં જ ન ગમે. આખી જુવો, અને જોતા જોતાં એક વર્ષોથી જાણીતા કાવ્યની સાથે તુલના પણ આપોઆપ સ્ફુરવાની—એ હકીકત વિષે મૌન પાળવાનો દંભ શાને વારુ?...રોમાન્ટિક ક્લાસિકલ શૈલીઓ વા કલા-પદ્ધતિઓનું તારતમ્ય પણ બે ય કૃતિઓને સાથે વાંચતાં ધ્યાનમાં આવશે

'પારિજાત'માંના કુદરતવર્ણનનાં કાવ્યો તર્ફ તો અંગુલિનિર્દેશ જ બસ છે. મેઘ સાગર આદિને આપણી કોઈ ને કોઈ ઉન્નતગભીર ભાવનાના પ્રતીક બનાવી આપવાનું કવિનું સામર્થ્ય એ કાવ્યોમા ખાસ દીસી આવે છે, અને છેવટ, આ દિગ્દર્શનની સમાપ્તિ 'સૌન્દર્યોપભોગ', 'મૃગમુંડક જોઇને', 'સંગીતવેરણ' અને 'સફળ જાત્રા', એ બોધપ્રધાન (Didactic) કાવ્યો સભારીને કરીશું.

વારુ સુબોધક કવિતા ઊર્મિકાવ્ય (Lyric) પણ હોઇ શકે કેટલાક જાણીતા ઓગણીશમી સદીના અંગ્રેજ વિવેચકો, તેમ આપણા ગુજરાતમા તેમના સદ્દગત રમણભાઈ અને ન ભો. દી જેવા ચેલાઓ, આ વિષયમા ખોટા ભ્રમ ફેલાવી ગયા છે, એ મતના ટેકામા 'પારિજાત'ની આ બધી કૃતિઓ ટાંકી શકાય. તથાપિ, આવી મોટી ચર્ચાને અહીં તો માત્ર છેડી જ શકાય. લાગણીઓના આવેગ સાથેનો બોધ સ્પષ્ટ ઉચ્ચારેલો હો, ધ્વનિત જ હો, એવી કૃતિ ઊર્મિપ્રધાને છે, સુબોધકે છે, એટલુ જ કહીને આગળ ચાલિયે.

૪. "પ્રિયા કવિતાને"

*'Spirit of Beauty, that dost consecrate
With thine own hues all thou dost shine upon
Of human thought or form . . ..'

× × × ×

મહાકવિ શેલીની એ સૌન્દર્યશ્રી, તે જ શું આ કવિતામા શ્રી પૂજાલાલની 'પ્રિયા કવિતા' છે? શેલી પોતાની કૃતિમાં વિલપે છે, હે દેવિ, ત્હમે કેમ આટલા મોઘા? ત્હમારા દર્શન માટે આટઆટલા શાને ટટળાવો છો? ત્હમારો પ્રકાશપ્રસાદ આટલો બધો વિગલતરલ શાને વારુ? પલવિપલ દેખાવ ન દેખાવ, ને દિવસો પર દિવસો, મહિના ને મહિના, ક્યા કેમ સતાઇ જાવ છો? ત્હમે પ્રેમ છો, ત્હમે આશા છો, ત્હમે શ્રદ્ધા છો, ત્હમે વ્હાલી છો, માતા છો, દેવી છો, ત્હમારા અજબમધુર કૃપા કટાક્ષથી અમે અને અમારી દુનિયા કેવા પોષાઇયે છિયે, કેવા કેવા હર્ષોલ્લાસે મ્હાલિયે છિયે! ત્હમે પાછા તિરસ્કરિણીપ્રચ્છન્ન થતા આખુ બાહ્યાભ્યતર કેવૂ તો સુનકારમય બની જાય છે! મે પોતે તો, જાણો જ છો, સર્વસ્વ ત્હમારા ચરણકમળ આગળ ધરી દીધુ છે, ત્હમારો ઓલિયો જ બની ગયો છુ, તથાપિ, હે રહસ્યમય સુંદરિ, મ્હારા ભણી ય તે આટલા બધા ઓપરવા કેમ? ..વારુ, પણ નમતે પહોરે તો દિવસના તેજ સૌમ્ય સ્થિર બને છે, તેમ મ્હારા જીવનના આ આથમતા પ્રહરમા તો કંઇક દયા કરશો ખરા ને?

---

* તરજુમો —

(મંદાક્રાન્તા) સૌન્દર્યશ્રી! નિજ ઝળકછાયે કરન્તા પવિત્ર
મર્ત્યોકેરા મતિઉરસ્ફુર્યા, નેત્રરેહે છવાયા,
જેની જેની ઉપર કિરણુ સ્વૈરગત્યા ફિરો છો—

કવિતાભાવના શેલીને તેમ શ્રી પૂજાલાલને સરખી આરાધ્ય વસ્તુ છે તથાપિ આ કૃતિ ઉપલી કરતાં ઊલટા જ પ્રકારની છે. શેલીએ રચી છે વિલાપમય પ્રાર્થના, ત્યારે આ છે સૌન્દર્યશ્રીએ પ્રાપ્ત થતા હર્ષોલ્લાસની મુક્તકંઠ પ્રશસ્તિ, બેયના સમસ્ત સમર્પણમાં લેશ પણ ઊણપ કે ભિન્નતા નથી ફેર છે તે માત્ર આરાધ્ય દેવીની ભક્ત તર્ફે સહાનુભૂતિનો છે.

તુ એક મુજ અંતરંગ સહુ જાણનારી સખી !
ન ગુપ્ત તુજથી કશૂંય હૃદયે કદી સંઘર્યું;
ન અન્ય કહિંયે જઈ ઉર કદી ય મેં ઠાલવ્યૂ :
કહે અનુભવ્યો કદી તુજ સમીપ સંકોચ મે ?

અનન્ય તવ પ્રીત ઉજ્જ્વલ શિખામયી જ્યોત શી
સદૈવ સ્થિર જાગતી, પ્રચલચિત્ત સંસારની
તમોમય નિશામહી શુભ પ્રકાશ દેતી મ્હને,
તુ અંધ મુજ નૈનની વિમલ દેખતી તારકા !

શેલીની સુંદરી પોતે રહસ્યમય અને અગમ્ય છે, આ કવિતાશ્રી પોતાના માનીતા કવિને વિશ્વનાં રહસ્યમાત્રનો ભેદ સુગમ્ય બનાવી ઊકેલી આપે છે. કવિતાશ્રી કવિના વિષાદ પણ

વદનચંદિરે ધારતી

વ્યથા વિકલ મ્હારી અંતર ઉઘાડીને ઝીલતી,
વદી વચન મીઠડા સરસ દેતી આશ્વાસનો,
વહંત તુજ અશ્રુધાર તવ અંચલે નીતરે,
વિલાય તવ ફુલ ફુંળું મુજ ઉષ્ણ નિશ્વાસથી,
વધેલ મુજ તાપમા હૃદય ત્હારું ફૂદી પડે,
તુ ક્ષીણ વિધુલેખ શી કૃશ તપસ્વિની શોભતી.

આ કૃતિજોડમા આવા મહાભારત ભેદનો ખુલાસો કઇક આ સ્વરૂપનો ધારુ છુ કવિતા ભાવનામય વિભૂતિ ય છે, કવિના વાસ્તવ કૃતિસગ્રહમાં મૂર્ત થયેલ તત્ત્વ પણ છે ભાવનામય વિભૂતિ લેખે એ આરાધ્ય અને સપૂજનીય છે સર્જાય ગયેલ અને સર્જાવવાની કૃતિઓના આત્મા કે તેમની મૂર્તિ લેખે એ સમભાવી સખી અને પ્રિયતમા પણ છે હર્ષમા સધાઇ આવતી કૃતિઓ દરમિયાન કવિતામૂર્તિને કવિ સાથે આનદતી, દુખી આર્ત્ત પોકારરૂપ કૃતિઓ દરમિયાન કવિતામૂર્તિને કવિ સાથે આક્રન્દતી, કલ્પવામા વિચિત્રતા કે અતિશયોક્તિ નજેવી છે કવિજન ઘણું ખરુ તો "શાશ્વત અસતોષ" દુ.ખે દુખી પ્રાણી હોય છે, અને એની એ અવસ્થામા એને દર્શન, તે આરાધ્ય દેવીના, પોતાના સર્જનમાં પ્રેરણા-રૂક સ્વૈરવિહારે પ્રેરતી "સનાતન કુમારિકા"ના દર્શનસૌભાગ્ય છે —

કુમારી, વદૂ હૂ પુલકભર, શ્રીપાદકમલે
દમાવૂ દુખોના અવર, ધરુ મોતી હૃદયના
નમતા નેત્રોએ તવ ચરણની તારકરજે
સમર્પૂ સર્વાત્મા ગ્રહણ કર ત્હારા પ્રણયના
દયાદાનોમા દે શુચિકિરણ મ્હારા મળ ટળે.
કુમારા પાવિત્ર્યે અણુ અણુ, શુભે, સુદર સજે!

પરતુ 'પ્રિયા કવિતાને' એ કૃતિમા કવિતાના બીજા – સર્વસ્વસમર્પણે સમભાવી સહચરી થઇ ગ્હેલ – કવિતામૂર્તિરૂપને કવિ પોતાનો કાવ્યવિષય બનાવે છે કવિ તેને

પળે પળ કને હુ બની મુગ્ધ બોલાવતો
અડોઅડ ઉછગમા, પ્રણયિનિ, લઇને ત્હને
કથા મુજ પ્રવૃત્તિની શ્રવણ તાહરે રેડતો

અને આમ કવિતામૂર્તિના સાનુકૂલ સહવાસસહચારમાં કવિનાં પ્રભાતો, કવિની સધ્યાઓ અને રાત્રિઓ, કવિનાં વનોપવન ભ્રમણો, કવિની વસત-ઋતુઓ અને વર્ષાઋતુઓ, દુઃખીઓ સાથે કવિના સહવાસસહચાર, વગેરે કવિનુ આખું જીવન કેવી રીતે સુંદર પ્રેમોલ્લસિત સફલોજ્જ્વલ વહ્યું જાય છે, તેનૂં જ આખી કૃતિ સુદામય મુદાપ્રેરક આલેખન છે. સમાપ્તિમા કવિ ચાહે છે,

> પ્રિયે, તુ થઈ ઓતપ્રોત મુજ જીવને જા ભળી,
> મહા અરવ શૂન્યમાય મુજ સગ રહેજે હળી.

૫. અર્થપ્રવાહી (મુક્ત) પદ્યનાં ભયસ્થાનો

અર્થપોષક અર્થદ્યોતક અર્થપ્રવાહી અર્થાનુકૂલ પદ્ય (Blank verse) તે શું, એવા પદ્યમાં શ્લોકની પક્તિસંખ્યા નિશ્ચિત નથી હોતી, પંક્તિઓના વિરામસ્થાનો નિશ્ચિત નથી હોતા, પંક્તિસખ્યા વિરામસ્થાનો વગેરે અર્થને મુકાબલે બાહ્ય ઉપાધિ, અર્થ જ કૃતિનુ તત્ત્વ, કૃતિનો આત્મા, એટલે અર્થની અનુકૂલતા પ્રમાણે પક્તિસંખ્યા વિરામસ્થાનો આદિ ફર્યા કરે, જ્યા પરપરા પ્રમાણેનાં રાખેલા હોય ત્યા પણ એમ બનવાનુ કારણ પરપરાપાલન નહી પણ અર્થાનુકૂલ્ય, વગેરે વગેરે બ્લૅન્ક વર્સની વિશિષ્ટતાઓ 'ભણકાર'ના પ્રવેશક નિબધમા ચર્ચ્યાને ઘણા વર્ષ વીતી ગયા છે. બ્લૅન્ક વર્સમાં વિરામો ફરતાં ફરતાં પંક્તિમાં ગમે ત્યા આવે, તેના દાખલા એ નિબધમાં મ્હારે મ્હારી કૃતિઓમાથી જ આપવા પડેલા, કેમ જે તે કાળે ગુજરાતી કવિતામાં બ્લૅન્ક વર્સ બેસાડવાનો પ્રયાસ સરખો પણ કોઇએ કરેલો નહોતો. પછી એક આખો ઝમાનો વહી ગયો છે, કવિઓના દાયકે દાયકે નવા ફાલ આવ્યા કર્યા છે, અને તેમનામાંના કેટલાકે ગુજરાતી કવિતા-મદિરમા ઉચ્ચ સ્થાન મેળવ્યૂ પણ છે. તેમનો હાથ પરંપરાપ્રાપ્ત પદ્યો છદો અને પદો ઉપર તેમ બ્લૅન્ક વર્સ ઉપર પણ, ગુલબંકી ઉપર પણ,

મિશ્રજાતિ ઉપર પણ, તેમ મુક્ત (વા મહાભારતી) અનુષ્ટુપ ઉપર પણ સારો બેસી ગયો છે, અને વળી તેમને નવતર રચનાઓ પ્રયોજવાનો શોખ પણ લાગી ગયો છે ઉપરાંત ભાષા ઉપરના કાબૂને લઇને, વિષય-વૈવિધ્યબળે, ઝમાનાને અનુકૂલ વિષયોની પસંદગીવડે, વળી પોતાની પ્રાણવાન વિવિધ શક્તિઓ અને રુચિઓને એ યુવાન બંધુઓ નાટકનાટિકા, નવલ-નવલિકા, નિબંધનિબંધિકા, આદિ ક્ષેત્રે પણ ખેલવતા હોવાથી તેઓ જોતજોતામા પોતાના પ્રકાશનોથી જ સારી પેઠે જાણીતા થઇ ગયા છે અને દાયકા બે દાયકામા અપૂર્વ ખ્યાતિ મેળવે એવા ચિહ્ન દેખાય છે એટલે હવે આ બ્લૅન્ક વર્સના વિષયની બીજી બાજુ પણ છે, તે ગુજરાતી રસિકો આગળ શાસ્ત્રીય રીતે દાખલાઓ સાથે જો કે ટૂંકાણમા રજૂ કરવાનો સમય ભરાઇ ચૂક્યો છે

પદ્ય મુક્ત એટલે સંગીતના તેમ જ ગણમાત્રાના કેવલ ગાણિતિક બંધનોમાથી મુક્ત, પ્રાસાનુપ્રાસથી યે મુક્ત, અર્થાનુકૂલ અર્થપોષક અર્થદ્યોતક અર્થસર્જક હોવુ જોઇએ, પદ્યદેહ તેમા વસતા આત્માને એટલે કે જે અર્થપ્રવાહ જ કાવ્ય છે, જે અર્થપ્રગતિ જ સર્જન છે, તેને કુદરતી રીતે પ્રકાશતો હોવો જોઇએ, એ આપણા વિષયની એક બાજુ થઇ બીજી બાજુ આ, કે તે દેહ પદ્ય રહેવો જોઇએ, અ પ દ્ય થઇ જવો ન જોઇએ, પદ્ય બંધનરૂપ બેડી કે બોજા (handicap) જેવુ, ઇષ્ટ ગતિ વેગ અને ભારવ્યવસ્થા (emphasis-scheme)ને અંતરાયરૂપ, હોવુ ન જોઇએ, ઇષ્ટ ગતિ વેગ ભારવ્યવસ્થા, ઊર્મિઆન્દોલ અથડામણ કે ચડાવાદિવાળા પ્રવાહી અર્થને યથાયોગ્ય વ્યક્ત કરવાની ગુંજાશવાળુ હોવુ જોઇએ સાથે સાથે આ પણ જાળવવાનું, કે વ્યવહારમા તેમ કલામા અનિષ્ટ (license), અસંયમ, સ્વચ્છંદ તે સાચુ સ્વાતંત્ર્ય નથી, સ્વાતંત્ર્યઘાતક અતંત્રતા જ નીવડે છે છૂટ લેતા અને અર્થાનુકૂલ થતા થતા જે રચના પદ્યત્વને જ ગુમાવી બેસે, તેની રચના મુક્ત પદ્ય (blank verse) ગણાવાને અપાત્ર, કુપદ્ય (doggerel) કે નરી અપદ્ય જ છે

પૃથ્વી એવો તો રમતિયાળ ગણમેળ છે, કે તેની પંક્તિમા લગભગ ગમે તે વર્ણીએ આરંભી પછીની પંક્તિમાં બીજી, છઠ્ઠી, આઠમી, બારમી, તેરમી, કે લગભગ ગમે તે વર્ણીએ વિરામ રાખો, અગર આખી એક પંક્તિ આગલી સાથે સળંગ રાખી તેને અંતેય થોભ્યા વગર ત્રીજીમા વહો, તો પણ એવા કોઇ કોઇ જ રચનાખંડ પદ્યત્વહીન બની જાય છે. બ્લૅન્ક વર્સ માટે આપણા ગણમેળ વૃત્તોમા પૃથ્વીની સર્વોત્કૃષ્ટ યોગ્યતા આવી એની લગભગ અમર્યાદ પ્રવાહિતા – સંવાદિતાને આભારી છે મુક્ત પૃથ્વી ઉપર હાથ બેસી જાય તે દરેક પદ્યકારને આ એની સુયોગ્યતા જાત-અનુભવે સ્વયંપ્રકાશ બની જાય છે. અને તો પણ અતિપરિચયાદવજ્ઞા, એ સૂત્ર પોતાનો પ્રભાવ અહીં પણ દેખાડ્યા વિના રહી શકે ખરું ? નહીં જ.

દાખલામા ‘પૃથ્વી છંદ’ એ સોનેટ લઇશુ અહીં પૃથ્વી વૃત્તની અનેક શક્યતાઓને વખાણવા જતાં તે છટાથી ગોઠવાઇ નથી, યાદી જેવુ થઇ જાય છે, અને આને અર્થદોષ ગણિયે તથા છંદ તો બાપડો અર્થાનુસારી, તે અર્થ પોતે જ્યાં નબળો ત્યાં છંદ અશિથિલ શી રીતે હોવાનો, એ પ્રમાણે વાતને ઉડાવી જ દઇયે, તો ન બને એવું નથી પણ ખરી રીતે અર્થ અને તેનો શબ્દદેહ અન્યોન્યાશ્રયી છે, ક્વચિત્ શબ્દદેહની શિથિલતા અર્થ જ લૂલો ક્લિષ્ટ આદિ હોવાથી પ્રકટે છે, ક્વચિત્ દેહનબળાઇ અર્થનુ સુરેખ આવિષ્કરણ થવા દેતી નથી. આ દાખલામા ત્રીજી પંક્તિમાના ‘કરુણ’ શબ્દથી માંડીને સાતમી પંક્તિના ‘ઉરે’ લગીની બાસઠે વર્ણીઓ એક સાથે,– આરોહ, આંદોલ, કશી જ છટા વિના – કેવળ તણાય છે ‘સૂતો હતો’ એ પાચમી પંક્તિના અંત પછીની ઓગણીશ વર્ણીઓ કોઇ જાતની સંવાદિતાને પોષતી નથી; એટલું જ નહી ને વાક્યરચનાની દૃષ્ટિએ પણ પૂર્તિમય વધારો (supplementary addendum) જ છે. આગળ ચાલતા ઉપમાન અવની વિષે વધુ પડતુ લંબાણ થઇ ગયું છે. વળી મૂલ કલ્પના ‘સૂતો હતો’ છોડી દઇને ‘શિશુ દશામહીં હતો’ એ

નવી કલ્પના આણી છે આમ પંક્તિ ૭થી ૧૧ પણ લૂલી પડે છે છેવટે વળી અવનીના ઉપમાનને પણ વફાદાર ન રહેતા સિંધુરાજનું નવું રૂપક આણ્યું છે અને અલંકારખીચડું બફાયું છે 'પણ પછી' એમ શરૂ થતી છેલ્લી સાડાત્રણ પંક્તિ જ આખા સૉનેટને બચાવી લે છે

એક બીજા દાખલા માટે "પરમ ચુંબક" એ સૉનેટમા નીચેની પંક્તિઓ તપાસો

અજબ કલ્પનાતારથી
વિમૂઢ મમ જાય પ્રાણ ઘસડાઈ । હૈયાતણી
ક્ષણે ન ટકતી ધૃતિ પ્રબલ મારની મોહની
કને । અબુધ...

(વિરામસ્થાનો દર્શાવવાને ઊભી જાડી લીટી કરેલી છે)

શ્રી પૂજાલાલના સૉનેટોમાથી ઘણાની છંદોરચના સુશ્લિષ્ટ વળી છટાદાર અને વળી યથોચિત પ્રાસપ્રયોગે ચોટદાર માલૂમ પડશે, એટલુ અહી ખાસ ઉમેરુ છુ

મુક્તછંદી રચના માટે, અર્થાનુસારી લયો માટે, અથવા તો પૃથ્વી છંદને માટે પક્ષપાત વધ્યા પછી એવી અર્થપોષક સંવાદિતા બીજા વૃત્તોમા પણ સાધવા જનારે તે તે વૃત્તના બંધારણનો ખયાલ પૂરેપૂરો રાખવો જોઈએ ઘણા વૃત્તોમા અમુક વિરામ તો પાળવુ જ પડે એવુ હોય છે કેટલાય વૃત્તોમા અમુક તાલવ્યવસ્થા પણ આવશ્યક હોય છે એવુ એવુ અવગણો એટલે છંદ ઠોકરાવાનો જ અર્થાનુસરણ અને અર્થપોષકતા તે તે છંદના આ લક્ષણોનો લાભ લઈ શકો તો ઓર દીપી નીકળે એવા છંદ કેમ કથળે છે, તેના દાખલામા માત્ર નીચેના બે (શાર્દૂલવિક્રીડિત) પૂરતા ગણીને આગળ ચાલીશુ.

તજતી ના કાલિમા આ ત્હને

તેથી । બાહ્ય ક્રુજો ઉપાય નહિં આ કાર્યે । (કોયલાને)

× × × ×

આવે છે દિન શાંતિનો શુભ પ્રભુપ્રેર્યો । ઉષારંગની
આશાએ અસવાર । આ કલહના લોકે ।। સુધા મીઠડી
મૈત્રીમાં સહુ ઝેર... (આવે છે દિન)

આ છેલ્લા દાખલામા એક ઠેકાણે બેવડી ઊભી લીટી દઢ વિરામ દર્શાવે છે*

૬ નવા છંદો

આપણા છંદશાસ્ત્રના સખ્યામેળ વિભાગમાં મનહર જાતિ જાણીતી છે. બંગાળી કવિઓ એ જાતિના પણ મુખ્યત્વે ચતુરક્ષર સંધિવાળા, પંક્તિને અંતે ૭ અક્ષર લગીના એક સંધિવાળા છંદો વાપરે છે, અને એ છંદોજાતિનુ બંગાળી વિશેષનામ 'પયાર' છે. લાંબી પંક્તિઓવાળા પયારને 'દીર્ઘ પયાર' કહે છે આ સંગ્રહની "સફળ જાત્રા" એ કૃતિમાં

*મુક્તછંદી રચનાની ઉત્તમતાના એટલે અર્થપોષકતા, અર્થમા તેજ, માધુર્ય, અદ્ભુતતા આદિ ભરવાની શક્તિના દાખલા શ્રી સુન્દરમ્, શ્રી ઉમાશંકર જેવી આદિની કૃતિઓમાથી સુંદર આપી શકાય, તેમ એ રચનામા દોષ ગણાય એવા અતિછૂટ એટલે છંદોભંગના દાખલા પણ એમની કૃતિઓમા નથી એમ નથી પરંતુ અહી બીજા કવિઓની કૃતિઓમાથી દાખલા અપ્રસ્તુત જાણીને, તથા લંબાણ ન થવા દેવાને, ટાંક્યા નથી મુક્તછંદ(બ્લેન્ક વર્સ)મા અનિષ્ટનો વિષય જુદા જુદા કવિઓમાથી દાખલાઓ લઇને સ્વતંત્ર ચર્ચવા જેટલા મહત્ત્વનો છે પણ ખરો હુ નો હવે વૃદ્ધ થઈ ગયો નવા કવિઓ પોતે મુક્તછંદી રચનાના વિજયો અને ભયસ્થાનો અને એવા એવા વિષયો પોતાની મેળે ચર્ચતા થાય એમ ઇચ્છુ હુ મુક્ત પૃથ્વી લગભગ દરેક નવો કવિ લખતો થઇ ગયો છે, એ રૂડી વાત છે પણ તેથી હાથ જોડી ભેડ વાળીને નિરાંતે સુખાસીન રહેવાનુ નથી, મુક્ત પૃથ્વી સારો જ લખાય તે માટે આવી આવી

૪+૪+૬ એવા સધિઓવાળી ચૌદવર્ણીની પંક્તિઓ છે, તે બંગાળી પયાર છદમા લખેલી છે, "સોનેટ" અને "સનાતન શિશુ"મા પક્તિઓ અઢાર વર્ણીવાળા "દીર્ઘ પયાર"ની છે "ત્હારુ નામ" એ કૃતિમા પક્તિઓ (૪+૪)+(૪+૩) એ માપની છે આપણા મનહર (૮+૮)+(૮+૭) એમ રચાય છે, ત્યારે આમા તેનો ઉત્તરાર્ધ જ આવે છે, એમ પણ કહી શકાય એટલે આ છંદને 'ગુર્જર પયાર' અથવા 'મનહર તિલક'નુ નામ આપી શકિયે પયાર છદને જાણનાર કવિના ગુજનમા એ રચના પયારના એક જરા નવા પ્રકાર લેખે ઊપજે, તેમ પયારછદથી અજ્ઞ પણ મનહરછદને જાણનાર કવિના ગુજનમાથી પણ એ ઊપજી આવે ભજનની ધૂન જગવવી–ગજવવી કહિયે છિયે, તેવી પ્રવૃત્તિ માટે આ છદ સારો ફાવે. "આવીશ આવીશ" એમા વળી બીજી નવતરતા છે ૪+૪+(૪+૩) અને ૪+(૪+૩) એવા સધિગુચ્છની પક્તિઓ આનુપૂર્વીએ આવે છે ટેકની કડી પછીની કડીઓમા બે ટૂકી પક્તિઓથી આરભીને પછી ત્રીજી લાબી ચોથી ટૂકી, એવી રચના છે. અને અહી જણાવેલી તમામ રચનાઓમા આ છેલ્લીની ગેયતા વિશેષ જણાય છે છેવટ, આ સર્વમા જ્યા જ્યા જેટલી પ્રાસરચના છે, તે એટલી તો સ્પષ્ટ છે, કે એ વિશેષતા ઉપર કશુ ઉમેરવાની જરૂર નથી "આવીશ આવીશ"માની પ્રાસરચનાનુ ગઝલો વા મનહરમાની દ્વિપુટ અનેકપુટ (double, multiple) પ્રાસરચના સાથેનુ સામ્ય દેખીતૂ જ છે

બગાળી સાહિત્યની કેટલીક વિશિષ્ટતાઓ ભણી ગુજરાતી તેમ હિંદ સમસ્તના સાહિત્યશોખીનો આકર્ષાતા જાય છે, અને એવો પક્ષપાત સકારણ

ચર્ચાઓ આવશ્યક છે મ્હારી કૃતિઓમા પણ અતિષ્ઠટના અને અતિરૂઢિપાલનના બેય જાતના દાખલા જડી આવશે સનાતન સાવધતા વિના જેમ સ્વાતત્ર્ય નથી, તેમ સવાદિતા ય નથી

પણ છે. અત્યારે હિંદની સાહિત્યોમાં વિજયપ્રસ્થાનપોષક અનેકાનેક શક્તિઓ સમૃદ્ધિઓ ગુણો અને અલંકારોમા બંગાળી સાહિત્ય સૌથી આગળ છે.

પરંતુ આ જાતના છંદ ગુજરાતી કવિતામા સ્થાયી સ્થાન મેળવી શકશે ખરા? "આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ" એ મ્હારી ચોપડીમા મનહર વિષે ચર્ચા કરતા મ્હારી શંકાનુ કારણ પણ જણાવી ગયો છું. ઉપલી કૃતિઓમાંથી થોડી પંક્તિઓ ટાકું છુ:

કવિતાકલાકિશોરી આવી ચિર વસી ત્યા રુચિર (**સોનેટ**)

અંગારા વરસાવતો આકરો ઉન્હાળો,
ધૂસ ધખ ધખ કરે, ધરા કાઢે ઝાળો (**સફળ જાત્રા**)

નામજલે કાલમળે પ્રફુલ્લે પવિત્રતા
નામમેહે રણદેહે સ્વર્ગબાગ ખીલતા (**તારું નામ**)

ધખતા શોકનાં રણે
મોત જ્યાં ઘડીઓ ગણે,
વારે ધાવા વાદળને નહી બોલાવીશ હું,
અંગારા નડે ન મુજ કામમા;
આવીશ આવીશ ત્હને શોધતો આવીશ હું
સુંદર સોનેરી ત્હારા ધામમા:
વેદનાના પારાવાર ભેટમા લાવીશ હું
છલકાતા જીવનના જામમા! (**આવીશ! આવીશ!**)

આ પંક્તિઓને બેચાર વાર ફરીફરીને બોલી જુવો ગુંજી ગણગણી જુવો. એ નાદ-વાદલને શ્રુતિવ્યોમમા જમાવવાને બનતો પ્રયાસ કરો કોઈ પણ છંદનો દેહ શ્રુતિવ્યોમે જામતું આ નાદવાદલ છે છાપેલી

૪+૪+૬ એવા સન્ધિઓવાળી ચૌદવર્ણીની પંક્તિઓ છે, તે બંગાળી પયાર છંદમા લખેલી છે, "સૉનેટ" અને "સનાતન શિશુ"મા પંક્તિઓ અઢાર વર્ણીવાળા "દીર્ઘ પયાર"ની છે "ત્હારુ નામ" એ કૃતિમા પંક્તિઓ (૪+૪)+(૪+૩) એ માપની છે આપણા મનહર (૮+૮)+(૮+૭) એમ રચાય છે, ત્યારે આમા તેનો ઉત્તરાર્ધ જ આવે છે, એમ પણ કહી શકાય એટલે આ છંદને 'ગુર્જર પયાર' અથવા 'મનહર તિલક'નુ નામ આપી શકિયે પયાર છંદને જાણનાર કવિના ગુંજનમા એ રચના પયારના એક જરા નવા પ્રકાર લેખે ઉપજે, તેમ પયારછંદથી અજ્ઞ પણ મનહરછંદને જાણનાર કવિના ગુંજનમાથી પણ એ ઉપજી આવે ભજનની ધૂન જગવવી – ગજવવી કહિયે છિયે, તેવી પ્રવૃત્તિ માટે આ છંદ સારો ફાવે. "આવીશ આવીશ" એમા વળી બીજી નવતરતા છે ૪+૪+(૪+૩) અને ૪+(૪+૩) એવા સન્ધિગુચ્છની પંક્તિઓ આનુપૂર્વીએ આવે છે ટેકની કડી પછીની કડીઓમા બે ટૂંકી પંક્તિઓથી આરંભીને પછી ત્રીજી લાંબી ચોથી ટૂંકી, એવી રચના છે. અને અહી જણાવેલી તમામ રચનાઓમા આ છેલ્લીની ગેયતા વિશેષ જણાય છે છેવટ, આ સર્વમા જ્યા જ્યા જેટલી પ્રાસરચના છે, તે એટલી તો સ્પષ્ટ છે, કે એ વિશેષતા ઉપર કશુ ઉમેરવાની જરૂર નથી "આવીશ આવીશ"માની પ્રાસરચનાનુ ગઝલો વા મનહરમાની દ્વિપુટ અનેકપુટ (double, multiple) પ્રાસરચના સાથેનુ સામ્ય દેખીતૂ જ છે

બંગાળી સાહિત્યની કેટલીક વિશિષ્ટતાઓ ભણી ગુજરાતી તેમ હિંદ સમસ્તના સાહિત્યશોખીનો આકર્ષાતા જાય છે, અને એવો પક્ષપાત સકારણ

ચર્ચાઓ આવશ્યક છે મ્હારી કૃતિઓમા પણ અતિશ્લિષ્ટના અને અતિરૂઢિપાલનના એમ જાતના દાખલા જડી આવશે સનાતન સાવધતા વિના જેમ સ્વાતન્ત્ર્ય નથી, તેમ સવાદિતા ય નથી

પણ છે અત્યારે હિંદની સાહિત્યોમાં વિજયપ્રસ્થાનપોષક અનેકાનેક શક્તિઓ સમૃદ્ધિઓ ગુણો અને અલંકારોમાં બંગાળી સાહિત્ય સૌથી આગળ છે.

પરંતુ આ જાતના છંદ ગુજરાતી કવિતામા સ્થાયી સ્થાન મેળવી શકશે ખરા? "આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ" એ મ્હારી ચોપડીમા મનહર વિષે ચર્ચા કરતાં મ્હારી શંકાનું કારણ પણ જણાવી ગયો છું ઉપલી કૃતિઓમાંથી થોડી પંક્તિઓ ટાકું છુ:

કવિતાકલાકિશોરી આવી ચિર વસી ત્યા રુચિર (સૉનેટ)

અંગારા વરસાવતો આકરો ઉન્હાળો,
ધૂમ ધખ ધખ કરે, ધરા કાઢે ઝાળો (સફળ જાત્રા)

નામજલે કાલમળે પ્રફુલ્લે પવિત્રતા
નામમેહે રણદેહે સ્વર્ગબાગ ખીલતા (તારું નામ)

ધખતાં શોકના રણે
મોત જ્યા ઘડીઓ ગણે,
વારે ધાવા વાદળને નહી બોલાવીશ હું,
અંગારા નડે ન મુજ કામમા,
આવીશ આવીશ ત્હને શોધતો આવીશ હું
સુદૂર સોનેરી ત્હારા ધામમા:
વેદનાના પારાવાર ભેટમા લાવીશ હૂ
છલકાતા જીવનના જામમાં! (આવીશ! આવીશ!)

આ પંક્તિઓને બેચાર વાર ફરીફરીને બોલી જુવો. ગુંજી ગણગણી જુવો એ નાદ–વાદલને શ્રુતિવ્યોમમા જમાવવાને બનતો પ્રયાસ કરો. કોઈ પણ છંદનો દેહ શ્રુતિવ્યોમે જામતુ આ નાદવાદલ છે છાપેલી

પંક્તિઓ, કે તેમનું ગાણિતિક માપ, કે પિંગલશાસ્ત્રમાંની તેની વ્યાખ્યા, કે એકે એકે ઉચ્ચારાતા અમુક વર્ણીઓની પરંપરા, તે છંદોદેહ નથી આ નાદવાદલ (moving and rotating airwave of sound) આ ગતિમાન અને પુનરાવર્ત્તિ સ્વરિત વાયુની દોલા, કવિના શ્રુતિવ્યોમમા જે જે છંદની જામે, તે તે છંદમાજ કવિ ત્વરાથી રચના કરી શકે છે અને જ્યારે ચિત્તત્ર વિષયથી પણ તરબોળ હોય છે, ત્યારે તો લખતો હાથ પાછળ પડી જાય એટલી ઝપટથી કવિની રચના રચાય છે ચલતીએ ચડેલો તબલચી તેમ તાને ચડેલો કવિજન પોતાના શ્વાસોચ્છ્વાસથી પણ જાણે આગળ થઇ જવાનો હોય એવો ચગે છે અથચ એવા ત્વરિત આવેશમય સર્જનમા ગાણિતિક માપ કે વિરામાદિના નિયમ સપાટિયા નજરે ક્યાક તૂટ્યા લાગે, તથાપિ સૂક્ષ્મ વિવેચનાએ સિદ્ધ થાય છે કે એ નાદદોલાએ ચડેલા કવિએ એ નિયમોને તોડવાના માત્ર બાહ્ય દેખાવની સાથે સવિશેષ ખૂબીથી સીકારેલા અને સમાનેલા હોય છે વ્યસ્ત વાણીની જાણીતી અપૂર્તિઓ અને મર્યાદાઓથી તે પર જઇ શકેલો હોય છે

વારુ બગાળી ઢબના ઉચ્ચારણમા —

કોબિતાકોલા ચિરો બોસી . રુચીરો

અગારા બોરોસાબોતો .

નામોજોલે કાલોમોળે .

ધોખોતા શોકોના રોણે

—એ પ્રમાણે આ પંક્તિઓ બોલાય (આમા કૉ રૉ વગેરે પ્હોળા કિંવા પ્રાકૃત ઑકાર લઘુ સ્વરો છે એટલુ સામાન્ય વાચકના આ વિષયના ગાઢ અજ્ઞાનને લીધે ઉમેરવુ પ્રાપ્ત થાય છે) પરંતુ આપણા ગુજરાતી ઉચ્ચારણમા ઘણા અ લઘુ સ્વર પણ નથી, લઘુ સ્વર કરતા અલ્પ માપના અને ઓછો સમય માગતા દ્રુત સ્વરો છે આ ભેદને દર્શાવવા

સારુ લિપિશાસ્ત્રીઓ 'કામદાર' જેવા શબ્દનું રોમન લિપિરૂપ KAMADARA નથી સ્વીકારતા; તેને બદલે તેઓ લખે છે KAMᴬDARᴬ, 'મગન' શબ્દને તેઓ લખે છે MAGANᴬ, જેમાં પ્હેલા બે **અ** લઘુ સ્વર છે, પણ છેલ્લો દ્રુત છે*

હવે ઉપલા દાખલાઓમા પ્રથમ પંક્તિમા પાચ **અ** છે, બીજીમા ચાર, ત્રીજીમા પાચ એ પ્રમાણે આવ્યા કરે છે ગદ્ય – વાક્યોમા પણ અકારોની સંખ્યા અને તેમાં કેટલા દ્રુત હોવાના જ તે તપાસો. ઉપર ટાંકેલી કોઇ પણ પંક્તિમા ત્રણથી ઓછા **અ** નથી. અપવાદ રૂપ 'સુંદર સોનેરી ત્હારા ધામમા'ની અંદર પણ બે **અ** તો છે અને આ છંદોમાં – આખી મનહરજાતિમા – અકારોમાના ઘણાખરાને "દ્રુત" કરતાં વધારે ચીપીને એટલે લગભગ દરેકને લઘુ વા એક માત્રાના જ બોલવા પડે છે – તે આપણ ગુજરાતીઓના ઉચ્ચારણની પ્રકૃતિસિદ્ધ લઢણને પ્રતિકૂલ ક્રિયા છે. અર્થાત્ મનહરજાતિના છંદો આપણી કવિતામા હિંદી કવિતામાંના તેમના સ્થાન જેવુ સ્થાન નહીં જ મેળવી શકે, એવો અભિપ્રાય 'આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ'માં મેં દર્શાવ્યો છે, તે આ બંગાળી છંદો વિષે પણ મ્હારો અભિપ્રાય એ જ કારણથી થાય છે. પ્રતિભાવાન કવિઓ ભાષાને સમૃદ્ધ બનાવવાની સાથે નાનાવિધ સમર્થ બનાવવાની સાથે, અવનવીન અલં-

---

* આ લઘુ અને દ્રુત વચ્ચેનો ભેદ ફારસીમા ય છે અને કવિઓ તેમ પિંગળશાસ્ત્રીઓ એ ઉચ્ચારણભેદ ફારસી કવિતાપંક્તિઓમા ધ્યાનમા રાખે છે. જુવો E. G, Browne: Literary History of Persia (Cambridge) Vol II, Preface and Ch. I. હૂ છંદશાસ્ત્રની શુદ્ધિ માટે કહ્યા કરૂ છુ. ગુજરાતી ઉચ્ચારણમા લઘુથી ટૂંકા દ્રુત સ્વરો આવ્યા કરે છે, હિંદી બંગાળીમા મુકાબલે તે બહુ જ ઓછા છે, તેમ બ્રાઉન લખે છે ફારસીના તળપદા ઉચ્ચારણમા દ્રુત સ્વરો આવ્યા કરે છે તેને પણ હિંદીઓ તો પૂરા (એટલે કે લઘુ હોય તેમ) ઉચ્ચારે છે.

કરણોએ શોભીતી કરવાની સાથે, તેના ઘાટઘૂટમા પણ કેટલીક સવાદિતા આણી શકે છે, બેશક, તથાપિ પ્રતિભાશક્તિને પણ મર્યાદાઓ છે ભાષાની ઉચ્ચારણપ્રકૃતિને તેણે પણ પોતાના પરચા દેખાડવા જતા સ્વીકારવી સમાલવી પડે પ્રતિભાવાન કવિ પણ પરાઈ ભાષામા માત્ર મનોયત્નો (exercises) જેવુ જ લખી શકે છે, એથી વિશેપ વિજય મેળવી જ શકતો નથી, ભલે તેનુ એ ભાષા ઉપર પણ પ્રભુત્વ હોય, તેનુ એક ઊંડુ કારણ આ જુદી જુદી ભાષાઓની જુદી જુદી ઉચ્ચારણપ્રકૃતિ છે

આ સગ્રહમા જે રચનાઓને 'મિશ્રજાતિ' છદની કહી છે, તે રચનાઓ આપણામા મુકાબલે હજી નવી છે, અગર જો કે સસ્કૃત કવિતામા એ મિશ્રજાતિ રચનાઓ શ્રી ભગવદ્ગીતા જેટલી પ્રાચીન તો છે ઇંદ્રવજ્રા, ઉપેન્દ્રવજ્રાનુ મિશ્રણ તે ઉપજાતિ વર્ણસખ્યા એક જ પણ ગણમેળમા ભિન્ન ભિન્ન એવા વૃત્તોના, તેમ એકવર્ણી ફેરવાળા વૃત્તોના મિશ્રણ, શકય (એટલે સવાદિ જણાય) તે બધા યે આ ઉપજાતિ વર્ગમા આવે વર્ણ-સખ્યામા એકથી વધારેનો ફેર હોય, એવા વૃત્તોના મિશ્રણને ઉપજાતિ નહી ને 'મિશ્રજાતિ' કહેવા આ મ્હારી વ્યવસ્થા મે 'આપણી કવિતા-સમૃદ્ધિ'મા દાખલ કરી, તે પછી કેટલાક ઊગતા કવિઓએ એ નામ યથાર્થ વાપરીને અપનાવી લીધી છે આ સગ્રહમા મિશ્રજાતિ વિશેષનામ આ જ અર્થમા પારિભાષિક શબ્દ લેખે વાપરેલુ છે આ વ્યવસ્થા ચોખ્ખા ગાણિતિક સૂત્રરૂપે પણ દર્શાવી શકાય છે ઉપજાતિ અને મિશ્રજાતિ એ વિશેષ નામો ગણમેળ વૃત્તોની પરિભાષામા ૧૧ વર્ણથી માડીને ૧૪ વર્ણી વૃત્તો લગીના ક્ષેત્રમા જ વાપરવાના છે તેમા ૧૧-૧૧, ૧૧-૧૨, ૧૨-૧૨, ૧૨-૧૩, ૧૩-૧૩, ૧૩-૧૪, અને ૧૪-૧૪ વર્ણી વૃત્તોના મિશ્રણો તે તમામ **ઉપજાતિ** વર્ગમા આવે, નિર્દિષ્ટ ક્ષેત્રમા કોઈ પણ બે કે વધારે છદ, જે વર્ણસખ્યામા બે કે ત્રણ વર્ણના ફેરવાળા હોય, તેમના તમામ મિશ્રણને **મિશ્રજાતિ** વર્ગનાં

ગણવા આવા સામાન્ય નિબંધમા આ સર્વ મિશ્રણોના દાખલા કે બીજી વિશેષ ચર્ચા ન હોઇ શકે, આટલાથી જ સંતોષ માની લેવો પડે કદાચ છંદશાસ્ત્રને લગતી આટલી ચર્ચા પણ બીજી રીતે અધિકારી વાચકોને દુર્બોધ – દુર્વાચ્ય થઇ પડશે

આજના કવિઓની મિશ્રજાતિ રચનાઓનાં છૂટ ઔચિત્ય અને ચોટ વધતા આવે છે, અને એવી રચનાઓ મધ્યમ અધિકારી વાચકને પણ સદ્યગ્રાહ્ય હોવાથી તેમના વધતા જતા વાપર ઉપરથી કહી શકાય છે, કે ગુજરાતી કવિતાનો પ્રજામા ફેલાવ પાછો વધવા માડ્યો છે મધ્યમ અધિકારીને દુર્બોધ કે અતિચડાણના પડે એવા વિષયો માટે બેશક આ રચનાઓ અપર્યાપ્ત પૃથ્વી કે અનુષ્ટુપથી એમનુ ગજુ ઘણુ ઓછું શિખરિણી કે શાર્દૂલવિક્રીડિત, મદાક્રાતા કે હરિણી કે સ્રગ્ધરાની સુગુમ્ફિત (elaborate) સવાદિતા પણ આ લઘુરમ્ય ઝરણાઓમાં અશક્ય. સાચી વાત, પણ સુગુમ્ફિત સવાદિતાના અધિકારી યે મધ્યમ વર્ગના વાચકોમા કેટલા ઓછા એટલે ઉપજાતિ – મિશ્રજાતિની આ મર્યાદાઓ પણ વાચકવર્ગના મોટા ભાગમા એમની લોકપ્રિયતાનુ કારણ બને, તેમા નવાઈ નથી

૭ સૉનેટો

આ સગ્રહની વળી એક આગળ પડતી વિશિષ્ટતા એમાના સખ્યાબધ સૉનેટો છે. એક સાથે ચોપન સૉનેટ પ્રકટ કરવામા શ્રી પૂજાલાલ આપણા પ્હેલા કવિ છે. આ સખ્યામા એક સૉનેટ દીર્ઘ પયારમા બે બે ઉપજાતિ, વસતતિલકા, અને સ્રગ્ધરામા, ત્રણ અનુષ્ટુપમા, છ શાર્દૂલવિક્રીડિતમા, સાત શિખરિણીમા, અને બાકીના એકત્રીશ પૃથ્વીમા છે.

સાત અનુષ્ટુપની કૃતિને સૉનેટ નામ ઘટે ખરુ ? વળી સૉનેટ – ઘાટને ખાસ કારીગરીની શોભા આપતી ઇટાલિયન શેક્સ્પીરિયન કે મિશ્ર પ્રાસરચનાથી અનુષ્ટુપ પદ્યબંધના પોતાના શા હાલહવાલ થઇ જાય છે,

તે આ સગ્રહમાના ત્રણે દાખલામા જોઇ શકાય એમ છે 'અર્પણ'ની પક્તિ આઠમી જુવો 'એકમેવ' શબ્દમાનો ક પૂર્વાર્ધનો અત્યવર્ણ છે, ઉત્તરાર્ધનો પ્રથમ વર્ણ મે છે અનુષ્ટુપમા પૂર્વાર્ધે વિરામ આવશ્યક, તે આમ એ શબ્દના બે ફાડચા કરી નાખે છે 'દડી' સૉનેટની વાક્ય-રચના જુવો પક્તિ ૫થી ૮નું, વળી ૯થી ૧૪નુ, એક એક જ વાક્ય છે 'શહીદ શ્રદ્ધાનદ'મા પ્રશ્નવાક્ય પક્તિ ૭મીના ઉત્તરાર્ધની ૪થી વર્ણએ પૂરુ થાય છે, એ આખી લીટી અરુચિકર બની જાય છે છેલ્લી ચાર પક્તિમા પણ વિરામ પૂર્વાર્ધને છેડે આવવાને બદલે આઘુ ગયુ છે કવિએ અહી જે લખ્યુ છે, તે જરાક જ જુદી રીતે–આમ મૂક્યુ હોત, તો અનુષ્ટુપબધ ન નદવાત —

પછી ધર્માન્ધતાકેરા બધુડેરાથી ઊછળી
છૂપી અધારની ઓથે છરી ઔદાર્યના નર્યા
હૈયામા ઊતરી હીન,

બેશક, સૉનેટ-ધાટને અનુકૂલ નહી એવા છદમા પણ કવિશ્રીની કેટલીક પક્તિઓ દીપી ઊઠે છે, તે એમની શૈલીનો વિજય છે

મમત્વે મૂઢના ઊણા અર્પણો ને સમર્પણો

–જેવી પક્તિવાળી કૃતિના દોષ જોવાના હોય જ નહી અ–ને, અનુષ્ટુપ-મા (કે અમુક છદમા) સૉનેટ ના જ લખાય એમ તો હજી પણ મ્હારે નથી કહેવુ * વારવાર વારવાર બોલતો આવ્યો છુ તેને જ હુ તો

---

*બત્રીશ–વર્ણ અનુષ્ટુપને આપણે લખીએ છાપિયે છ બે લીટીએ, માત્ર સુગમતાની ખાતર, ખરી રીતે એ છે ચાર ચાર પક્તિની કડી, એટલે સાત અનુષ્ટુપે પક્તિઓ થઇ જાય અઠ્ઠાવીશ ત્રણ આઠવર્ણ એકમોનો (૨૪વર્ણ) ગાયત્રી છદ, તેમા એક આઠવર્ણ એકમ ઉમેરાતા થયો અનુ–ષ્ટુપ, એ એની ઉત્પત્તિ અનુષ્ટુપી સૉનેટ લખવા આગ્રહી હોય, અથવા સૉનેટની છેલ્લી કડી લેખે અનુષ્ટુપ મૂકવા ઈચ્છે, તેવા બધુઓએ આ સર્વ વિચારવુ ઘટે

હવે રહ્યાંસહ્યાં વર્ષો દરમિયાન વળગી રહેવુ ઉચિત ધારું છુ, કે સૉનેટનો ઘાટ ગુજરાતી કવિતામા નવીન, વળી ગુજરાતી કવિતાસુન્દરીના ચ્હેરા-મ્હોરાથી સારી પેઠે વિલક્ષણ – આમરાઇમા સફરજનનાસપાતીના ગુલ્મ જેવો – છે, તેને માટે કશા ય દૃઢ નિયમો બાંધતા પ્હેલાં જુદા જુદા કવિઓને હાથે તેના ઘણા અને નાના પ્રકારના પ્રયોગો થવા જ દેવા જોઇએ આ ચોપન કૃતિઓમાં આપણને ઉત્તમ સૉનેટોના સખ્યાબધ નમૂના મળે છે, એમ તો, ધારુ છું કે, સર્વાનુમતે સ્વીકારાશે આમાથી ઓછામા ઓછા બાર મ્હને તો સારી પેઠે આકર્ષે છે, પણ તેમના નામ નથી દર્શાવતો, કેમ કે કવિતામા વિષય અને તેનુ આવિષ્કરણ, આત્મા અને કાયા, તત્ત્વ અને વેશ, આશય અને આકારેગિત, ગર્ભ અને છાલ, મૂલ વસ્તુ અને શોભાલંકરણ, બુદ્ધિગાહ્ય અર્થ અને હૃદયગ્રાહ્ય લાગણી, અંગી અને અગો, સ્થૂલ અને વાતાવરણ, દૃશ્ય અને પશ્ચાદ્ભૂ, રસ અને કૃચા, કથિત અને ધ્વનિત, છૂટા પાડી શકાતા નથી, એટલે માણસોને પોતપોતાની રુચિ તૃષા અનુભૂતિ આદિ પ્રમાણે જુદી જુદી કવિતાઓ વધારે ઓછી આકર્ષે એ જ કુદરતી છે આ સંગ્રહ ફેલાતો જશે તેમ તેમ તેમાથી બાર કરતાં ઘણા વધારે સૉનેટો જુદી જુદી રીતે આકર્ષશે, બેશક. વળી કવિશ્રીનો સૉનેટ પ્રતિ પક્ષપાત જોતા નિશંક ભાખી પણ શકાય છે, કે એઓ કવિતા લખતા રહેશે ત્યા લગી એમને હાથે સૉનેટ પણ લખાયા કરશે દરજી જીવે ત્યાં લગી શીવે, તે પ્રમાણે સૉનેટખોરો કવિસોનાર કે કવિજડિયો કવિપણાથી મુક્ત વા પતિત થાય નહી, ત્યા સુધી સૉનેટો ઘડતો પણ અટકવાનો જ નહી

મ્હારા પાપપુણ્ય જે ગણો તે, મોટાંન્હાના જેવાં ગણો તેવા, બને – અહી અનાયાસે પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે તો કરારે કબૂલી લઉં છું. મ્હારા પછી પાકતા કવિજનોમાં અર્થાનુસારી મુક્ત પદ્યના શોખી અને સૉનેટખોરા લેખકો પેદા થયા છે તેના જસઅપજસમા તેમ ગુજરાતી કવિતાના

આખા ઉદ્યાનને લાભહાનિમા મ્હારો હિસ્સો વત્તોઓછો જે ગણવો હોય તે ગણવો પડશે ખરો કવિ તરીકે મ્હને ઉપકવિ અપકવિ અવગણાયેલ કવિ ગમે તેવા નીચા નકાગ વર્ગમા નાખવા પ્રેરાશે, તેવા કવિતાભોગીને પણ ઈતિહાસદષ્ટિએ અદ્યતન કવિતાના નવા વલણો વડનારામાના એક લેખે મ્હને સ્વીકાર્યા વગર છૂટકો જ નથી

૮ દોષ

સામાન્ય વાચકોને અતિસસ્કૃત અને દુર્બોધ થઈ પડે એવુ શ્રી પૂજાલાલનુ લખાણ ક્યાક ક્યાક થઈ જાય છે, અગર જો કે અધિકારી રસિક તુર્ત જોઈ શકશે કે એમના વિષયો અને એમની માડણીને જ એમની શૈલી આભારી છે, એમની સૂક્ષ્મ ભાવનાભોગી ઉડ્ડયનશોખી કલ્પનાને આ પ્રકારની રચના જ કુદરતી છે બીજા શબ્દોમા કહિયે તો, એમની અતિસસ્કૃતતા કે દુર્બોધતામા કૃત્રિમતા કિંવા અજ્ઞાનનો પાશ મુદ્દલ નથી મદાધિકારીને ભલામણ કરીશુ કે આ સગ્રહને હાથમા લેતા પ્રથમ તેણે પોતાને સુપરિચિત કૌટુમ્બિક લાગણીઓ વિષેના કાવ્યો,–**મા, કુટુંબ** આદિથી **આર્ય વિધવા** લગીના અને પ્રથમ વિભાગમા **ચિ બ્હેનને** અને **પ્રણયરૂપિણી** એ સોનેટો વાચવા સામાન્ય વાચકવર્ગને સુપરિચિત લાગણીઓ અહી કવિશ્રીની ઉચ્ચ ભાવનાઓ સાથે સાકળેલી વર્ણવાય છે, અને એ કાવ્યોના વાચનથી પણ બોટાદકર લલિત કે ન ભો દી જેવાની કૃતિઓના કરતા અહી કઈક અનેરુ અને ઊચુ મળે છે એવી તેની અનાયાસે ખાતરી થઇ જશે. તે પછી વાચકે આમાના કુદરતવર્ણનો, સ્વદેશપ્રેમ, સ્વાતત્ર્યકામના, અને વીરપૂજાના કાવ્યો અને આખ્યાનો વાચવા આ બે વિભાગોથી પરિચિત થતા આ સગ્રહમા વિષયવિવિધતા નથી એવો પૂર્વગ્રહ પણ દૂર થશે, અને કવિની ઉચ્ચ ધર્મિષ્ઠતા ભક્તિ અને ફિલસૂફીમા પણ પ્રવેશ પમાશે, અને એ કૃતિઓમા પણ વિષયાનુરૂપ વિવિધતા જોઈ શકાશે 'પ્રિયા કવિતાને' જેવુ વાદળાથી ઉચ્ચતર

સૂક્ષ્મતર ગગનમાં કલ્પના બુલબુલનું ઉડ્ડયન અસરકારી વાચક પ્રથમ પહેલું લઈ બેસશે, તો તે એને અવશ્ય વિષયશૂન્ય શબ્દાલુ અને લગભગ વ્યર્થ લાગી જાય, તેમા કશી નવાઇ નથી માતૃભાષામાં લખેલી કવિતા પણ જો કવિતા હોય, તો વાચકના બુદ્ધિ જ્ઞાન અને કવિતાપરિચયના પ્રમાણમાં જ – તેની કલ્પનાની કેળવણીના પ્રમાણમા જ – તે ગ્રહણ કરી શકે શ્રી રામે સીતાનું હરણ કરનાર રાવણ રાક્ષસને હણી સીતાને છોડાવી પાછી સ્વીકારી અને પાછી તજી દીધી, અથવા ઑથેલોએ વ્હેમ ખાઇને ડેસ્ડિમોનાનું ખૂન કર્યું તથા પોતાનો વ્હેમ તો ખોટો હતો એમ ખાતરી થતા આપઘાત કર્યો; – એટલૂ જ સમઝયા ઉપરથી પોતે "વાલ્મીકિ અને શેક્સ્પીયરને તો સમઝે છે પણ આ આજકાલની કવિતા નથી સમઝી શકતો, કોણ જાણે કેવીય હશે એ અટપટી કવિતા" એ પ્રમાણે જે પોતાની બહુશ્રુત રસિકતાની ઢોલક બજાવે છે, તે સ્વમુખે પોતાની જ અપાત્રતા જાહેર કરી દે છે. પણ ત્યારે કોઈ પૂછે, ઘણા પૂછે છે, ઉચ્ચ કવિતાકલાને સામાન્ય જનતા સાથે શૂં લાગેવળગે ? એવા એવા પ્રશ્નો કલા અને સંસ્કૃતિના ક્ષેત્રમા બેહૂદા છે આમવર્ગને નામે ઓળખાતી કોટિલક્ષાવધિ જનતાને પણ સામાન્યમાંથી વિશિષ્ટ અને પામર પશુમાથી સંસ્કારી માનવ બનાવવાને માટે તો અપ્સરાપ્રકૃતિ કલાઓનો અવતાર છે આત્માના શ્રેયાર્થે ધર્મની ઉત્પત્તિપ્રવૃત્તિ છે, પણ તે શ્રેય ચિત્તત્રના સૂક્ષ્મીકરણ વિના અસાધ્ય, અને એ સૂક્ષ્મીકરણનો કર્તવ્યપ્રદેશ જ કલાઓ-નો ઇલાકો છે પામર પામર જ રહે તથાપિ તેના જીવનમાં પ્રવેશીને તે જીવનને ઉજાળે તે જ સાચી કલા, એવો એવો બકવાદ રાડ પાડી પાડીને ઉચરતા જે લોક પોતાને કલાવિસ્તારોદ્ધારવાછુ અને સાચા કલામિત્ર ગણાવે છે, તે ઊંધી પૂતળીના લોક જ સૌથી કટ્ટા કલાશત્રુ છે.

બીજી રીતે જુવો : કલાકૃતિના અણુ અણુમા અનુસ્યુત કલાનો આત્મા રસ સંસ્કાર પામેલી બુદ્ધિ અને સૂક્ષ્મ સબળ બનેલી કલ્પનાને સંવેદ્ય

છે, ન અન્યથા કાને તો સ્થૂલકર્કશ તમામ સભળાય, નેત્રે ખેડોળગદુ તમામ દેખાય અને પામરો ય કાનનેત્રવાળા તો છે પરતુ કલા પામર ઇંદ્રિયોવડે ગ્રાહ્ય વસ્તુ જ નથી સગીત કે શિલ્પમા પામરને તેની પાસેના બળદઘૂતરા કરતા વધારે રસ નહી પડે કલાસૌન્દર્ય બુદ્ધિ અને કલ્પનાના સૂક્ષ્મીકરણે જ ગ્રાહ્ય બને એવો વિષય છે

ત્રીજી રીતે જુવો પરતુ, વિસ્તાર શાને? જે પામર વા પ્રાકૃત બધુ આટલાથી ન સમજે તેને સમઝાવવાના વિશેષ પ્રયત્ન વૃથા છે બુદ્ધિ અને તર્કવાદની શક્તિઓ જે જાણે છે અને વાપરે છે, તે સૌએ તેની મર્યાદાઓ પણ જાણવી જોઈએ સૂક્ષ્મીભૂત બુદ્ધિ અને કલ્પનાના જે જિજ્ઞાસુને હજી જાતઅનુભવ થવા પામ્યો નથી, તેવો કોઈ કેવળ દલીલોને સમજી નહી જ શકે બાળક બાળક રહે ત્યા લગી શૃગારરસ ના જ સમજે બાલકને તો ગલીપચીની મઝા ચુબનના કરતા ચડિયાતી !

૯. સૂચના

કવિશ્રીને પોતાને પણ એક નમ્ર સૂચના કરવા લલચાઉ છુ લિરિકો અને ગીતો, સોનેટો અને ખડકાવ્યો, મુક્તકો પ્રાસગિકો અને ઉદ્‌ગારવિહારો તો લખાયા કરશે ગુજરાત અને ગુજરાતી પ્રજામા વાચનલેખનવિદ્યાસેવન વધશે, તેમ તેમ વધારે લખાતા જશે પણ અધિકારી કવિતાભોગીઓ હવે માગતા થયા છે લાબી કૃતિઓ, આખ્યાન અને પ્રબધ અને મહાકાવ્યના વર્ગની, વર્ણનાત્મક, ઉદારગભીર ઉડાવવાળી, અને ચારિત્ર્યવાન નાયકનાયિકાદિના જયપરાજયે રસવતી ભક્તહૃદયને માટે ભક્તોના નાના રસચમત્કાર પરિપ્લુત ઇતિહાસો અને કથાકહાણીઓની પણ આપણા મહાકાય દેશમા નવાઇ નથી એવુ કોઈ આખ્યાનકાવ્ય પ્રબધકાવ્ય મહાકાવ્ય રચવાનુ સાહસ પોતે ખેડી જોશે? કવિશ્રી દયારામે એક ભક્તનુ આખ્યાન આપણને આપ્યુ છે, પણ તે એમનામા આયોજનકલા(Constructive ability)નો અભાવ એટલે એવુ સરખૂ જ સધાયુ છે નર્મદમા પણ એ

શક્તિનો અભાવ વળી નર્મદ, યૌવનમૂર્તિ નર્મદ, નાનાવિધ શક્તિઓવાળો નર્મદ, ભક્ત પણ હતો ખરો, એવો દાવો (એણે હરદાસી કથાઓ મઝાની કરેલી તથાપિ) એના વિષે કોણ કરશે? એના કરતા તો પ્રાર્થનાસમાજી અને સિદ્ધાતે આકરા પણ વર્તને ભોળિયા ન. ભો. દી ભક્તહૃદયને વધારે નિકટ હતા દલપતનુ 'વેનચરિત્ર' ભક્તચરિત્ર નથી, વળી લ્યાત્યાથી માગી-ભીખી ઉઠાવી લીધેલ થીગડાની જ ગોદડી છે અને પછી તો કોઇએ પ્રયત્ન પણ ક્યા કર્યો છે! આપણા સારામા સારા ભક્તાખ્યાનો – પ્રેમાનદના નરસૈ મ્હેતા અને સુદામા વિષેના છે, તેય ભક્તહૃદયની પિછાનમા છેક ઉપરછલ્લા છે, કેમ જે પ્રેમાનંદ પોતે મહાકવિ હતો તથાપિ ભક્ત તો નહોતો, વિદ્વાન ચકોર ખેલાડી સંસારી જીવ જ હતો માનવીમા જુદે જુદે અનુભવે અને ભિન્ન ભિન્ન નિમિત્તકારણે ભક્તિની ભૂખ જાગે છે, અને તે પોષાઇ પોષાઇ આખુ ચિત્તત્ર ભક્તિમય બને છે તેના ઇતિહાસ નાના પ્રકારના જોવામા આવે છે. આવા વિષયમા પણ આખ્યાનકાવ્ય પ્રબધ કે મહાકાવ્યને ઉચિત પૂરતી સામગ્રી સર્જક કલ્પનાને કેમ ન મળે વારુ? અને આવાં કોઇ મોટા માતબર કાર્યનો જુમ્મો માથે લે તેની પ્રત્યક્ષાપ્રત્યક્ષ તમામ શક્તિઓ એથી (લિરિકાદિ પરચુરણ રચનાઓથી કસાય તે કરતાં) ઘણી વધારે કસાય જ. મોટા કાર્યમા નિષ્ફળ જવાય તો પણ મામુલી કૃતિઓમા મેળવેલી ઉત્તમ સફલતા કરતા એવી નિષ્ફલતા ભાવનાભક્તિને તો વધારે આકર્ષે.

૧૦. ક્ષમાયાચના

ઉપર આવી ગયુ છે કે ઉછરતા સારા કવિઓ પોતાની કૃતિઓના સગ્રહ બનતી ત્વરાએ પ્રકટ કરતા થઇ જાય એવો મ્હને પોતાને આગ્રહ. એટલે શ્રી પૂજાલાલે પોતાનો સગ્રહ આ પ્રવેશક મેળવવા સારુ મ્હને સોપ્યો તે પછી થોડી મુદ્દતમા જ એ બ્હાર પડી જવો જોઇતો હતો તેને ઠેકાણે અતિશય લાબા વિલબ પછી જ કર્તા એને બ્હાર પાડી શકે છે. બન્યું એમ

કે આ કામ હુ હાથમા લઉ લઉ ને તેમા વિઘ્ન એક ઉપર બીજુ અને તે ઉપર ત્રીજુ આવ્યા જ કરે આમ ને આમ એટલે લગી બન્યા કર્યુ છે, કે એમને બદલે જો કોઇ મ્હારા જેવાનો સગ્રહ બીજાને ત્યા આવી રીતે રઝળ્યો હોત, તો મ્હારે તે એની કનેથી પાછો માગી લેવો પણ પડત જ વળી એવા કફોડા પરિણામ વખતે દુનિયાદારીઓને પરિચિત થોડીઘણી સરસ્વતીની પિચકારીઓ પણ એક કિંવા બને બાજુથી ઊડી હોત લોક પણ એક યા બને પક્ષને હસત નિંદત, તે નફામા કવિશ્રી સામાન્ય સસારી દુનિયાના ઇસમ નહી, સાચે વિરક્ત અને તપોધન બનવાની જ વાસના-વાળા સયમી વળી એમના મનોરાજ્યમા કવિયશની પ્રાપ્તિનુ અગર કવિતારચનાની શક્તિઓને ખિલવવાખેલવવાનુ એટલુ મહત્ત્વ પણ ભાગ્યે, એટલે જ આવુ કશુ ન બનતા માત્ર સમય જ ખોવાયો છે, અને એટલા જ ભોગે આ કજગાએ સલવાયેલુ વ્હાણુ પાછુ બદરે પ્હોચવા સઢ પ્રસારી શકે છે બધુ જોતા આમા મ્હારે આવી પ્રકૃતિના કર્તાની ક્ષમા પણ શી માગવી? સસારીઓ અને તેમના અનેકાનેક વિઘ્નો ઉપાધિઓ ત્રિલખો વાયદાઓ આદિ પ્રતિ ક્ષમાથી તો આવા સયમી આશ્રમધર્મી પુરુષો નખથી શિખા લગી ભરેલા હોય છે જ ઝઘડો કરવો હોય, તો તેની યાચના એવી શાતમૂર્તિ આગળ કરગરીને કરવી પડે ખરી! એટલે અહી છેવટે હુ ક્ષમા માગી લઉ છુ ગુજરાતની, માસિકો આદિમા વર્ષોથી એમની છૂટીછવાઇ કૃતિઓ એકે એક જોઇને તે કૃતિઓનો આખો સગ્રહ જોવાને આતુર થઈ રહેલા વાચકોની જે વિલબ થયો છે અને લાબો ગાળો પડી ગયો છે, તે મ્હારે લીધે જ બન્યુ છે, અને કવિતા વિષે સારી પેઠે પ્રમાદી ગુજરાતીઓમાથી શ્રી પૂજાલાલની કૃતિઓ માટે ઉત્પન્ન થયેલ પક્ષપાતપ્રેરિત આતુરતાવાળા વાચકો મ્હને માફ કરશે એવી આશા સાથે વિરમુ છુ

મુંબાઇ, જૂન ૧૯૩૮ — પ્રો બળવતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર

પારિજાત : શુદ્ધિઓ, સુધારાવધારા વગેરે :

પૃષ્ઠ	ઓળ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧	૧૨		?
૫	૫	વાહિનીઓમહીં	વાહિની ઓ મહી.
૫	૧૨	અ બરે	અ બરે
૭	૭	જગગુહરના	જગઝહરના
૭	૧૪	શુભે,	શુભે,
૯	૫	અજખ,	અજખ
૧૧	૪	કનક સૂર્ય...	કનકસૂર્ય. .
૧૬	ઉપાત્ય	નિષ્કચનતા	નિષ્કિંચનતા
૨૦	અ ત્ય	એની	એવી
૨૨	૧૨	ધ્રુવ	ધ્રુવ

. ૩૩ પક્તિ ૮મી ઉપરનું ટિપ્પણ છેકી નાખવુ.

પૃષ્ઠ	ઓળ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩૪	૫	ગળતી	ગળતી
૩૫	૧૨	સ્તવુ	સ્તવુ
૩૬	૧	વર્જ્જર	વજર

ટિપ્પણ – ૨ વિશિષ્ટ... અનન્ય છેકી નાખી તે ઠેકાણે વાચો – વાકી, ફાકડી, એવો અર્થ છે

પૃષ્ઠ	ઓળ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩૭	૭	તુર ગ	તરગ
૩૮	૫	ગાળ	ગાળી
૩૯	૩	તેજીમા	તેજીલા
૩૯	૬	ભલા	ભાલા

૪૧ ટિપ્પણ ઉમેરવું – ૬ જલભરી – રોતી.

૪૨ ટિપ્પણ ઉમેરવું – ૧૦· નતિ – (૧) નમસ્કારો, વદનો, (૨) વિનમ્રતા

પૃષ્ઠ	ઓળ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪૩	૯	સ્ફાટિક	સ્ફટિક

૪૪ નવું ટિપ્પણ — ૧૪ મ્હારી રતિ અને મતિ આજ લગી એ ગૂઢ રસરૂપ રુચિરતા જોઈ શકતી ન્હોતી, વિરહના જેવી વેદના વેઠતી હતી, તે હવે એ રુચિરતાના સંયોગાનુભવે ઠરે

૪૪ ૧૧ કેવાક ક્યારેક

૪૫ ટિપ્પણ ઉમેરવુ – ૧૪ પ્રણયનાથ – બસીધર પ્રભુ

૪૬ ૪ જુગ/નમુ જગ/વમુ

ટિપ્પણને અ તે ઉમેરવુ —કર્તા

૪૭ ૩ રિદ્ધ/અદનું રિદ્ધિ/અદના

૪૭ ૯ સિન્ધુ સિંન્ધુ

૪૯ ૭ હીણ હીણ ?

૫૦ ૧૪ માણુભવે માણુ ભવે

૫૧ ૮ તટ બધના, આણના તટબધ ના, આણ ના

૫૨ ૪ ઉર્મિઓને ઉર્મિઓ ને

૫૨ ૧૩ સુમદિર સુમદિર

૫૭ ૪ અવલેહના અવહેલના

૫૭ ૯ આવરે આવરે

નવુ ટિપ્પણ ઉમેરવુ *** બ્લેંકો વ્હાઇટના સુપ્રસિદ્ધ સોનેટનો અનુવાદ પણ શ્રી પૂજાલાલે સુદર લખ્યો છે આ સગ્રહ ગોઠવતી વખતે એ જડયો નહી એટલે તે અહી ૫૫મા સોનેટ લેખે મુકાયો નથી

૬૨ ૨ મૃતને મૃત ને

૬૨ ૫ અહ્લાદકારી આહ્લાદકારી

નવુ ટિપ્પણ ૨ હિમમય – ઉષ્મારહિત,

૬૩ ૪ ફાળે ફાવે

૬૪ ૨ મૌનના માર્ગ મોકળા મૌન માર્ગ મહાલવા

૬૪ ૫૮ની ૬ઠ્ઠી પક્તિ શોસ્યુ શોષ્યુ

૬૫ નવુ ટિપ્પણ ૨૫ કળાવત – જેમા કળી પડાય એવા

૬૭ પક્તિ ૨૨ વદનમદિરે વદનચદિરે

૬૯ „ ૬૪ દલ દલ,

૭૧ „ ૧૦૮ ખિલાવતી ખિલાવતી

૭૧ „ ૧૧૧ બિછાવી બિછાવી,

૭૧ „ ૧૧૮ ભરે ભરે

૭૧ „ ૧૨૫ ભરી ભરી,

૭૩	,,	૧૫૧	હવા લહરીએ	હવાલહરીએ
૭૩	,,	૧૬૩	નિતારતી	નીતારતી.
૭૪	,,	૧૮૦	પ્રણજકુંજના	પ્રણયકુંજના
૭૫	છંદનુ નામ		વસંતતિલકા • ઉપજાતિ	મિશ્રજાતિ
૭૭	,,	૧	મ્હેરાય	મ્હોરાય
૭૭	,,	૧૨	જીવનમૃત્યુપાખે	જીવનમરણની પાખે
૭૭	,,	૧૨	કોનો	કોનું
૭૮	,,	૧૮	અમૃતાદધિ	અમૃતોદધિ
૭૯	,,	૨૬	નિત્ય પ્રભાવ	નિત્યપ્રભાવ
			પુરૂપ	પુરુપ
૭૯	,,	૨૮	મયક પાટે	મયકખાટે
૮૦	,,	૧૧	પોરૂપે	પોરુપે
૮૨	,,	૩	emptiness	emptiness
,,	,,	૫	bourn	born
,,	,,	૯	Ligh	Light
,,	,,	૧૬	lovo	love
૮૩			મિશ્રજાતિ	ઉપજાતિ
,,	,,	૯	ધારણ ગાઢતાની	ધારણગાઢતાની
૮૪	,,	૧૯	ને તે	ન તે
,,	,,	૨૪	ભાવોર્મિઓ એ	ભાવોર્મિઓએ
,,	,,	,,	ઋત સુર	ઋતસુર
૮૫	,,	૨	ભક્તિસારે	ભક્તિભારે
,,	,,	૭	સતે જ	સતેજ
,,	,,	૮	નામ સુ રે શ્રુતિ પૂરે	નામસુરે શ્રુતિપૂરે
,,	,,	૯	અરૂણિમા	અરુણિમા
૮૬	,,	૨૧	બની	બની
,,	,,	૨૫	પામતુ	પામતુ
૯૧	,,	૧	પારે રે	પાળે રે
૯૩	,,	૧૩	જીવન રાત્રિ તિમિરે	જીવનનિશાધકારે
૯૪	કાવ્ય ૭૨	૪	ના આવે કા મારી પાસે	કા ના મારી પાસ આવે
૯૫	૫ક્તિ	૧૪	ત્યા વેરીકેરી	વેરીકેરી ત્યા

,,	,, ૧૮	ખેલાય	ખેલાયે
,,	,, ૨૨	ધુમવાનુ	ધૂમવાનુ
	નવુ ટિપ્પણ	દુખદાવો – દુખના દાવાનલો	
૯૬	૩૨	એવો	એવા
,,	૪૦	ઐશ્વર્યે રાજ્ઞે	રાજ્ઞે ઐશ્વર્યે
૯૮	૭	અત	અતે
૧૦૧	૩	ભરીયા	ભરિયા
,,	૧૪	દારૂણ	દારુણ
૧૦૪	૬	મૂકે	મૂકી
૧૦૫	૬	તાળી	તાળી કોણ બજાવશે ભાઇ '
,,	૧૨	હોડા	ઊડા
૧૦૬	૧૮	વિદારશે ભાઇ '	વિદારી નાખશે ભાઇ '
,,	છંદનુ નામ	ઉપજાતિ	ઉપજાતિ અને ઇંદ્રવજ્રા
૧૦૭	૧૫	અગતારે	અગ તારે
૧૦૯	૨૫	ચીર	ચિર
૧૧૩		મિશ્રજાતિ	ઉપજાતિ અને ઇંદ્રવજ્રા
૧૧૫	૪	તૃણે આસડાય	આસુડા તૃણે
૧૧૬	૩	જડી બુટ્ટી	જડીબુટ્ટી
૧૧૯	૨ પછી	મિશ્રજાતિ	ઉપજાતિ
૧૨૧	૧૨	પુરુષ	પરુષ
૧૨૨	નવુ ટિપ્પણ	૨૮ દેવોના ચુમ્બનો	
૧૨૫	૩૦	અજેયા	અજેયા,
૧૨૭	૫૩	રેલાયે	રેલાવે
,,	૬૭	દેનરી	દેનારી
૧૨૮	૬૮	દ્યુતિ કમલોને	દ્યુતિકમલોને
૧૨૯	૧૫	તારા મણિકોટી	તારામણિકોટી

છે તે ટિપ્પણ છેકી તે જગાએ નવુ —
પ્રભુના અવતારો ૩૫ દિવ્યતેજોમય પ્રભુતાની વિભૂતિઓ

૧૩૦ નવુ ટિપ્પણ — ૩૦ અભીપ્સા – દીપકશિખા સામાન્યરીતે તરવલોલ હોય, માનવીની ઇચ્છા લાલસા પ્રેરણા કામના પણ સામાન્ય રીતે

અનેકાનેક વિષય પાછળ ખેંચાતી હોય, તેને ઠેકાણે 'સ્થિરજ્યોત'

૧૩૩	૨૧	સ્વાતત્ર્ય	સ્વાતન્ત્ર્ય
૧૩૪	૩૯	કાયરમને	કાયરમને
૧૩૫	૪૩–૪૪	સાત + બે અક્ષર છેકી તેને બદલે	સ્પર્શે એનાથી જાએ થીજી...
૧૩૫	૫૮	નથી જ્યા	ન થીજ્યા
૧૩૭		મિશ્રઉપજાતિ	ઉપજાતિ
૧૩૯		,,	,,
,,	બીજા શ્લોકના વૃત્તનું નામ ઉમેરવુ – ઇંદ્રવજ્રા		
,,	છેલ્લી બે લીટીના અવતરણ ચિહ્નો છેકી નાખવા		
૧૪૦	૮૬	.પ્રભા,	પ્રભા
૧૪૩	૨૧	ઊપજ્યુ	ઊપન્યુ
૧૪૯	૧૬	રસેશ્વરી	,રસેશ્વરિ,
૧૫૧	૧૫	પલટાયા	પલટાતા
૧૫૩		નવુ ટિપ્પણ ૨૦ ગળુ – ગળી પડુ	
૧૫૪	૨૪	રહ્યો	રહે
૧૫૫	નવુ ટિપ્પણ – ૧૩ કૃતઘ્નની ' પરે – આ કૃતઘ્નની ચાહ ન પામી અને છતાંય આવા કૃતઘ્નની પરે હુ વીકરી નહી – એમ કૃતઘ્નની શબ્દ બે વાર લઇ અન્વય કરવો		
૧૬૦	૬૧	છેલ્લા છ અક્ષર છેકી તે બદલે વાચો – હૈયુ હરે નહી,	
૧૬૪		મિશ્રજાતિ	ઉપજાતિ
૧૬૭		,,	,,
૧૭૦	૬૧	ભીંજે કે ના ભીજે	ભીંજે ભીજે ન કે
,,	૬૯	દરેક **ના** આગલા શબ્દથી છૂટો પાડો	
૧૭૧	૮૨	નિતારતી	નીતારતી
૧૭૫	કાવ્ય ૧૧૨-૬	સુખ કર	સુખકર
૧૭૬	૯	સ્વર્ગ ગગા	સ્વર્ગંગા
૧૮૦	૨૪	પ્હેલી વારનો ઉડતા છેકી નાખો	
૧૮૨	છદનુ નામ	મિશ્રજાતિ	ઉપજાતિ
૧૮૬	૯	ન્હરાવ	ન્હવરાય

પારિજાત

૧ : **મા** ભગવતીને ચરણકમલે

અ ર્પ ણ

અનુષ્ટુપ

તેં આણ્યાં સ્વર્ગથી બીજ ને મારી મૃત ભોમમાં
રોપ્યાં, પ્રેમામૃતે પોષ્યાં : દેવોની અભિલાષનાં
પારિજાત પ્રફુલ્લ્યાં ત્યાં, સુમનો સિદ્ધ આશનાં.
ને એ નંદનને નેહે ઊછર્યું હૈયું વ્યોમમાં,
ઊજળા રસ ત્યાં પીધા, ભર્યા સુભગ સોમમાં,
રસોન્મત્ત બની ગાયાં ગાણાં નિત્ય પ્રકાશનાં,
બંધનો લહરે તોડ્યાં યમના કાળપાશનાં,
છંદો રમ્યા શમ્યા એકમેવ આદ્યંત ઓમમાં !

પારિજાતક હૈયાના સ્નેહે સમર્પવા ચહ્યું :
–અર્પણ વણ આનંદ અધૂરો; વ્હાલુડાં ભણી
ઢળતો જોઇને રાગ, કો ગૂઢે શ્રુતિમાં કહ્યું :– ચીરસે
"જે સ્નેહે સર્વ આ દીધું કેં ન તેને સમર્પણી !"

· મમત્વે મૂઢનાં ઊણાં અર્પણો ને અનર્પણો :
મોડાં મોડાં ય લે **માડી** ! સ્વીકારી શિશુસર્જનો ! ૧૪

---

૮ : છંદો – (૧) પદ્યરચનાઓ; (૨) ઊર્મિ લાગણી તૃષ્ણા પ્રેરણાદિ instincts desires etc. જે છંદોના આદિ અને અંત બેય ૐ, તેમાંથી તે વહ્યા, તેમાં રમ્યા, તેમાં શમ્યા.

૧૩. મમત્વ જરા પણ ચાલ્યા કરે ત્યાં લગી અર્પણ અનર્પણ આદિ બધુ ઠીક જ છે.

સૉનેટો

૨ — ૫૪

૨ : ભગવતીને

પૃથ્વી

•

પ્રવેશ પરમેશ્વરી ! હ્રૃદયમંદિરે; પ્રેમનું
સિંહાસન સુહાવ અદ્‌ભુત સ્વરૂપિણી ! માહરું;
પ્રસાર તવ દિવ્ય શાસન અનંતિની ! ક્ષેમનું;
અલૌકિક પ્રભાતની અરુણ ચેતનાના શરૂ
કર પ્રજળતા પ્રવાહ મુજ વાહિનીઓમહીં

સ્વભાવ મુજ બદ્ધ, પામર, ભરેલ દૌર્બલ્યથી
નર્યો, નવ વિરાટ મુક્ત પ્રકૃતિ પ્રભાવી લહી
બને તવ પ્રતિચ્છબી, સકલ શ્રેય સાફલ્યથી
સુધન્ય, કર એહવી ભગવતી ! કૃપા હું પરે.

તું દિવ્ય અરવિન્દરૂપ મુજ માનસે ખીલજે
સહસ્રદલમાં; બની નયન જ્યોતિનું દોરજે
મહા મરણગર્તથી અમૃતના મહા અંબરે

પ્રવેશ પુલકાવતી અણુ અણુ સ્મિતે શોભના !
સ્વયં ઘડ મને લઈ અમૃત તત્ત્વ વૈકુંઠનાં.

૨૨ • ૩ • ૧૯૩૫

---

૭ મુક્ત – સ્વતંત્ર નવ – નવલ.

૩ : કલ્પનાને

પૃથ્વી

સરી ન જતી કલ્પના, ત્વરિત આમ ત્યાગી મને,
જરી સ્થિર તરગ રાખ તવ રગ રગે ભર્યા,
વિશુદ્ધ તવ અગ અગ પર નગ્ન સૌન્દર્યને
સલીલ વિલસાવ, હાસકુસુમો પ્રભાપાંગર્યા
અલૌકિક સુગધપૂર્ણ વિકસાવ હૃત્કુજમા,
અને રસિક ભૃગ પાસ ગવરાવ ગીતો નવા
નવા મધુર ગુજને, અમલ હર્ષના પુજમા
વિલીન ઉરના વિષાદ કર મા અધીરી જવા
થતી, હજુ અતૃપ્ત માનસ કવિત્વ ઝખી રહ્યુ
રસોન્મદ બનેલ આત્મ નવછદદોલા પરે
હજુ ચહત ઝૂલવા, અમર સ્વપ્નલોકે લહ્યુ
બધુ અમર રાખવા ધ્વનિ જગાડતા અક્ષરે

વિમુગ્ધકરી કલ્પના! લસત લોકની અપ્સરા!
અલોપ થઈ જા ન, મુક્ત કર કાવ્યકેરા ઝરા

૧૯૩૫

---

૪ સલીલ – લીલાસહ ૫ હૃત્કુજ – હૃદયની કુજ
૯ માનસનુ વિશેષણ અતૃપ્ત, તે કવિત્વને ઝખી રહ્યુ છે
૧૩ વિમુગ્ધકરી – અત્યત મુગ્ધ કરનારી

૪ : સનાતન કુમારિકાને

શિખરિણી

ધરાધૂલિસ્પર્શે કલુષિત બનેલા મનુજનો
વિયોગી આત્મા જે અમર અકલંકી, અનુપમાં
કુમારાં ધામોનાં સપન નિત સેવે શયનમાં,
તહીંથી તું આવી ઇહ ભુવનમાં, પ્રાણસુમનો
પ્રભારંગશ્રીએ પુલકિત કર્યાં, આર્ત્ત નયનો
હસાવ્યાં પ્રાસન્ન્યે; અમૃત છલતું દિવ્ય દળમાં
દઈ, દાહો જૂના જગગુહરના પુણ્ય પળમાં
હર્યા; ખોલ્યો રૂડો નિલય પરમાનંદમયનો !

કુમારી ! વંદું હું પુલકભર, શ્રીપાદકમળે
દબાવું દુઃખોના અધર, ધરું મોતી હૃદયનાં
નમંતાં નેત્રોએ; તવ ચરણની તારકરજે
સમર્પું સર્વાત્મા : ગ્રહણ કર; તારા પ્રણયનાં
દયાદાનોમાં દે શુચિ કિરણ, મારા મળ ટળે;
કુમારાં પાવિત્ર્યો અણુ અણુ, શુભે; સુંદર સજે ! ૧૪

૧૯ · ૧૧ · ૧૯૩૫

---

૨. વિયોગી, દિવ્ય ધામનો વિયોગી, એ ધામના સપનાં એને આવ્યા કરે છે.
૬ અમૃત – સુધા. ૮ શ્રીપાદ – ત્હારા પાદ. ૧૪ : મ્હારા અણુ અણુ.

૫ : માનસીને

પૃથ્વી

•

અલૌકિક સ્વરૂપિણી દ્યુતિવિહારિણી માનસી !
કલા શરદચન્દ્રની અમલ આત્મલાવણ્યમાં
પ્રફુલ્લ પમરાવતી, અમરગંગના વ્હેનમાં
થતાં સ્નપિત ફેનશીકરવડે રહેલાં હસી
સુપદ્મ કિરણાગુલી પર રમાડતી ઉલ્લસી :
પ્રભાવસન પુણ્ય દેહ પર વિશ્વવિસ્તારમાં
પ્રકાશ લહરાવતું, સુભગ શુભ્ર શ્રીકંઠમા
સુહે સુમનમાળ નન્દનવસન્તસારે રસી,
કરે અતિ મનોહરા ગહનનાદવીણા, સ્વરે
અનંતઉર વીંધનાર ઋતરાધિકા રાજતી,
પદે લસત તારકા રજતઘૂઘરી બાજતી,
અપૂર્વ રસછન્દના ધ્વનિ જગાડતી અક્ષરે :
ધરો ચરણ માનસી કવિઉરે ! કૃપાવર્ષણે
ભરો અમૃત સૂરતા વિલસતી મહોત્કર્ષણે ! ૧૪

૧૯૩૫

૬ : તારો લહિયો

પૃથ્વી

બનાવ લહિયો મને તવ અપૂર્વ છંદોમથી
શિવા સરસ સૂનૃતા સુભગ શુદ્ધ વાણીતણો;
વિલોલ લયની નદી તવ વહાવ તેજોમથી
પ્રશાંત શ્રુતિને પટે, અમર કાવ્યરાણીતણો
પ્રસાદ લહરાવતી, અજબ, માધુરીથી ભર્યો.

બન્યો બધિર હું બસૂર જગલોક કોલાહલો
ભણી, શ્રવણબંડ માત્ર તુજ કાજ ખુલ્લો કર્યો :
પ્રવેશ સુરસૂરતામય લઈ અનેરાં દલો,
કરંત રસરાજનાં વિમલ ગાન આનંદથી,
દિગંત પડઘાવતાં ધ્વનિ અકાલ કો મંત્રનો

લહું પુલક અંગ અંગ તવ શબ્દના સ્પંદથી,
પ્રભાવ પ્રસરે ઉરે અકલના કલાતંત્રનો :
સુખે સરલ લેખિની અમૃત અક્ષરોએ લખે
કથા અલખ કાવ્યની સહજ ભક્તિભાવે, સખે ! ૧૪

---

૯ ભક્તિ રસના, શૃંગાર રસના નહીં. ૧૦. અકાલ – કાલાતીત.
૧૪ જેને આ પ્રાર્થના કરી છે તેને જ છેલ્લા શબ્દમાં સખા કહ્યો છે

૭ : અભીપ્સુ કવિને

પૃથ્વી

તને અમર કાવ્યમંદિર રચી મહી **માનસી** –
તણી સુભગ સત્ય મૂર્તિ પધરાવવાના, કવિ,
ઉરે સદભિલાષ છે ? વિદિત કિંતુ છે કે મસી –
મહીં વિમલ શ્વેત સુદર સરોજમા જે છવિ
નિવાસ કરતી નિરતર ન તે પદ્મો માડશે,
સુગધ પરમાત્મપદ્મવરની સદા શ્વાસમા
વહત સુખ જેહને, તરત તેહ તો છાડશે
વિગધસર વાતનો લવ સમાગમે વાસમા !
વૃથા શ્રમ જશે, મલે નહિ જ મગલા આવશે,
પરતુ કવિ ! ભક્ત ! હોય અભિલાષ ઊચા ઉરે,
લઇ સ્ફટિક–શુભ્ર અક્ષર અનંતમા જે સ્ફુરે
બનાવ શુભ તેહનો નિલય ! આપ દેવી તહી
પ્રસન્ન સુખડાતિપૂર્વક પધારીને લાવશે
અપૂર્વ રસસૂરતા ચરણનૂપુરોની મહી ૧૪

૧૯૩૫

---

૧ માનસી – સરસ્વતી દેવી ૭ જેહને મુખ – જે સરસ્વતીને મુખ
૯ મલે – મળમા ૧૨ આપ દેવી – દેવી પોતે

૮ : ગગનવિહારીને

પૃથ્વી

કવિ ! ગગનમાં વિહાર કર કલ્પનાપાંખ પે
સુરેન્દ્રધનુની કમાન થકી છૂટતા તીર શો,
કરી અમર સોમવેલ રસપાન કેરો નશો
લસાવ તવ પાંખ જ્યાં કનક સૂર્યમાલા તપે;

અનંત – હૃદયે પ્રવેશ, શુચિ મૌક્તિકો લાવતો
જ્વલંત ઋતનાં — નિહારદ્યુતિશીકરો તારલા —
બનાવ પરપ્રેમ કાજ ગ્રથી તેમના હારલા,
અનાહત ઋચા ગજાવ શિવ છંદ નર્તાવતો

પરંતુ ગગનો પરે રસસમાધિમાં ભૂલતો
રખે તું નિજ માત આ અવનિની જૂની વેદના,
દુખે દલિત મૂક સ્નેહ ઉર, તું જહીં ઝૂલતો
થયો પરમ પાવનત બહલાવતો ચેતના :

સુદીનવદના ધરા સતત આશ તારી કરે;
ઉતાર રસજ્યોતિ ને અમૃત સૂરતા ભૂ પરે ૧૪

૨ સુરેન્દ્રધનુ – (૧) મેઘધનુષ્ય (૨) સુરોના ઇંદ્ર પરમેશ્વરનું ધ૦
૩ અમર સોમવેલ – (૧) જેનો રસ વૈદિક આર્યો દેવોને યજ્ઞમાં આહુતિરૂપે અર્પતા (૨) 'the open secret of the Universe', કવિ જેને કાન્ત દૃષ્ટિએ જોઇ [illegible] છે તે.
૬ ઋત – સનાતન સત્ય નિહાર – નિહારિકા – nebula

૯ : ચહું

પૃથ્વી

ચહું કરણુ માત્ર તારું થઉં ને રહું હર્ષથી
અધીન તવ સત્ય મંગલ પવિત્ર આદેશને,
રહુ સતત દૂર દુ:ખદ મલોતણા સ્પર્શથી,
પરાસ્ત કરું પાપનાં દલતણા દુરાપેશને,
મતિ પ્રમુદિતા કરે ગતિ અનંતને અંતરે
સ્ફુરંત દ્યુતિતારકો સહ નિગૂઢ નાદે ચડી,
અને હૃદયની રતિ જ્વલંત પ્રેમને બંદરે
સરે મધુરનામનાવ પર, શૈલબંધે પડી
રહેલ થઇ મુક્ત વેગભર પ્રાણુ-કલ્લોલિની,
તરંગકરતાલ સાથ અણદીઠના ગાનની
મચાવત અખંડ ધૂન પ્રિયની દિશાએ વહે,
શરીરસદને ઢળેલ ચિર મૃત્યુની મોહિની
મહી અબુધ ચેતના અરુણુ જ્યોતિ-સોપાનની
પરે પગરણો કરી અમૃત ચેતનાને લહે ૧૪

---

૧ કરણ-કર્મેન્દ્રિય આપણી પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોથી ભિન્ન પાંચ કર્મેન્દ્રિયો છે ૪ દુરાવેશ-દુષ્ટ ભયંકર હુમલા.

---

૮ અનાહત નાદ, યોગીઓ અમુક પગથિયે ચઢ્યા પછી સાંભળવા માંડે છે તે the music of the Universe તેજ ઋગ્વેદ-મંત્રો, માનવજાતિના સનાતન જ્ઞાનના દિવ્ય શ્લોકો શિવ-(૧) શુભ, (૨) પરમાત્માના

૧૧ સ્નેહકર-બહુવ્રીહિ સમાસ-સ્નેહાળ કર સ્નેહમય કર જેનુ છે તે આ અર્થની ૧૪ અમૃત સૂરતા-દિવ્ય અમર કવિતાસંગીત

૧૦ : અપાત્રતા

ઉપજાતિ

ઉદારતા દેવપ્રસન્નતાની
સુધાતણું સાગરદાન દેતી,
દરિદ્રતા અંજલિબદ્ધ લેતી
સુભાગ્યની ઇપ્સિત સિદ્ધિ માની.

દેવો ગયા તારકની કટોરીઓ
લઇ લસતી નવ શુભ્ર કાન્ત,
ભરી સુધા પી બનિયા પ્રશાન્ત,
સ્વર્ગે ધ્વને નંદનરંગ હોરીઓ.

હું યે ગયો વાસણ મૃત્તિકાનું
લઇ, સુધાએ ગર્યું એ છલાઇ :
જોતાં ય હું પૂર્ણ ગયો ધરાઇ,
માન્યું ફળ્યું સ્વર્ગ સુધન્યતાનું.
ત્યાં તો સુધા છિદ્રપથે ઝરી ગઇ,
માટી અભાગી રડતી તહીં રહી ૧૪

૧૯૩૪

---

૧ : ઉદારતા – ઉદાર એવી દિવ્ય શક્તિઓ
૩ : દરિદ્રતા – અનુદાર એવી પાર્થિવ વ્યક્તિઓ.

૧૧ : પરમ ચુંબક

પૃથ્વી

•

બધી તરફ, ગોઠવાઇ રહી શક્તિઓ ખેચતી
અધોભુવનમા મને અબળને બળાત્કારથી
વિકારી વિષયો ભણી જડ જગે તણાઇ જતી
બની વિવશ ઇન્દ્રિયો, અજબ કામનાતારથી
વિમૂઢ સમ જાય પ્રાણ ઘસડાઇ, હૈયાતણી
ક્ષણે ન ટકતી ધૃતિ પ્રબળ મારની મોહિની
કને, અબુધ બુદ્ધિ ધાય ભ્રમમૂલ છાયા ભણી,
સરે તિમિર-ખાઇમાં મતિ પ્રભાપથારોહિણી

પ્રભો ! તમ અરૂપ જ્યોતિતણી સૂક્ષ્મ આકર્ષણી
જણાય નહિ પૂરતી, અવર ચુબકોથી મને
સુરક્ષિત કરી સવેગ તમ દિવ્ય ધામો ભણી
સુખે લઇ જવા, ત્રિલોકવિજયી મહાપ્રેમને
કરી પ્રકટ ચિદ્‌ઘના નિકટવર્તિ મૂર્તિમહી
શરીર, મન, પ્રાણ, સર્વ મુજ, દેવ ! ખેચો તહી ૧૪

ચુબક – આકર્ષણી – આકર્ષક શક્તિ

૬ માર – અધોભુવન તરફ, વિનિપાત તરફ આકર્ષતા લશ્કરનો વડો. જીસસની કસણીમા જે ઈશ્વરવિરોધી નીતિવિરોધી આકર્ષણને મૂર્તિમત બનાવી ‘સેતાન’નુ નામ આપેલુ છે, તે આકર્ષણને બુદ્ધની કસણીમા ‘માર’ નામ આપ્યુ છે.

૧૩ ચિદ્‌ઘના અને નિકટવર્તી બેય મૂર્તિના વિશેષણ છે ચિદ્‌ઘના ‘હે દેવ’ એનુ વિશેષણ નથી

૧૨ : ભલે રજનિ! આવ

પૃથ્વી

ભલે રજનિ! આવ મૌન પગલી ભવે આંકતી,
ગભીર ગગને રમાડ તવ નેત્રતારાવલી;
સુતેલ સપનાં જગાડ વિલસંત નક્ષત્ર શા,
અબદ્ધ મૃત માટીથી અજબ તેજપાંખે ચડી
અસીમ–પટ માપતાં; કુમુદની કુમારી કળી
ઉઘાડ અમ અંતરે અમલ કાંતિ લ્હેરાવતી,
દિને તપનતપ્ત ને વિકલ વાસનાના જ્વરે
અબોધ ભુવને તુષારમય ઝાર સ્વર્લોકની
અપૂર્વ શિવ શાંતિ, જાય ગળી જેહમાં પાપની
બધી કલુષતા, સમાધિમહીં આત્મ જાગી ઉઠે.

નિશા! અમર શાશ્વતા, પરમ દેવની પાઠવી
તું આવ લઇ ગુપ્ત કોષ અણુદીઠના ધામના,
ભરી તિમિરપાલવો રતનજ્યોતિ વર્ષાવ તું.
દરિદ્ર દિવસો તજી તવ ઉરે પ્રવેશું હવે,
કરુ નગન આત્મ રિદ્ધ અવિનાશ તાહરા વૈભવે ૧૪

૩ · ૧૦ · ૧૯૩૪

છેલ્લી લીટીમા છેલ્લા ત્રણ અક્ષરોની પહેલા લઘુ ગુરુ એમ બે અક્ષરો ઉમેરેલા છે પ્રો. ઠાકોરે આવા છંદને પૃથ્વીતિલક નામ આપ્યુ છે, અને એ ગુરુ લઘુ લઘુ ગુરુ, વા ત્રણ માત્રા કે પાચ કવિ પંક્તિમા યથારુચિ ઉમેરે એવી છૂટ રાખી છે — કર્તા

૧૩ : આત્મવિહંગને

પૃથ્વી

વિહંગવર! ઊડ, ઊડ, નહિ નેન નીચાં કરી
અહીં ઉચિત ઝૂરવું તિમિરના અરણ્યોમહીં,
ઉઘાડ તવ પાંખ શુભ્ર નભનીલિમાને વરી,
ભરી પ્રબળ ફાળ ઊડ દ્યુતિનંદનોની જહીં
વસંત વિલસી રહી ચિર સુહાગ સૌન્દર્યનો
ધરી, પરમ પ્રેમકોકિલતણા ટહૂકારને
રવે હૃદય વીંધતી, અનનુભૂત આનંદનો
રચી સુભગ રાસ પૂર્ણ બહલાવતી પ્રાણને,
રમાડત વિમુક્ત આત્મ સ્નપવી સુધાશીકરે!

વિહંગ! અવિલંબ ઊડ, દ્યુતિરંગને ચુંબને
સુરંગિત બનાવ ચંચુ, રવિતારકોને ઘરે
બની અતિથિ સેવ મંગલ પ્રભાતણી હૂંફને

ધ્વને અપરિમેયના અરવ ગૂઢ આમંત્રણો:
વિહંગ! ભર ફાળ, લે ઝટ અતાગમાં ઊડણો. ૧૪

તા ૨૬-૨-૩૫

૧૪. ઊડણ્ – ઉડ્ડયન.

या निशा सर्वभूतानां એ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનો શ્લોક સંભારો સંસારીનો દિવસ તે યોગસાધકને મન રાત, સંસારીને મન રાત તે યોગસાધકનો દિવસ સંસારીને મન નિશ્ચયનતા તે યોગીની રિદ્ધિ, સંસારીની રિદ્ધિ તે યોગીને મન આત્માની પૂરેપૂરી દરિદ્રતા

૧૪ : અગ્નિનું આવાહન

પૃથ્વી

ગુહાનિહિત આદિ-અગ્નિચિનગારી જાગી ઊઠો!
ઊઠો ભડભડી જ્વલંત નિજ અંગ વિસ્તારતી!
ઊઠો પરમ પાવકો! જડ સમાધિ ત્યાગી ઊઠો,
યુગાંધતમ ઘોર રાત વિલસંત શૂલો વતી
ચીંધો, ભસ્મસાત દુર્ગ તમના કરો રોષમાં;
ચીરી કઠણ કાળજું મલિન કારમા કાળનું,
અનંત યુગની ક્ષુધા લઈ ચડો મહાકાશમાં;
પ્રતિધ્વનિત થાવ ગાન તહીં મૌનમાં જ્વાળનું

તું પ્રેર, શુભ પ્રેર, વેગભર પ્રેર, અગ્નિ! મને
ક્ષણે વિરમ ના, વિરામ મુજને ય ના દે ક્ષણે
પ્રચંડ તવ જ્વાળને પ્રતિપળે ઊંચે ને ઊંચે
ઉછાળ, રચી વીજવલ્લરીમયી શિખાની સીડી,
અનંત શિવ ધામમાં અચળ એહને ટેકવી,
મને સતત આપ ઊર્ધ્વ ગતિ, અગ્નિ! તારી ફૂંકે. ૧૪

૨૨ - ૧૦ - ૧૯૩૪

---

૩ : જડસમાધિ – જડતા, જડમાં લીનતા; અંગાર ઉપર રાખ જામતાં તે જેમ આખો રાખપુંજ જ દેખાય તેવી દશા.
૪ : શૂલો – શિખાઓ, અગ્નિની અણિયાળી જિહ્વાઓ

૧૫ : પ્રણયપડઘો

શિખરિણી

•

"સમર્પી સૌ દે ને"—પ્રણયપડઘો અંતર પડે,
"નર્યા આનંદોના પણ પરમ આનંદઘનને
બનાવી દે તારો, લભ અલભ સજ્‌જ્યોતિધનને :
નકામી આશંકા કૃપણ તુજને હાય ! કનડે :
પથે પ્રેમે આકર્યા પ્રકૃતિ વિકૃતા કેમ લથડે,
બની જીદ્દી જૂની ઘરડ ગલતીની ક્યમ ચહે ?
પણે આત્મા ઊંડે અવિરત વ્યથા દુઃસહ સહે,
રડે દૈવી અંશો, રુદનરવ આભે જઈ અડે !"

પ્રભો ! ના ચાલે રે ! જિગર મુજ સર્વે અરપવા
અહંતાને બૂરી લત લઘુ પદાર્થો નિજ કરી
મમત્વે રહેવાની, વિષયવિષઘેને ગરકવા
લુભાવે ઈચ્છાઓ સકલ મુજ લે તું લઈ હરી
લુટારા શો આવી ! તિમિરતમરાં છો કકળતા !
ભલે તારી જ્વાળે મૃત મનુરુવાટા પ્રજળતા ૧૪

૧ - ૧ - ૧૯૩૩

૧૬ : કુંઠિત સ્વભાવને

પૃથ્વી

•

વિશાળ થઈ જા સ્વભાવ ! સુવિશાળ આકાશની
સમાન અણુસીમ; મા રજકણે રૂંધાઈ રહે
તમોજડ દશામહીં; કલુષ કાળના પાશની
વિદાર દૃઢ શૃંખલા, મરણથંભ શું આગ્રહે
કસી સજડ બંધ રાખત દિશાતણા કંદરે;
સ્વરૂપ ધર તું વિરાટ; લઈ ચૌદ બ્રહ્માડને
રમાડ તવ અંક મધ્ય; રવિચંદ્રતારા પરે
શુચિ સ્મિતતણી પ્રભા લસલસાવ; આનંદને
તરંગિત મહાંબુધિપ્રભ અફાટ ઊછાળતો
ન્હવાડ ચર સર્વ ને અચર ઊજળા ફેનનાં
નર્યાં અમૃતશીકરે; પરમ પ્રેમનાં નેનના
દયાધન ઘને શમાવ દવ વિશ્વને બાળતો.

અનંત ચિર કાળથી અતિથિ આગણે જો ! ખડો,
સ્વભાવ ! અવિલંબ ખોલ ગૃહખંડ તારો વડો ૧૪

૪, ૫ જે શૃંખલા દિશાકંદરમા ને મરણથંભે આગ્રહપૂર્વક સજડ કસીને તને બદ્ધ રાખે છે
કંદરમાથી નીકળ, બેડીઓ તોડ, મૃત્યુપાશથી છૂટ, દિવ્ય પ્રભાએ ઝળહળતો, અંબુધિતરંગ શો અફાટ ઊછળતો, દયાધન પ્રેમધન વર્ષાવી વિશ્વ સમસ્તને બાળી રહેલ દાવાનલને ઠાર

૧૭ : હીનની પ્રાર્થના

પૃથ્વી

રૂશી ય નથી યોગ્યતા, અધમતા સ્વભાવે ભરી
છલોછલ : અતાગ છે મલિનતા છવાઈ ઉરે :
તમોહત મને જડત્વ રહ્યું સત્યને છાવરી :
ક્ષણોક્ષણ અભદ્ર ભાવ અણુ યે અણુથી સ્ફુરે
નથી પ્રણયનિર્મળી વિષવિકાર સંહારવા :
અસીમમય અંજલી નથી ઉદાર દાને ભરી :
નથી સુભગ શાંતિવારિ ભવતપ્તને ઠારવા :
દરિદ્ર મુજ પ્રાણને દળત કાળની શર્વરી.

છતાં ય પ્રભુ આપનું અમૃત નામ આલાપતી
ચહે હૃદયઝંખના પતિતપાવના શ્રીદયા.
ક્ષમા કરી સમસ્ત ઘોર અપરાધ જે જે થયા,
કૃતાર્થ પ્રભુ કીજિયે વિધુર આશ શ્રદ્ધાવતી.
મહા મલિન મર્ત્ય માનવસ્વભાવમાં યે કરો
પવિત્ર નિજ પૂર્ણતા પ્રકટ, હીનતાને હરો. ૧૪

---

૫ વિષવિકાર – વિષનો વિકાર, વિકારોના વિષ, વિષ અને વિકાર
૯, ૧૦ આપનુ નામ રટી રહેલી હૃદયઝંખના આપની પતિત-પાવના દયા ચહે છે
૧૨ વિધુર – આપથી વિશ્લિષ્ટ થઈ છે તથાપિ આપમા શ્રદ્ધાવાળી છે એની હૃદય–આશાને કૃતાર્થ

૧૮ : શ્રદ્ધોત્સાહ

પૃથ્વી

•

નહીં પદ ચળે તસૂ ય દઢ રોપિયા સત્પથે,
સદા સ્થિર ગતે પ્રબુદ્ધ પગલે સુદૂરે જશે;
પ્રમાદ નહિ સેવશે, શ્રમ લવે ય ના લેખશે,
પ્રલોભનતણાં દળો દળત સર્વ ભીડી બથે
ધ્રુવાભિમુખ ધાવશે અગન શા અભીપ્સારથે
ચડી, દશ દિશા પ્રતિધ્વનિત ચક્રનાદે થશે;
કરાલતમ કાલશૃંગતણી માળ ઓળંઘશે,
જશે જહીં અદીઠ–અર્થ શુચિ હાર તારા ગ્રથે

તહીં ગહન મૌનના ગગનનીલ કુંજોમહીં
સુગુપ્ત સરનાર સ્નેહરસસારની શાશ્વતી
સમેત સહચારની અકલ માધુરીઓ લહી
લહી મરણને મુખે અમૃતજ્યોતિરેખાવતી
ચિરંતન જગાડશે સ્મિત અમર્ત્ય આનંદનું,
થશે તહીં વિલીન ઘોર તમ–રાજ્ય આક્રંદનું. ૧૪

---

૨ · ગતે – ગતિએ. ૬ · અભીપ્સારથના ચક્ર
૮ : તારાવહિ ગૂંથે છે તે શુચિ હાર જ્યા છે ત્યાં પ્હોચી જશે. શું જગાડશે ? અલૌકિક સ્મિત કોણ જગાડશે ? સરનાર કેવી રીતે ? શાશ્વત સ્નેહરસસાર સાથે તેની અમૃતજ્યોતિ માધુરીઓ લહી લહીને.

૧૯ : પથિક

પૃથ્વી

ઊઠી ઝબકી વિસ્મૃતિ અણગણ્યા યુગોની, અને
સૂણ્યાં કંઈ નિમંત્રણો ધ્વનત આત્મને ગહ્વરે;
બન્યું અરસ સર્વ, ભંગુર પતંગરંગે મને
અસંગવ્રત આદર્યું; પથિકદંડ લીધો કરે.

'સુદૂર મુજ પંથ એ ક્ષિતિજ પારના દેશનો,
રહ્યો સમય લેશ ક્યાં વિરમવાતણો ?' – નેત્રને
અનિદ્ર અગને ભર્યા, વિભવ વિશ્વના વેશનો
કર્યો ભસમ. પ્રાણ ઝંખત અદીઠ એ ક્ષેત્રને
જહાં પથ લઈ જતો વિકટ કાલને કાપતો

'અભીતમન રાત્રિની ભુલભુલામણીમાં થઈ
અસંખ્ય દૃઢ અંતરાય બળવિક્રમે માપતો,
સુધીર ધ્રુવને પદે અમરશ્રદ્ધ આત્મા લઈ
જઈશ. તહીં સ્નાનશુદ્ધ થઈને સુધાસાગરે,
ઠરીશ ભવમાતની ચરણજ્યોતિ જ્યાં પાગરે.' ૧૪

---

૧ વિસ્મૃતિએ જડ બની ગયેલ સ્મૃતિ ઝબકી ઊઠી કજળેલો કોયલો પાછો અંગાર બન્યો ૩, ૪ એ સર્વ નીરસ વસ્તુઓના ક્ષણભંગુર (પતંગોના જેવા) રંગ સાથે પથિકના મને અસંગવ્રત આદરીને હાથમાં પથિકને ઉચિત સોટો ઉપાડી લીધો. એ સોટાનો એ યાત્રાપ્રવૃત્તિનો જ સંગી બન્યો

૧૧ અભીતમન એવો હું જાણીતા ધ્રુવાખ્યાનનો નાયક ધ્રુવ

૧૪ પાગરે – કિરણાંકુર પ્રસારી રહે છે

૨૦ : દંડી

અનુષ્ટુપ

દંડીનાં વ્રત લીધાં છે, અગ્નિનાં અંબરો સજ્યાં,
વિદારી મોહના વાઘા, દિશાનાં દ્વાર ભેદિયાં;
વટાવી કાળની ચોકી; ભયનાં સપનાં તજ્યાં;
કલ્પોના અંધકારોનાં, જાળાં જટિલ છેદિયાં.
એકાગ્ર દૃષ્ટિને સામે ધ્રુવની પર ઠેરવી,
અન્યત્ર બધિરા એવી શ્રુતિએ દૂર દૂરના
આહ્વાનસૂરની રેખા ગ્રહતા, અન્ય સેરવી,
ધપીએ ધીર ગંભીર વેગે કો શાંત પૂરના.
ઉતારી મલિના માયા મર્ત્ય માનવકાયની,
દુ:ખના ડુંગરાઓને હથેળીમાં રમાડતા,
ગ્રીષ્મની વાદળી જેવી માયાવી સુખછાયની
નીચે આરામ લેવાની તૃષ્ણાઓને ભગાડતા,
જશું આગળ, ના પાછું જોવા યે ફરશું જરી,
નિત્યાનંદતણે ધામે પ્હોંચીને રહીશું ઠરી ૧૪

---

૫ સામે વિરાજતા ધ્રુવ, સામેના ધ્રુવ તારા ઉપર.
૭ અન્ય – બીજી રેખાઓ.
૮ અમે આગળ ધપીએ છીએ.
૧૩ : અમે આગળ જશું

૨૧ : ભાવિપથે

પૃથ્વી

જનો સકલ ભૂતકાળ વિસરાઈ, નૈષ્ફલ્યના
અખંડ ઈતિહાસરૂપ, પતનક્ષણોની સ્મૃતિ
જગાડત રુઝાયલા વ્રણ વિકારના શલ્યના
અશેષ થઇ જાવ, વિહ્વલ રખે કરે એ ધૃતિ

ગયો સમય શોચનીય, ગઇ મોચનીયા હવે
નિશા, ન ભમવુ રહ્યુ ભુલભુલામણીઓમહી;
કૃપાકિરણ – પર્સથી પરમના હવે તો નવે
પ્રભાત નવ જન્મ પામી, કર માતકેરો ગ્રહી
ઉષાહૃદયરગના સુરભિ નદનોમા ફરૂ
ચિરતન પ્રકાશના સુભગ સ્વર્ણના સાજમા,
અલૌકિક પ્રભાવથી વદનકાતિ મારી ભરૂ;
સરૂ અમૃત લ્હેરીએ, રમુ અનતના રાજ્યમા

અતીત દફનાવું, લુબ્ધ નહિ વર્તમાને થઉં,
નિમંત્રણ કરે ભવિષ્ય જ્વલમાન, ત્યાંહિ જઉં ૧૪

---

૪ અશેષ – પૂરેપૂરા અદૃશ્ય અને વિસ્મૃત રખેને એ વ્રણોના ચિહ્ન સ્મૃતિ આદિ ધૃતિને વ્યાકુલ કરે, નબળી પાડી દે

૫ મોચનીય – અહીં મોક્ષણીય એટલે ત્યાજ્યના અર્થમા આ શબ્દ વાપર્યો લાગે છે.

૧૪ ત્યાંહે – તત્ર એવ

૨૨ : મનુપ્રભુ

વસંતતિલકા

•

બ્રહ્માંડ આ અમિત વિસ્તૃત દિગ્દિગંતે,
કલ્પ્યા ન જાય પટ વિશ્વવિશાળતાના :
પૃથ્વી ય ક્ષુદ્ર, પછી શા મનુ બાપડાના
હોયે હિસાબ ? જન શૂન્ય સમો અનંતે
ભાસે, છતાં પણ ચરાચર આત્મવંતે
પોતામહીં કર્યું વિલીન, અકાળતાના
ઓજે કર્યાં જ્વલિત કાળની કંદરાના
અંધાર : ન્હોય મનુ માટી, મહા 'અહં' તે.

દેખાય વામન છતાં ય ત્રિલોકકેરો
માપે મહાપટ પદત્રયવિક્રમે એ,
ઉદ્દામ મૃત્યજલ જીવનસાગરે એ
નર્તાવતો અમૃતનો મહિમા અનેરો

'સોહં'તણી અલખ જ્યોત વિરાટવ્યાપી,
રાજે મનુપ્રભુ તહીં સ્થિર રાજ્ય સ્થાપી 14

૧૯ · ૧૨ · ૧૯૩૫

૨૧ : ભાવિપથે

પૃથ્વી

જજો સકલ ભૂતકાળ વિસરાઈ, નૈષ્ફલ્યના
અખંડ ઈતિહાસરૂપ, પતનક્ષણોની સ્મૃતિ
જગાડત રુઝાયલા વ્રણ વિકારના શલ્યના
અશેષ થઈ જાવ; વિહ્વલ રખે કરે એ ધૃતિ

ગયો સમય શોચનીય, ગઈ મોચનીયા હવે
નિશા, ન ભમવું રહ્યું ભુલભુલામણીઓમહીં;
કૃપાકિરણ – પર્શથી પરમના હવે તો નવે
પ્રભાત નવ જન્મ પામી, કર માતકેરો ગ્રહી
ઉષાહૃદયરંગના સુરભિ નંદનોમાં ફરૂં
ચિરંતન પ્રકાશના સુભગ સ્વર્ણના સાજમાં,
અલૌકિક પ્રભાવથી વદનકાંતિ મારી ભરૂં;
સરૂં અમૃત લ્હેરીએ, રસું અનંતના રાજ્યમાં

અતીત દફનાવું, લુબ્ધ નહિ વર્તમાને થઉં,
નિમંત્રણ કરે ભવિષ્ય જ્વલમાન, ત્યાંહિ જઉં ૧૪

---

૪ અશેષ – પૂરેપૂરા અદશ્ય અને વિસ્મૃત રખેને એ વ્રણોના ચિહ્ન સ્મૃતિ આદિ ધૃતિને વ્યાકુલ કરે, નબળી પાડી દે
૫ મોચનીય – અહીં મોક્ષણીય એટલે ત્યાજ્યના અર્થમાં આ શબ્દ વાપર્યો લાગે છે.
૧૪ ત્યાહે – તત્ર એવ

૨૨ : મનુપ્રભુ

વસંતતિલકા

બ્રહ્માંડ આ અમિત વિસ્તૃત દિગ્દિગંતે,
કલ્પ્યા ન જાય પટ વિશ્વવિશાળતાના :
પૃથ્વી ય ક્ષુદ્ર, પછી શા મનુ બાપડાના
હોયે હિસાબ ? જન શૂન્ય સમો અનંતે
ભાસે, છતાં પણ ચરાચર આત્મવંતે
પોતામહીં કર્યું વિલીન, અડાળતાના
ઓજે કર્યા જ્વલિત કાળની કંદરાના
અંધાર : ન્હોય મનુ માટી, મહા 'અહં' તે

દેખાય વામન છતાં ય ત્રિલોકકેરો
માપે મહાપટ પદત્રયવિક્રમે એ;
ઉદ્દામ મૃત્યજલ જીવનસાગરે એ
નર્તાવતો અમૃતનો મહિમા અનેરો

'સોહં'તણી અલખ જ્યોત વિરાટ્વ્યાપી,
રાજે મનુપ્રભુ તહીં સ્થિર રાજ્ય સ્થાપી ૧૪

૧૯ · ૧૨ · ૧૯૩૫

૨૧ : ભાવિપથે

પૃથ્વી

જજો સકલ ભૂતકાળ વિસરાઈ, નૈષ્ફલ્યના
અખડ ઈતિહાસરૂપ, પતનક્ષણોની સ્મૃતિ
જગાડત રુઝાયલા વ્રણ વિકારના શલ્યના
અશેષ થઇ જાવ, વિહ્વલ રખે કરે એ ધૃતિ

ગયો સમય શોચનીય, ગઇ મોચનીયા હવે
નિશા, ન ભમવુ રહ્યું ભુલભુલામણીઓમહી;
કૃપાકિરણ – પર્સથી પરમના હવે તો નવે
પ્રભાત નવ જન્મ પામી, કર માતકેરા ગ્રહી
ઉષાહૃદયરંગના સુરભિ નદનોમા ફરૂં
ચિરતન પ્રકાશના સુભગ સ્વર્ણના સાજમા;
અલૌકિક પ્રભાવથી વદનકાતિ મારી ભરૂ;
સરૂં અમૃત લ્હેરીએ, રમુ અનતના રાજ્યમાં

અતીત દફનાવું, લુબ્ધ નહિ વર્તમાને થઉં,
નિમત્રણ કરે ભવિષ્ય જ્વલમાન, ત્યાહે જઉં ૧૪

---

૪ અશેષ – પૂરેપૂરા અદશ્ય અને વિસ્મૃત રખેને એ વ્રણોના ચિહ્ન સ્મૃતિ આદિ ધૃતિને વ્યાકુલ કરે, નબળી પાડી દે
૫ મોચનીય – અહી મોક્ષણીય એટલે ત્યાજ્યના અર્થમા આ શબ્દ વાપર્યો લાગે છે
૧૪ ત્યાહે – તત્ર એવ

૨૨ : મનુપ્રભુ

વસંતતિલકા

બ્રહ્માંડ આ અમિત વિસ્તૃત દિગ્દિગંતે,
કલ્પ્યા ન જાય પટ વિશ્વવિશાળતાના :
પૃથ્વી ય ક્ષુદ્ર, પછી શા મનુ બાપડાના
હોયે હિસાબ ? જન શૂન્ય સમો અનંતે
ભાસે, છતાં પણ ચરાચર આત્મવંતે
પોતામહીં કર્યું વિલીન, અકાળતાના
ઓજે કર્યાં જ્વલિત કાળની કંદરાના
અંધાર : હોય મનુ માટી, મહા 'અહં' તે

દેખાય વામન છતાં ય ત્રિલોકકેરો
માપે મહાપટ પદત્રયવિક્રમે એ;
ઉદ્દામ મૃત્યજલ જીવનસાગરે એ
નર્તાવતો અમૃતનો મહિમા અનેરો.

'સોહં'તણી અલખ જ્યોત વિરાટવ્યાપી,
રાજે મનુપ્રભુ તહીં સ્થિર રાજ્ય સ્થાપી. ૧૪

૧૯ · ૧૨ · ૧૯૩૫

૨૩ : જુગારીઓ

પૃથ્વી

જુગાર રમવા અમે નીકળિયા બધા વિત્તને
લઈ, જીવનમા ઉપાર્જિત કરેલ ઝાઝાશ્રમે
જિતાય ન જિતાય બાજી પરવા નથી ચિત્તને,
ખુવાર થઇશુ કદાચ, નહિ તો ય નેત્રો ઝમે

સમીપ ઢગબધ અક્ષય મૂકેલ છે હોડમા
અનેરુ ધન સ્વર્ગનુ—અમર જ્યોતિના ધામનુ :
લપાઇ રહીએ હવે ક્યમ અભાગ્યની સોડમા ?
નસીબ અજમાવશુ જિગર લેઇને હામનુ

પુરાણુ જગની પ્રથા — કિરણહીન કારાતણા
દરિદ્ર નિલયે ઢળી મરણચાદરો ઓઢવા —
અમાન્ય અમને, ઉપાસક જ્વલત તારાતણા
અમે ચિર અભીપ્સુ સૂર્યશયનીયમા પોઢવા

જુગાર રમશુ અનત સહ દાવમા જાતને
મૂકી . પરમ પામશું, થશું ખુવાર યા સુન્મને ૧૪

૫ • ૭ • ૧૯૩૪

૯, ૧૧ પરતત્રતાના કારાવાસમા દરિદ્ર જીવન ગાળવુ એમા જ મરવુ એની પરપરા ગમે તેટલી

૧૪ મુદિત મને અમે તો દાવમા જાતને મૂકી દીધી છે પામીએ તો પરમાત્મને, ન પામીએ તો ખુવાર થઇએ, બેયમા અમને તો આનદ આનદ જ છે

૨૪ : મરજીવિયા

પૃથ્વી

સમુદ્ર ભણી ઊપડ્યા કમરને કસી રંગથી
અટંક મરજીવિયા, ડગ ભરંત ઉત્સાહનાં;
પ્રદીપ્ત નયનો; અથાગ બળ ઊભરે અંગથી,
મહારવતણી દિશા પર ઠરી બધી ચાહના

ડર્યાં પ્રિયજનો, બધાં સજલનેત્ર આડા ફર્યાં,
શિખામણ દીધી. 'વૃથા જીવન વેડફો કાં ભલા,
કહીંથી વળગી વિનાશકર આંધળી આ બલા?'
પરંતુ દૃઢનિશ્ચયી નહિ જ એમ વાર્યા વર્યા.

ગયા ગરજતા અફાટ વિકરાલ રત્નાકરે;
તરંગ ગિરિમાળ શા હૃદય ઊપરે આથડ્યા;
હઠ્યા ન લવ તોય, સાહસિક સર્વ કૂદી પડ્યા
અગાધ જળમાં, પ્રવેશ કીધ કાળને ગહ્વરે.

ખુંદ્યાં મરણના તમોમય તળો અને પામિયા
અખૂટ મણિમોતીકોષ, લઈ બ્હાર એ આવિયા ૧૪

૨૫ · ૧ · ૧૯૩૪

વહાણ તૂટ્યા, તો પડ્યા સાગરમા, ડૂબી ગયા, તો ગયા યમરાજની ગુફાઓમા દુનિયા પણ જેને અમૂલ્ય ગણે એવો અખૂટ ખજાનો મેળવ્યો ત્યારે જ આ મરજીવિયા પાછા દુનિયામા આવ્યા.

૨૫ : રસાયન

પૃથ્વી

•

હતા અબલ ને અવીર્ય, ન્હતી આય કો અંગમાં,
હતાં નયન તેજહીન, વદને નરી દીનતા
છવાયલ હતી, પરાજિત થઇ મહાજંગમાં
પલાયન કરી જતા તજી સુરક્ષ્ય સ્વાધીનતા :
કપાલ પર હાથ દેઈ રડતા નિરાશા મહીં
'નસીબ બલવાન' એમ કહી બંદીખાને પડી
દિનો દુઃખતણા પસાર કરતા, હવે એ નહીં
ગયો ભય, ગયો વિષાદ, ગબડી પડી સાંકડી
દિવાલ, વદને ઉષા અરુણરંગ હાવે હસે,
વિમુક્ત નવ પ્રાણ અંગભરમાં બલે ઊભરે
અજેય પુરુષાર્થ ઊર્ધ્વગતિએ હવે ઉલ્લસે,
અબાધિત પદો ધપે વિજયને મહા ઊભરે

અમે મરણનું રસાયન બનાવીને પી ગયા,
થયા અજરકાય ને અમર આત્મઓજે ભર્યા

---

૪ સુરક્ષ્ય, સર્વ પ્રયત્ને રક્ષણીય
૧૦ નવો બંધનમુક્ત પ્રાણ અંગે અંગમાં સબળ ઊભરાઈ રહે છે
૧૪ ઓજ – ઓજસ્

૨૬ : બે ભાવનાઓ

પૃથ્વી

જજો યદિ જવું ગમે જ, સ્મિત લક્ષ્મીનાં ઓસરી,
સુવર્ણતણી કાંત કાંતિ મળી જાવ માટીમહીં,
હીરા રતન ને મણિ પથતણી બનો કાંકરી;
પરંતુ અમલું પ્રસાદમય હાસ્ય પાવિત્ર્યનું
થજો ન કદી ઝાંખું, ના મલિન એ કદી યે થજો,
નિરંતર પ્રસન્ન પદ્મ સમ અંતરે એ ઠરો

ભલે સકળ વિશ્વનાં વિષ જ્વલંત ને કારમાં
સુખે જગત ઠાલવે મુજ મુખે, અને દાહના
દુખે અણુ અણુ બને વિકલ વ્યસ્ત છો માહરા;
પરંતુ ધરશો નહીં હૃદય વજ્રકાઠિન્યને,
સુકાઈ ઉરથી જશો ન કદી નિર્ઝરી પ્રેમની,
વહી વહી વિશાળ વિશ્વપટ નિત્ય ભીંજાવતી
રહો વિષસમુદ્રમાં અમૃતપૂર્ણ મંદાકિની,
અનંત •સ્મિતના તરંગ પર ભદ્ર વિસ્તારતી.

• ગમે તે ભોગે પણ પવિત્ર રહેવું ' ગમે તેવા અનુભવે પણ સહૃદય આર્દ્ર બંધુભાવવાળા પ્રણયશીલ રહેવું

૨૭ : કોયલાને

શાર્દૂલવિક્રીડિત

કાળા કાજળ કોયલા ! નવ થતો તું ભોગ નૈરાશ્યનો,
લાખો યત્ન કર્યાં છતાં ય તજતી ના કાલિમા આ તને
તેથી બાહ્ય ફળે ઉપાય નહિ આ કાર્યે. મહામાતને
હૈયે ગૂઢ ઉંડાણમાં જવું ઘટે, જ્યાં કીમિયો પ્રેમનો
કાયાને પલટાવશે, અણુ અણુ કાળા મટીને થશે
ગોરા, તારકતેજને લજવતા, ને ભંગુરા દૂબળાં
અંગો વજ્રસમાં બની કઠિનતા કાળોતણી છેદશે
ને ન્યારા પરમાણુએ વિલસશે ચંદ્રસ્મિતો ઊજળાં.

સૂણી હીરક નામ પાગલ બની લોકો બધા દોડશે
દારિદ્ર્યો દફનાવવા, હ્રદયમાં ઉત્કર્ષ આનંદનો
થાશે, આતુર દર્શનાર્થ વિરલા ભૂખંડને ફોડશે,
નિદ્રા ને શ્રમ વિસ્મરી; નૃપશિરે તારા પ્રભાછંદનો
અંકાશે જયલેખ, મૌનમહિમા અંધારમાં ગાજશે
એકાંતે તવ, વા તું કૌસ્તુભ બની વિષ્ણુઉરે રાજશે ૧૪

૩૦ · ૩ · ૧૯૩૪

૮ ન્યારા ચંદ્રસ્મિતો – અવર્ણનીય સૌમ્યાહ્લાદક ઝલક.
૧૨ પ્રભાછંદ – લીલામય પ્રકાશ

૨૮ : વતનપ્રેમ*

શિખરિણી

હશે કોઇ એવો મૃત હૃદયનો માનવ જગે,
રૂડા નામોચ્ચારે રતનસમ વ્હાલા વતનના
મમત્વે ના જેનું મુખ મલકિયું, ના ગરજના
કરી ઊંડી વાણી વિમલ ગરવે, નેહલ દૃગે
ઝગ્યુ ના ભક્તિનું કિરણ ઊજળુ, ના રગ રગે
રમ્યો કલ્લોલંતો રસ અરુણ, ના તંગ તનના
રૂંવે રૂંવે વ્યાપી પુલકઝણણાટી? ભુવનના
કયા ખૂણે એવો જન જનમિયો છે ધૂળઢગે?

હશે જો એવો કો હલન કરતા હીણપત શો,
મરેલી માટીનો અધમ કણ એ જીવત છતાં
દટાયેલો રહેશે અશુચિ શબ જેવો, ન વરષો
વહી જાશે એની સ્મૃતિ સુભગ ભાવી ગમ જતાં.

સ્મરે ના, સેવે ના જીવનમરણે જે વતનને,
વૃથા જન્મી જીવી જન જરી જતો મોઘ મરણે. ૧૪

૧૯૩૬

---

* સર વૉલ્ટર સ્કૉટના 'Breathes there the man with soul so dead' — એ પંક્તિથી શરૂ થતા કાવ્ય ઉપરથી સૂચિત – કર્તા

૯ હાલતી ચાલતી નીચતાની મૂર્તિ જેવો.

૧૧, ૧૨ 'સુભગ ભાવિ પ્રતિ જતા વરસો એની સ્મૃતિને વહી નહીં જાય — સજીવન નહીં રાખે ૧૪ – જરી જાય છે' જીર્ણ કપડું જરી જાય તેવો સદંતર નાશ પામે છે

૨૯ : દૂર દેશમાં ગુજરાતની શરદપૂનમની સ્મૃતિ

પૃથ્વી

નથી શરદ આજ કે વિમલ નીલ શોભા ભરી,
જમા થઈ રહ્યા ઘનો ગગન ઘેરતા છાયથી;
ન જોઉં મુખ પૂર્ણ ચંદ્રતણું, કૌમુદી નીતરી
કરે નયનરંજના નહિ, સુધારસી ઝાયથી
ન્હવાય પૃથિવીનું તમ ઉર ના, રસોલ્લાસના
ન ક્યાંય રમણીય રાસ. સ્મરણો સ્ફુરી આવતા
સુદૂર પ્રિય ભૂમિના, શરદ ચંદ્રના હાસના
પ્રસાદ મધુરા જહીં હૃદય પ્રેમના માણતા.

નથી શરદપૂર્ણિમા વિશદ અત્ર છો વ્યોમમાં,
ચિદંબર વિષે પરંતુ પ્રિય ગુર્જરીની રમે
પ્રસન્ન મુખકાંતિ, જોડ નહિ જેની કો લોમમાં
અહો! વદન વ્હાલું એ, — સરસ જ્યોત્સ્નિકા શી ઝમે!

જગાડત સુષુપ્ત સ્નિગ્ધ સ્મૃતિ જન્મભૂમી તણી
અહીં મલિન પૂર્ણિમા ય અપનાવું મોંઘી ગણી! ૧૪

૧૯૩૬

૪ નયનોની રંજના નથી કરતી ૮ પ્રેમનાં હૃદયો, પ્રેમાળ હૃદયો, હેતાળ માણસો ૧૦ ગુર્જરી – ગુજરાત મ્હારી જન્મભૂમિની મુખકાંતિ અત્યારે મ્હારા ચિદંબરમાં મ્હારા સ્મરણમાં રમી રહે છે

૩૦ : સ્વાતંત્ર્યનું પંખી

પૃથ્વી

અલૌકિક પ્રભાતપાંખ પર નીલ સ્વાતંત્ર્યનું
વિહંગ નભ ખૂંદતું ફરત નીડની શોધમાં;
દિગંતભર ગર્જતું ઉલટતા નિજાનંદનું
વિમુક્ત જયગાન જાગરણ આણતું લોકમાં.

ઘૂમ્યું વિભવને વને, રતન મોતી ને હીરલા –
તણાં ફલ લચંત લોભવત, ના તહીં ઊતર્યું :
સુવર્ણમય મેરુશૃંગ નીરખ્યાં, ન ત્યાં યે ઠર્યું;
સરસ્વતીતણા ય આલય ગમ્યા નહીં એકલા.

પણે વિપુલ કુંડમાં અગન ઊછળે યજ્ઞનો,
શિખા પર શિખા ચડી રમત આભ – ઉત્સંગમાં,
મહાબલિ અપાય ભક્તિભર અજ્ઞ ને પ્રજ્ઞનો,
પડાપડી કરે શહીદ નરનારીઓ રંગમાં

વિહંગ તહીં સ્વાર્પણાગ્નિ પર નીડ બાંધી ઠર્યું;
અપૂર્વ સુખશાંતિસૂરતણું રાજ્ય ત્યાં વિસ્તર્યું. ૧૪

૨૬ · ૧ · ૧૯૩૪

---

૪ : વિમુક્ત – સ્વતંત્ર જાગરણ – જાગૃતિ.
૮ · એકલા – લક્ષ્મીરહિત ? ના, અહીં સ્વતંત્રતારહિત એવો જ અર્થ બેસે
૧૪ : સૂર – એના આનંદકલ્લોલના કલરવનું રાજ્ય.

૩૧ : પઠાણની બેટાને છેલ્લી આજ્ઞા

શિખરિણી

બિમારી લંબાઈ બહુ જ, ન દવા કોઈ ફળતી,
હવે તો નક્કી એ લઈ વ્યથિત પ્રાણો જ પળશે,
બધી પીડા અંતે કબરઘરવાસે જ ટળશે,
જડીબુટ્ટીઓ જ્યાં જગદુખ નિવારંત મળતી

હવે બેટા! વ્હાલા વતન ગમ આ કાય ગળતી
પહોંચે ઇચ્છું એ: મુલક મરદોનો નિત હશે
પ્રતીક્ષા ત્યાં મારી કરત: મુજ માટી હરખશે
મળી જાતાં વ્હાલી વતનકણિકામાં ઝળકતી

ગુલામી દેશોની અશુચિ મૃત માટી નવ ચહું
અહીં સૂવા અંતે અધમ અતિ કંગાલ રજમાં :
લઈ જાને બેટા! ઝટપટ મને તું વતનમાં,
જહીં મુક્તાકાશી સુખ મરણસોડે પણ લહું.

પહાડોના પ્રાણો અણનમ મળ્યા મુક્ત જનમે,
સમર્પું પાછા એ, કરૂ ઋણ અદા અંતિમ સમે ૧૪

૬ · ૬ · ૧૯૩૬

૧૨ મુક્તાકાશીસુખ – સ્વતંત્ર આકાશનુ સુખ.

૧૩ પહાડોના અણનમ પ્રાણો વર્ડ્ઝવર્થનું જાણીતુ સોનેટ, સ્વાતંત્ર્ય ત્હને બે નિવાસસ્થાન પ્રિય, દરિયાનો અવાજ અને પર્વતોનો અવાજ એ બે સમય જાણે તારો જ અવાજ ખાસ સંભળાય છે, તે અહીં સંભારો "Two voices are there . ." હુ અવતરેલો જ સ્વતંત્ર, જનમતી પળે જાણે પહાડોનો પ્રાણ મ્હારામા પેઠો, તે આ આખર શ્વાસોચ્છ્વાસે પાછો એ પહાડોને સોંપી દઈ ઋણમુક્ત થવા ઇચ્છુ છું.

૩૨ : ચિતોડ

પૃથ્વી

ચિતોડગઢ ! સ્વાર્પણે સુદૃઢ પ્રાણપાયા પરે
ચણાઈ રૂધિરાસ્થિએ અચળ કાળ માથે ખડો :
શિલાપટપરંપરા અમર કીર્તિને અક્ષરે
અપૂર્વતમ અંકિતા કરી ગયા અટંકી ભડો
પડ્યા તુજ પરે અસંખ્ય અરિઘાવ વજ્રોસમા,—
ગડૂડુડુ કરંત મૃત્યુમુખતોપગોળા ગડ્યા
અભેદ્ય સમ અંગમાંય, રિપુરોષના કારમા
નડ્યા પ્રલય–અગ્નિ, ભસ્મ થઈને ય પાછા ચડ્યા
નભે અડકતા નર્યા અડગ કોટના કાંગરા.
ન માત્ર પુરૂષપ્રભાવ તવ પ્રૌઢ તેથી કવું;
પ્રદીપ્ત સત સીત્વનું ય સુરધામના ઉંબરા
ઉજાળી ગયું, યજ્ઞની વિરલ વેદિકા એ સ્તવું
ચિતોડ ! તવ મુક્તિ પ્રેમ, બળ, ટેક ને ત્યાગની
જગાડ અમ જીવનને હુવન હોળીઓ ફાગની. ૧૪

૨૬ · ૯ · ૧૯૩૫

---

૪ · અપૂર્વતમ – અજોડ અપૂર્વતાએ.
૬ · કાળમુખી તોપોના ગોળા ત્હારા અંગ અભેદ્ય જેવા, તો પણ તેમાં પેઠા વિના ન રહ્યા
૯ : નર્યા અડગ – અડગતાની પરિસીમા જેવા.
૧૨ · વિરલ – વિરલતમ, બીજે કોઈ જ ઠેકાણે દેખામલી
૧૩ : મુક્તિ – સ્વતંત્રતા.

૩૩ : અરવલ્લી

વસંતતિલકા

•

પેલા ખડા વજ્ર-વ્યૂહ રચી અભંગ
પ્હાડો પ્રચંડ અરવલ્લીતણા અટંકી,
સ્વાતંત્ર્યભક્તિની કસુંબલરંગ ગંગ,
તેની વહાવત અખંડિત ધાર બંકી

વિક્રાંત આક્રમણ શત્રુતણા દલોનાં
પ્રૌઢ પ્રતાપથી પરાજિત પૂર્ણ કીધા,
આત્માર્પણે અમર કીર્તિ દંગલોના
કૈં લ્હાણ મૃત્યુભયમોચક લાખ લીધાં

પ્રત્યેક કંદરમહીં પડછંદ જાગે
સ્વાતંત્ર્યના સુભટની રણગર્જનાના,
પ્રાણી વિહંગ તરુ સર્વ પ્રતાપી લાગે,
સાક્ષી ખડા ખડક આ ચમતર્જનાના

વારી ધરી હૃદય ધાડ અનાર્યતાની,
વારો હજી અણનમ્યા અરવલ્લી ! માની ૧૪

૧૩ ૯ • ૧૯૩૫

---

૩ કસુંબલ – કેસરિયા ૪ બંકી — અહીં વાંકીચુંકી અને સુંદર એવો અર્થ નથી, વિશિષ્ટ સુંદર એવો અર્થ છે, અનન્ય
૮ • લાખ – લાખેણા ૧૩ હૃદય – છાતી, વક્ષ સ્થલ
૧૪ : માની – ટેકીલા

૩૪ : પુરાણ પાટણના અવશેષોમાં —

પૃથ્વી

•

સ્વતંત્ર ગુજરાતના ગુરુ પ્રતાપથી ગાજતી
હતી વિભવશાળી પાટનગરી વિશાળી અહીં;
જહીં જબર વીરહાક સુભટોતણી વાગતી;
સ્વદેશ બિરદાવલી વિહરતી વિદેશોમહીં.

હિમાલયસમાં સમુન્નત શિરો નભો માપતાં,
ભુજા દશ દિગંતરાલ નિજ બાથમાં ભીડતી,
જહાજ જલના તુરંગ પર સિંધુનાં કાપતાં
નર્યાં પથવિહીન અંતર, વિદારીને સીડતી
કુરૂઢિ લઈ આવતા રતનરિદ્ધિઓ સાહસે.

હતી : પણ હવે નથી સ્મૃતિ વિના કશુંયે રહ્યું!
ન મુક્તિ મલકે, ન શૌર્ય ઝળકે, ન લક્ષ્મી લસે!
બધુંય અહ! કાળની કપિલ કોપઝાળે દહ્યું!

ભગીરથ ન કોઈ ભસ્મ પર ગંગ ઊતારશે?
અધોગતિ થકી દઈ અમર પ્રાણ ઉદ્ધારશે? ૧૪

૧૪ · ૯ · ૧૯૩૫

૯· સીડતી કુરૂઢિઓ (દરિયાઈ સફરથી તો ભ્રષ્ટ થવાય એવી) વિદારીને
૧૩. પોતાના પિતૃઓની ભસ્મ ઉપર ગંગા અવતારીને ભગીરથે તેમની અવગતિ નિવારી તેમને તાર્યા હતા

૩૫ : પૃથ્વીને

શાર્દૂલવિક્રીડિત

ખોલી નાખ બધાં ય દ્વાર પૃથિવી ! આ વજ્ર તાળાં બધાં
તોડી નાખ કહીં સુધી ગહનમાં રૂંધાયલા પાવકો
જોશે વાટ ? યુગોથી ધીર હૃદયે એ ધૈર્ય ધારી રહ્યા,
હાવે લેશ વિલંબ એ નહિ સહે, જામેલ ગાઢા પડો
ગાળ એક નિમેષમા, ઉછળતા આવેગથી લોકની
કાયાને થથરાવતા, ગગનના માર્ગો નવા શોધશે,
બાધાઓ ઉથલાવશે ભડસમા પહાડો તણી ફોજની,
જ્વાલારૂપ વિશાલ સેતુ રચતા સૂર્યે જઇ પહોંચશે

જાગ્યા છે ઝબકી મહાસપનની વીજે વિંધાઈ ઉરે,
ભાગ્યા ઘારણ કાળના, ભય ટળ્યો છે મૃત્યુનો, અંતરે
લાગી છે લગની અલૌકિક, અને પ્રાણો વિરાગી ઝુરે
જોવા એ અણદીઠ નેન અકલે એકાંત જ્યાં ઊભરે.

પૃથ્વી ! એ પગથારથી ઊતરશે હ્યાં એ અમીલોચન,
એનાં દર્શનથી થશે દુઃખતણા આનંદમાં મોચન ૧૪

૧૯૩૭

દુઃખોનુ મોચન આનંદમા થઇ જશે, દુઃખમાત્ર આનંદમા પલટાઇ જશે

૩૬ : શહીદ શ્રદ્ધાનંદ

અનુષ્ટુપ

હિંદની રાજધાનીનો રાજમાર્ગ ઉજાળતો
પ્રશાંત શૌર્યને તેજે, મેરુ શો એ રહ્યો ખડો.
સંગીનો વીજ-તેજીમાં વક્ષનું લક્ષ વીંધવા
ધરાયાં રક્ત હસ્તોએ : તે સામે પડકારતો
ગાજ્યો, "ચલાવીએ ગોળી છાતી ઉપર, યા જડો
ભાલા સંગીનના ઊંડે!" કિંતુ ત્યાં કોણ ચીંધવા
સમર્થ આંગળી યે એ વીર સામે? પડ્યો નમી
કોટ બંદૂકનો : "શ્રદ્ધાનંદ" નામ રહ્યું રમી
વિશ્વની વાયુ લ્હેરીએ વીરોએ વીરની કરી
પૂજા આદરથી; "ધન્ય! ધન્ય!" શત્રુ ય ઓચર્યા.

કિંતુ ધર્માધતા કેરા બંધુ-ડેરા થકી છરી
આવી અંધારને ઓથે છૂપી; ઔદાર્યના નર્યા
હૈયામાં હીન એ પેઠી; ઝનૂને દીધ હા! દગો!
શહીદ એ થયો : એને સંભારે દ્રવતાં દગો ૧૪

૧૦ · ૫ · ૧૯૩૪

---

૧૧ · બધુડેરો – આપણા બન્ધુ મુસ્લિમોનો તબુ.

૩૭ : આવે છે દિન

શાર્દૂલવિક્રીડિત

આવે છે દિન શાંતિનો શુભ, પ્રભુપ્રેર્યો ઉષારંગની
આશાએ અસવાર, આ કલહના લોકે : સુધામીઠડી
મૈત્રીમાં સહુ ઝેર વેર શમશે, ને જ્હાનમી જંગની
ઝંઝાપાંખ જશે કપાઈ, ક્યારે સંહાર પોતે પડી
લેશે મૃત્યુ સમાધિ, વિશ્વજન સૌ જાશે સુખે વીસરી
બેહૂદી વરણોતણી વિષમતા, રહેશે 'મનુષ્યત્વની
સામંજસ્યભરી કળા ઝગહળી, વિજ્ઞાન ગંગાઝરી
ધોશે કાળનિશાંધકાર, રમશે હ્યાં જ્યોત પૂર્ણત્વની

ભૂલી જા મનુ ! ભૂતકાળ વરવો, લે સંહરી ભૂણડી
શી ભૂતાવળ સ્વાર્થસંભ્રમતણી, દે, દે ફગાવી કરે
ધારેલી તરવાર રક્તતરસી, મા તોપગોળા ઝડી
ઝેરીલી વરસાવ રે કુમતિયા ! તારા જ અંગો પરે

આવે છે દિન શાંતિનો, હૃદયના ખોલી બધા બારણાં
આ-માએ અપનાવ, નંદન બને પૃથ્વીતણા પારણાં. ૧૪

૭ · ૧૦ ૧૯૩૫

---

૩ જહાનમી – જહન્નમસમા, જહન્નમની રાહે લઇ જતા
૬ વર્ણોની Racial, ગોરા કાળા ઘઉંવર્ણા પીત આદિ ભેદભાવની

૩૮ : કાળી – ચૌદશ

શાર્દૂલવિક્રીડિત

કાળી ! જીર્ણ પુરાણુ આ અકળની લીલાર્થ મદો હવે,
દીસે અક્ષમ ઊર્ધ્વ વેગ સહવા; માંગલ્ય – મ્હોલાતનો
પાયો ભગુર ભૂમિકા પર ટકી રૂહેશે નહીં રે લવે :
આનંદોર્મિ ધરી રહી વિકૃતિઓ દુ:ખોમયી, રાતનો
કાળો કેર પ્રવર્તતો, દ્યુતિ વિના આંખો બની આંધળી
અંધારી ગલીઓમહીં જલભરી જોને રહી આથડી,
ઊંધી બુદ્ધિ ઋતપ્રભાવ વણુની પૂરી બની પાંગળી,
હૈયે જોરભર્યો જુવાળ ચડિયો ઝેરોતણો; બાપડી
વાડી જીવનકેરી ઉજ્જડ બની, અંગારવેર્યાં રણો
જેવો : તાંડવ તારું તો પ્રલયનું આરંભ ઉલ્લાસથી;
જૂનું ચૂર્ણ બનાવ, અંધ તિમિરો દીપાવલી – રાસથી
પર્વોમાં પલટાવ, સર્જનતણો સર્વાંગ સોહામણો
સોના – સૂર્ય ઉગાડ, દિવ્ય વિલસે સન્મુક્તિની મંજરી :
કાળી ચૌદશના નિશીથસમયે તારી બજો ખંજરી. ૧૪

૨૭ • ૧૦ • ૧૯૩૫

૩૯ : નવવર્ષનું સ્વર્ણપ્રભાત

શાર્દૂલવિક્રીડિત

આજે સ્વર્ણપ્રભાતની લહરીઓ આનંદના વ્હેનમાં
ઓળઘી ઉદયાચળ પ્રજળતો આવે ભવાનદિની,
આંધીઓ અજવાળતી જગતની, નિદ્રાતણા ઘેનમાં
સૂતાં ચેતનને સમર્પત શિવા સજ્જાગૃતિ જ્યોતિની

જાગે લોક મહોત્સવે અરુણના, દુ:ખો બધા ડૂલતાં,
વૈષમ્યો ગત કાળનાં રસભરી સંવાદિતા માણતાં,
વ્હાલાએ શુભ પ્રેમના સ્મિત બધા ઉલ્લાસથી ઝૂલતા,
સૌહાર્દો ઊભરે ચડી હૃદયની જુદાઈ ડુબાડતાં

શોભે મંગલ સ્વસ્તિકો ગૃહગૃહે પાવિત્ર્યની રિદ્ધિએ,
વદાયે મહિમા, અને નતિ પરે આશીષ વર્ષી રહે,
પ્રેરાયે નવ પ્રાણ ઇષ્ટ ધ્રુવની આમંત્રતી સિદ્ધિએ,
આશાઓ સહુ આસમાન ઊડતા તારા ગ્રહોને ગ્રહે

જૂનું સર્વ ઉષામયી કનકની વેદીતણી જ્વાળમાં
હોમાયું, નિજ દીસિદાન દઈને પોઢી ગયું કાળમા ૧૪

૭ ૧૧ · ૧૯૩૪

૪૦ : ચિ. બ્હેન અનુને

[ચૌદમી વરસગાંઠે]

શિખરિણી

•

કલા રૂડી ખીલો ચતુર–દશમી આજ વિમલા
કુમારાં વર્ષોનાં વિશદ વિકસંતાં દલતણી.
વિકારોની છાયા મદમલિન કૂડી કુવરણી
ન પામી જોવા યે સહજ શુચિતા નિત્યનવલા,—
સ્મિતે સોહો તેની ધવલ કલિકા સ્નિગ્ધ સરલા;
મૃદુ શ્વાસોચ્છ્વાસે સુરભિ સહજાનંદઝરણી
ઝમો પુણ્યોકેરી લહર બહલાવી, કુકરણી
મૃદુ સ્પર્શે ધોતી કુટિલ હૃદયોની; તું તરલા
છતાં તારા તેજે: થનગનત, તો યે સ્ફટિક શા
જલે ચંદ્રી જેવી: રમત, પણ પુષ્પો સહ રમે
પતંગો તેવી તું: અધિક અધિકા આ શિશુદશા
પ્રકાશોને પામો પ્રભુપથ જતાં, વાધત સમે

ઉષાના આનંદે મુખકમળ તારૂં વિકસજો:
કુમારાં અંગોએ અનુપ અમૃતશ્રી વિલસજો ૧૪

૩, ૪ · શુચિતા કર્તા છે, છાયા કર્મ છે.

૮, ૯ : તુ તરલા તથાપિ તેજે તારા સમી · એ પ્રમાણે આ અંશ છૂટો જ લેવો, ઉપલાની સાથે લેવા જતા રચના ક્લિષ્ટ થઈ જાય

૧૨ · આ શિશુદશા સમયના વધવા સાથે પ્રભુપથે જતા (આગળ આગળ વધતા) એક એકથી ચડતા પ્રકાશો અપનાવો

૪૩ : નમું તને*

ઉપજાતિ

નમુ તને પત્થરમૂર્તિને નમું :
તજી અહંકાર વિમૂઢ બુદ્ધિનો;
લળી લળી પ્રેમલ ભાવ શુદ્ધિનો
સમર્પી આત્મા જગજાડ્યને નમુ.

વિરાટની વિશ્વવિશાળ કાય :
શુભાગ તું તેનું જ એક નાનુ,
ભર્યું તુંમાં ચેતન તત્ત્વ છાનુ,
પ્રતીક તું પૂર્ણતણુ સુહાય.

અગોચરે ના અમ ચિત્ત સંચરે :
અકલ્પ્યનું કલ્પન સ્થૂલરૂપ તું,
તારે લીધે આત્મ અગમ્યમા ઠરે,
આ જીવ જૂદો શિવ શું મિલાવ તું

નમું તને ચિન્મય મૂર્તિને નમુ :
પ્રતીકરૂપી પ્રભુતા તને નમુ ૧૪

૧૬ · ૨ · ૧૯૩૬

---

* "નમુ તને પત્થરને ? નહી નહી " એ પંક્તિથી શરૂ થતા શ્રી 'સુંદરમ્'ના એક કાવ્ય ઉપરથી સૂચિત

૪૪ : કલ્યાણવિભૂતિ સાગર

શાર્દૂલવિક્રીડિત

તું નિઃસીમ અનંત નીલ નભની સાથે જ સ્પર્ધા કરે;
આકાશે દ્યુતિતારકો, તવ ઉરે તેવા જ રત્નાકરો:
રેલે રિદ્ધ નદો સમાન અદનું વ્હેળું ય તું અંતરે
સત્કારે અદકો છલાવી હૃદયે સ્નેહોર્મિનો ઊભરો:
ખારાશે જડતા ભરી જગતની તે સર્વ સ્વીકારતો
આનંદે, બદલામહીં જલધરો પીયૂષના પાઠવી
સંતાપો સહુ ઠારતો, રસકસે પ્રાણો પ્રફુલ્લાવતો:
લીલાલ્હેર ફરી વળંત ભુવને સંજીવને વૈભવી

આવો સિંધુ ! ઉદાર ને અનુપ તું : છે કોણ તારાસમું
માહાત્મ્યે સ્તવનોચિત ત્રિભુવને ? તો યે મને તાહરે
ના એનું અભિમાન લેશ; નમણી આ નમ્રતાને નમું,—
નીચું સર્વથકી ય સ્થાન લઈ તું સત્કાર્ય સેવા કરે !

અર્ચું ઉત્તમ તીર્થ સિંધુ ! તુજને; તુ વિશ્વકલ્યાણની
ભવ્યા નમ્ર વિભૂતિ રિદ્ધિ ભુવને રેલાવતી પ્રાણની ! ૧૪

૧૪ • ૬ • ૧૯૩૬

---

૨ • રત્નાકરો, ન્હાના મોટા રત્નોના ઢગલા.
૪ . અરે, વ્હેળિયાને તો તુ વિશેષ સત્કારે છે.
૮ : ત્હારે લીધે જ સંજીવન દઈ દઈ વૈભવ પ્રકટાવતી લીલાલ્હેર આખા ભૂમંડળમા ફરી વળે છે • એના કારણ જળધરોનો તુ જ ઉત્પાદક.
૧૪ . તુ ભવ્ય વળી નમ્ર છે, અને ત્હારી વિનમ્રતા વિશેષ પૂજ્ય છે

૪૫ : મેઘ – ઋણમુક્તિ

સ્રગ્ધરા

પોષ્યો પીયૂષ પાઈ, ખચિત ખલકના ખારથી આપ તોયે,
હૈયે રાખ્યો, હુલાવ્યો હરખભર મને લાડઘેલા તરંગે,
હાલેડા ગાઈ ગાઈ મુદિત મન મને રંગિયો સ્વપ્નરંગે,
નેહે નિત્યે ન્હવાડ્યો સ્મિતમય શુચિ આનંદના શીકરોએ
ને જે વેળા ચહ્યું મે ગમન રમણુ અર્થે ઊંચાં અંબરોએ
વાયુલ્હેરે ચડીને વિલસન કરવા નૃત્યનાદે ઉમંગે,
ત્યારે યે સિંધુરાજે પ્રણયવશ થઇને મને આત્મસંગે
બાંધેલો રાખવાનું ઉચિત નવ ગણ્યું · ‘સત્પથે છો જતો એ’.

એવી રીતે મનાવી મન, ગતિ સુજને ઊર્ધ્વ દેવા ઉછાળ્યો
એવો વાત્સલ્ય કેરો નિધિ ગહન કદી કેમ હુંથી ભુલાયે,
જેના પ્રૌઢા પ્રતાપે ગગનરસતણા રૂપમા પ્રાણ ઢાળ્યો,
તો હાવે સિંધુકેરૂં વ્રત લઇ ઋણ એ ફેડવા સૌ દિશાએ
ઘૂમુ, પીયૂષધારા અવિરત વરસી વિશ્વના તાપ ટાળુ.
આપી આપી ભલે હું ખતમ થઈ જઉં, મુક્તિ એમા જ ભાળુ ૧૪

૩૦ ૧૧ ૧૯૩૫

---

૩ મને – મ્હને મુદિતમને સ્વપ્નરંગોએ રંગ્યો

૪૯ : રજનીને પ્રશ્ન

પૃથ્વી

અલી રજનિ ! ચંદ્રમા વર પસંદ શાને કર્યો ?
કલંકિત અતેજ આપ, પરતેજથી રાજતો,
જણાય રમણીય કિંતુ કદરૂપ સાથે નર્યો;
વળી સતત પીડિત ક્ષયવડે; લવે લાજતો
ન જે અવગણી તને કરત રાજરાણી પદે
નિયુક્ત પ્રિય રોહિણી : ત્રસિત રાહુના ત્રાસથી
થતો વિકલ વીર્યહીણ : દ્યુતિલોકની સંસદે
ન્હતા કંઈ સ્વયંપ્રકાશ નભનારકો, હાસ્યથી
હરંત નયનો અનંત – અવકાશવાસીતણાં,
અપૂર્વ અકલંક, સૌમ્ય વિલસંત તો યે દહી
નિવારત બલિષ્ઠ રાહુગણ ? રૂપ સોહામણાં
ન્હતાં શું ગુરુ – શુક્ર – મંગળ સમાન કે તેં ચહી
કર્યો વર પસંદ ચંદ, પૃથિવીતણી આણની
તળે રહી પ્રદક્ષિણા કરત મર્ત્ય સંસારની ? ૧૪

૧૫ · ૧૦ · ૧૯૩૫

૧૦, ૧૧ · તો પણ બળિયા રાહુગણને બાળી મૂકી નિવારવાને સમર્થ.

૪૭ : રજનીનો ઉત્તર

પૃથ્વી

ન નિંદ મુજ નાથને, કૃપણ વેણ ઉચ્ચાર મા !
હશે વદન ઊજળાં, વણ કલંક સોહામણાં,
પરંતુ ક્યમ જોગ થાય યદિ પ્રેમનો આતમા
અભેદ રસતંતુએ ઉર ન મેળવે એતણાં ?

હતા ગગનમાં લસંત નવ લાખ તારામણિ,
અને ગ્રહ અપૂર્વ ગૌરવભર્યા, ન મારે ઉરે
થયો પ્રગટ પ્રેમ. દૂર દિલનાં પરાયાંતણી
પ્રભા પરમ તો ય નેહ નયને ન મારે સ્ફુરે;
હરે ન સ્મિત એમનું મુજ પરંપરા શોકની

પતિ પ્રિય શશી મને નિકટ અંતરંગે લઈ
પ્રસન્ન પુલકાવતો, અમૃત વેદનાથોકની
પરે પ્રણયથી ઝરી સકલ દુઃખ ગાળી દઈ
મને અજબ સ્વપ્નની રસસમાધિએ સેરવે :
સુભાગ્ય મુજ ચંદ્ર, પ્રાણપતિ એ જ માણું ભવે

૧૫ ૧૦ • ૧૯૩૫

---

૨ વદનઊજળા નભનિવાસી.

૧૧ મ્હારા વેદના થોક ઉપર પ્રણયથી સુધા રેડનારો એ જ એક છે

૪૮ : અભીપ્સુ યૌવન

પૃથ્વી

સુરક્ષક પિતા પ્રચંડ ગિરિરાજની છાયમાં
સુમંદ મૃદુ ગાનની લહર માત્રમા રાચતું,
સ્મિતોજ્જ્વલ મુખે શિલાંગણુ પરે સુખે નાચતું,
ન બાલઝરણું હવે હું શમતું રમી પાયમાં :
હવે હું નદરાજ ઝંખનભર્યા મહાપ્રાણુના
પ્રવાહ ઘુઘવન્ત સાથ અનિરૂદ્ધ આવેગથી
શિલાખડક તોડતો, તરુ ઉખેડતો ટેકથી
ઉભેલ પડછંદ, માનું તટ બંધના, આણુના

અબંધ ઉભરે ભલે પ્રકૃતિના મળો શ્યામળા,
ન લક્ષ મુજ ત્યાં, ઠરી સકલ એ જશે કાળમાં;
ધસી ભરતીની ઊભી ઉછળતી મહાફાળમાં
પ્રવેશું મુજ સ્વપ્નસિંધુ જહિં હાક દે આકળા

તહીં પરમ રમ્ય નીલમમયી દ્યુતિસુન્દરી
અસીમ શયનીયમાં લઈ મને સુખે દે ભરી ૧૪

---

૪ : પાય – પ્રચંડ પિતા ગિરિરાજના પાય.

૭, ૮ : જે પડછંદ (મહાકાય) તરુવર ટેકથી ઉભેલા છે તેને ઉખેડી નાખવા સમર્થ હું હવે છુ – નદરાજપ્રવાહ

૯ : ઉભરે – ઉભરાય, મ્હારી સપાટી ઉપર

૧૩, ૧૪ : નદરાજપુરુષ; દરિયાના ભીતરાઉ પડોમાની સુંદર નીલદ્યુતિ તેને કવિ દ્યુતિસુંદરી કહી એ પુરુષની પત્ની ગણે છે નહી તે પત્ની ઉદધિ તે પતિ, એ આપણી કવિપરંપરાના ખૂબ ચવાઈ ગયેલા દંપતીને આ કૃતિમા ઉલટાવી નાખેલું છે

૪૯ : સૉનેટ

દીર્ઘ પચાર

અકલથી અકળાઈ કવિતાની કલા કો કિશોર,
ત્રિભંગી અનુપ અંગે લુભાવતી, છંદ નાદે ચડી
વિહાર કરતી દ્યુતિલોકે કવિદૃષ્ટિપથ પડી :
હલમલી ઊઠ્યું હૈયું, ઊર્મિઓને ચિંતનો ચકોર
કાંત એ કલાને કાજ કાંચન શી કલ્પનાનો દોર
લંબાવે ગગન ગમ કિંતુ કલાકુમારી ફૂટડી,
લીલાએ લચકી જતી, અધર શું જૂઈફૂલ જડી,
મંજુલ નેહલ નેને નચાવત જ્યોતિ-જાદુ ઓર
"કવિ! મને વરવાના હોય તવ હૃદયે જો કોડ
પુરાણું મહાલયોમાં, સૂણ, પદપાની નહી ધરું.
ભૂતની છાયાથી ભરી ભીંતો કાળી જોઇ હું તો ડરું,
નિવાસ મારો તો નવ અક્ષર-મંદિર અણજોડ"
કાવ્યશિલ્પી કવિએ ચૌદ-મજલી રચ્યું સુમંદિર
કવિતાકલા કિશોરી આવી ચિર વસી ત્યાં રુચિર ૧૪

૧૩ • ૯ • ૧૯૩૯

---

૧૩ કાવ્યશિલ્પી - ચાહે તે સર્જી શકનાર આ તેમ આ કવિતાઓ-માંના બીજા નવા છંદપ્રયોગો માટે જુવો પ્રવેશક

વળી યૌવનપક્ષે ગિરિરાજ-કુટુંબનો બનેલો સમાજ, સાગર-ભવસાગર, - એમ આ સૉનેટમાનું વર્ણન બચપણથી માંડીને પૂરો વિકાસ પામતા લગીના યૌવનને લાગુ પડે છે તેટલું જ છેક ન્હાના વ્હેળિયાથી ક્રમે ક્રમે વધીને સંગમ આગળ મહાનદરૂપે સનાતન વહી રહેતા નદપ્રવાહને પણ લાગુ પડે છે આમાથી નદપ્રવાહને ગૌણ વસ્તુ ગણિયે તો આ કૃતિને યૌવન વિષે અન્યોક્તિ પણ કહી શકાય

૫૦ : પૃથ્વીછંદ*

પૃથ્વી

•

ગભીર ગગનોતણી ગહનતા થકી યે વધુ,
છતાં રમતિયાળ બાલઝરણીતણાં લાસ્યને
સલીલ શરમાવતો, કરુણ, શાંત ને હાસ્ય ને
સમુલ્લસતતેજ વીર, મન નંદનારો મધુ-
રસે ય બહલાવતો પરમ છંદ સૂતો હતો
તમોજડ દશા મહીં, સકલ શક્યતાઓ ધરી
ઉરે;– અવનિ જેમ ગૂઢ રસચેતનાએ ભરી
જણાય જડ મૂર્છિતાંગ, પણ અંતરે જાગતો
મહા પ્રબલ પ્રાણ રંગ,—સુમુહૂર્ત ઊભા થવા—
–તણું નિરખતો, સહાય શુભ કો પ્રભાવંતની
લઈ શિશુદશામહીં; પણ પછી મહૌજે નવા
સજાઈ વિજયી જવે લહત સિદ્ધિ સાફલ્યની
પ્રબુદ્ધ વર પૃથ્વીછંદ! બલવંત ભાવ ક્ષમ,
સ્વનત સંત સિંધુરાજ ગરવા, નમસ્તે નમ. ૧૪

૧૯૩૫

---

*શ્રી બ. ક. ઠાકોરને કરકમલે નિવેદિત –કર્તા

ગભીર, શરમાવતો, બહલાવતો, પરમ એ વિશેષણો છે છંદ જોડે લેવાનાં.

૪ સમુલ્લસતતેજ બહુવ્રીહિ સમાસ હોઈ વીરરસનું વિશેષણ છે
મધુ. વસંતઋતુ, ચૈત્ર માસ એ ઋતુ એ માસનો રસ તે શૃંગારરસ

૮ છંદ ઉપમેયનું ઉપમાન અવની, 'જણાય જડ મૂર્છિતાંગ પણ અંતરે જાગતો
મહા પ્રબલ પ્રાણ રંગ' એ કે ઉપમેય ઉપમાન બેયનું લક્ષણ.

૧૧. મહૌજ – મહાન ઓજસ્ ૧૪. સ્વનત – રવત, ગુંજ નહેતો.

૫૧ : બળવંત કવનો

શિખરિણી

“દીસે ખાવા ધાતો ખડકપથરે પ્હાડ નરવો,
જવલ્લે કેડી યે ખડબચડ કષ્ટે બહુ મળે,
છળે એને જોતાં હૃદય, પગ તો ત્યાં ક્યમ પળે?
વૃથા ત્યા શું જાવું? અગમ અતિશે એહ વરવો”
વદો મા, છાજે કૈં મતિનયન ઉન્મેષ કરવો•
જુવો વૃક્ષો, વેલો લહરત લચેલી ફૂલફળે,
સુણો ધ્યાને ગાનો, ખળખળ ઝરા નિર્મળ જળે
વહેતા આનંદે ખડક ખડકે: શા અનુભવો!

પહાડી પ્રજ્ઞાનાં કવન બલવતોર્મિ – સરજ્યાં,
બહિર્દષ્ટે જોતાં વિષમ, રસ અર્થે અગમ શા,
ઘટા શોભા કિંતુ પ્રચુર, ઝરણા યે અમૃત શા,
રસજ્ઞોએ તો એ લવ નવ તજ્યાં ભાવથી ભજ્યા
લઈ જાતી ઊંચે ગગનરસિયા કાવ્ય શિખરે
કળાની કેડીઓ સુલભ યદિ ધી કૈં ધૃતિ ધરે ૧૪

૧૯૩૬

• નયન અને મતિનો ઉન્મેષ, મતિના નયનનો ઉન્મેષ.

ગગને રસેલા કાવ્યશિખરે ઊંચે લઈ જતી કલાકેડીઓ સુલભ છે જો .
ઊંચે કાવ્યશિખરે લઈ જતી કલાકેડીઓ ગગનરસિયાને સુલભ છે જો
એમ બે રીતે અન્વય થઈ શકે. ગગનરસિયાને કેડીઓ ઊંચે લઈ જાય છે
અને સુલભ પણ છે, એમ લેવાય.

૫૨ : ઊર્ધ્વપંથના યાત્રીને

સ્રગ્ધરા •

આમત્રે છે ચડાવો અમર સરણિએ દોરતા દિવ્ય વ્યોમે :
સોપાને પર્વતોના પદ ધર તવ આરોહણાર્થે અધીરા :
યાત્રી ! આનંદઘેરાં અમિત ગગન, નક્ષત્ર ને સૂર્ય સોમે
શોભીતાં ભવ્ય ભર્ગે, ચિર સમયથી તારી જુવે વાટ, વીરા !
નેત્રો એકાગ્ર તારાં કર વિલસત શૃંગે : ન શૈથિલ્ય-આડે
થાવા દે મંદ કો'દી પ્રગતિ; નવ કદી શ્રાંતિ કેરે નિમિત્તે
વિશ્રામે વેડફાતો અધવચ કહિં યે : ઘોર શા ખીણ-ખાડે
જોજે બેફામીમાં તું ગડખડત જતો મોહસંભ્રાંત ચિત્તે.

હૈયે ઊચ્ચાભિલાષા ઝળહુળત રહો; વેગ વાધો પદોમાં,
ઓજસ્વી આત્મશક્તિ ત્રિભુવનજયિની લાખ બાધા વિદારો;
ખૂટો ના ધૈર્ય માર્ગે શિર પર વસમી વર્ષતી આફતોમાં.
હારોના હૂમલાઓ અડગ હઠવતો આત્મ હારે ન હારો
શ્રદ્ધા ઊંડાણકેરી અમર, અસિતણી ધાર શા પથ-અંતે,
સાક્ષી સત્સિદ્ધિની હો અમૃતમય મહાજ્યોતિપુંજે અનંતે ૧૪

૧ · ૧૧ · ૧૯૩૫

• ચિત્રકાર શ્રી કૃષ્ણલાલ ભટ્ટના એક ચિત્રનો કાવ્યાનુવાદ. – કર્તા

૫૩ : મોના લીઝા

પૃથ્વી

•

હતી ન રૂપમાં તું ઉર્વશી, તિલોત્તમા યે નહી,
પરંતુ હતી અદ્વિતીય નરી મોહિનીથી ભરી,
પ્રભાવમય કાંતિ તારી, ન કળાયું કો'થી જરી
"હતું શું તુજમાં કરત મન મુગ્ધ જોતા મહી."

કલારસિક કોવિદો પણુ લવે શક્યા ના કહી,
નહી ય મન માપનાર તવ મર્મ ખુલ્લું કરી
શકયા તું હતી ગૂઢ ભેદભરી, જેમ છે શર્વરી.
હજુ ય જગની સમક્ષ અણુઉકલી તું રહી

છુપાયલ હતું શું જાદુ તવ ઊજળા ભાલની
પરે તરત રેખમાં? અગર ફેન શા વક્ષમાં?
હતું અલકમાં? અજોડ કરખેલ કે ગાલની
સરોજ સમ રંગની ઝલકમાં? હતું અક્ષિમાં?

સરી અધર ધારથી સ્મિત ચમત્કૃતિ જે જરા,
છબી મહી છતાં ય જોઇ જન થાય કૈં બ્હાવરા! ૧૪

૧૯૩૫

લીઓનાર્દો દા વિન્ચીના સુપ્રસિદ્ધ તૈલચિત્ર ઉપર આ સોનેટ છે
મન માપનાર – માનસશાસ્ત્રી, Psychologist
કરખેલ – (૧) કરવેલ, (૨) કરની બેલડી (જોડી)

૫૪ : લીઓનાર્દો દા વિન્ચી

પૃથ્વી

અહો ! અજબ સુન્દરી ! નયન તારકાતેજથી
મનુષ્યમન આંજતી; દીસત રાજરાજેશ્વરી
સમાન વદનપ્રભાવ; સુવિશાલ ભાલે કથી
શકાય નવ એવી રેખ, અવલેહના કૈં કરી
રહી જગતક્ષુદ્રતાની ! કરબેલડી શી નરી
સુહે લલિત રૂપમાં ! ઉર જરા જરા ઊછળી
ઉછાળી રહ્યું વિશ્વનું હૃદય ! સ્કન્ધને છાવરી
રમત અલકાવલિ મુખ કને યથા વાદળી
શશી નિકટ શા ખિડાઈ અધરો કુણા આવરે
કળાય નહિ એવું ગૂઢ સ્મિત ! સર્વ આ શુ જશે ?
નહી શુ સ્મૃતિ યે રહે સમયને પટે ? "કાં નહી ?"
— કહી કુશલ વિન્ચીએ તરત પીંછી લીધી કરે,
અને અજબ કૌતુકે તરલ કાંતિ આણી વશે
કરી અમર રંગરેખમય મોહિનીની મહી — ૧૪

---

૧૩ કૌતુક – વિચક્ષણતા, પ્રતિભા

બીજી કૃતિઓ

[પૂર્વાર્ધ]

૫૫—૮૬

૫૫ : કુવિવેચકને

વસંતતિલકા

રે કાક, જા ઉકરડે મળ ચૂંથવાને,
તું શોભશે અધિક ત્યાં નિજ કૃષ્ણવાને;
ના થાય પૂતિવદને રસની પરીક્ષા,
છે હંસને જ મળી સત્યવિવેકદીક્ષા ૪

૫૬ : ગુણદૃષ્ટિ

સ્રગ્ધરા

છોને હો ચન્દ્રમાની સકલ નયનથી ગુપ્ત નિત્યે રહેતી
બીજી બેડોળ બાજુ, હિમમય મૃતને ઘોર અંધાર-ઘેરી,
ખીલે ના જ્યાં કલાઓ નયન હૃદયહારી નરી સ્નિગ્ધતાની :
મારે તેની પડી શી ? ક્યમ કલુષિત થાઉં વૃથા એ વિચારે ? ૪

આ સામે શુભ્રતાના સરસ સ્ફટિક શી કાંતિ અહ્‌લાદકારી,
સ્નેહે સીંચી રહેલી અમૃત સકલ સંતાપની શાંતિ જેવાં,
તેને સેવીશ હર્ષે પુલકિત થઈ હું ને બને તો ગ્રહીશ
શ્રી એના સદ્‌ગુણોની, મુદિત મન વળી ગાન એનાં કરીશ ૮

૧૯૩૫

૫૭ : કવનાતુરને

અનુષ્ટુપ

કાવ્યનુ દિવ્ય પંખીડુ, કવિ ! તું આણુવા મથે
ચડીને કલ્પનાઓથી સંચાલિત મનોરથે ?
ક્યાં મંદ કલ્પનાઓની ગતિ, ક્યાં તેજની ત્વરા
પંખીની ! આ પ્રકારે તું કવિ ! ફાળે નહીં જરા. ૪

તર્કની જાળને જોતાં વાર પંખી ઊડી જતું;
એ કો' જ્યોતિતણી ડાળે રસમાળે જ ફૂજતું.
કઢંગી ભોંયમાં ઊગ્યાં ઝેરી કાંટાળ ઝાંખરાં
સેવે ના એ : ગમે એને સ્નિગ્ધનંદન ભાવનાં
બસૂરી ખૂમ હોયે ત્યાં ન એનું આવવું થતું :
સૂરતાના સરોદોમાં મન એનું મહાલતું. ૧૦

વાસનાના વિકારોની ઘૃણા એના સ્વભાવને,
પાવિત્ર્યના પ્રદેશો જ આકર્ષે એની આંખને
અક્ષરો ધામ ના એનું ભલે ગર્વે ગડ્ડતા,
અર્થ – અક્ષરતાકેરા એને આવાસ રૂચતા
બાળ અદૃશ્યનું, એની જન્મભૂમિ અગોચરે:
નિરાનંદ ધરાએ એ રેલવા રસ ઊતરે. ૧૬

આવે ત્યારે કવિ ! એને આત્મકુંજે ઉતારજે,
ને એના સત્યસૂરોનો લહિયો માત્ર તુ થજે.
પદ્યનું પાંજરૂં તારૂં એ પંખીડું નહીં ભજે,
અલૌકિક લયે એને રમતું કવિ ! મૂકજે.

તારી વાણી રખે આવે આડી એને નિરોધવા,
રાખજે પખીગાનાર્થે મૌનના માર્ગ મોકળા
સતેજ શ્રુતિએ નિત્ય વાટ જોતો રહે કવિ !
આવે ત્યારે વધાવી લૈ સૂરતા અર્પજે નવી ૨૪

૧૯૩૮

૫૮ : પ્રભુતાનું પંખી

૫૬

•

દૂર – સુદૂરનું અદીઠ નીડ - નિવાસી વિહગમ,
પ્રેમલ પાખોની હૂંફે હુલાવત સ્થાવર જગમ, ૧
આવ્યું અપાર વિસ્તાર વટાવીને શૂન્યે ખચેલો,
આવ્યુ ભેદીને દુર્ગ દિશાનો કાળે રચેલો ૨
લોભ્યુ ન સ્વર્ગસુખે જઈ ઠરવા નદનખોળે;
ચોભ્યુ લવે ન જ્યા સિધુ સુધાના ન્હવાડત છોળે ૩
આવ્યુ ઉષાના સોનલ દ્વારની દીપ્તિ ઉઘાડી,
આશાતણા ઉદયાચળે મગળ પગલીઓ પાડી ૪
આવ, મોઘેરા ! આવ, મહા મહેમાન અમારા,
સુરજનેણલ ! આવ, હસે ઉરપદ્મના ક્યારા ૫
ભૂપર ઠરવા આવ, હે અદ્‌ભુતરૂપ અનાદિ !
પૃથ્વીના પ્રાણને પાટ સ્થાપ તારી શાશ્વત ગાદી ૬
સત્યની સુરતાના ગાન અકુઠિત ગા હૃદયગમ,
મૃત ને અમૃતનો સાધ ચિરતન ચેતન સગમ ૭

આ અમ મોહનો માળો, પ્રવેશ ત્યાં પાવક જેવા;
ભસ્મ કરી એ, મહેલ ખડા કર મુક્તિનો રહેવા ૮
અવનિએ છાયલ આંધી કામનાના કાજળકેરી,
પ્રખર કિરણશરમાર ચલાવીને નાખ વિખેરી. ૯
માટીની જડતાએ ચિન્મય સ્પર્શ કરી ચરણોનો,
પ્રાણ અમર પ્રગટાવ, ટળી જાય ભો મરણોનો. ૧૦
આવ, વિહંગમ! આવ, આનંદનો અર્ક લઇને;
દુઃખનાં ભાન ભુલાવ ચુમનિયાં તારાં દઇને ૧૧
વિષની વિકલતા નિવાર રસાયન શાંતિનાં પાઈ
પામર પૃથ્વીએ લાવ અનંતની ઓજ-વડાઈ. ૧૨
ભૂમી અભદ્ર વિરૂપ, કળાવત કાદવ મેલા,
શિવ શુચિ સુંદરતાના પ્રસાદ તું લાવ વહેલા ૧૩
વિશ્વ જુવે તવ વાટ કાળોથી અનર્ગળ રોતું
આવ, આશ્વાસન લાવ, લળી લળી આંસુડાં લ્હો તું ૧૪
આવ, આંજુ તને આંખલડીએ ને આંકું આત્માએ:
પ્રભુતાના પંખી! સ્વીકાર સેવામાં મને તવ પાયે ૧૫

૧૯૩૫

---

૯ માર – મારો, અસ્ત્ર પરંપરા ૧૨: ઓજ-વડાઈ – વડા ઓજસ

૫૯ : પ્રિયા કવિતાને

પૃથ્વી

પ્રિયે ! કવિતસુંદરી ! નિકટ અંતરંગે રહે,
સદૈવ તવ સ્નિગ્ધ દર્શન કરાવ આનંદિની !
નિહાળી મુખ તારું અંતર દ્રવી દ્રવીને વહે,
બની સ્નપિત નેન તારી શિવ કાંતિમાં કોમલા
કૃતાર્થ સમ ઉલ્લસે ગગનતારલા શાં શુચિ !
તું એક મુજ અંતરંગ સહુ જાણનારી સખી !
ન ગુપ્ત તુજથી કશું ય હૃદયે કદી સંઘર્યું,
ન અન્ય કહીં યે જઈ ઉર કદી ય મેં ઠાલવ્યું;
કહે, અનુભવ્યો કદી તુજ સમીપ સંકોચ મેં ?
અનન્ય તવ પ્રીત, ઉજ્જવલ શિખામયી જ્યોત શી
સદૈવ સ્થિર જાગતી, પ્રચલચિત્ત સંસારની
તમોમય નિશામહીં શુભ પ્રકાશ દેતી મને
તું અંધ મુજ નેનની વિમલ દેખતી તારકા !
ભયંકર ભવાબ્ધિમાં તું તરણી બની માહરી,
તરંગતુરંગે ધસંત તુચ્છકારતી મૃત્યુને,
સરંત સુખ સ્હેલથી ગહન સિંધુની સૂરતા–
તણું મરમ ભેદતી, અમૃત મંત્ર કેરા ધ્વની
ગભીર પડઘાવતી શ્રવણ કેરી તંદ્રામહીં
વિમુક્ત યમપાશથી કરત સત્ય સાવિત્રી તું !
સમસ્ત સુખદુ:ખમાં સતત એક તું સંગિની,

૧૮ પડઘાવતી – પડઘમ શા અવાજે સંભળાવે છે

અચૂક મુજ દુઃખમા પ્રણયભાગ તું માગતી,
વિષાદ મુજ પ્રાણુનો વદનમંદિરે ધારતી,
વ્યથા વિકલ મારી અંતર ઉઘાડીને ઝીલતી.
વદી વચન મીઠડાં સરસ દેતી આશ્વાસનો
વહત મુજ અશ્રુધાર તવ અંચલે નીતરે,
વિલાય તવ ફૂલ કુણું મુજ ઉષ્ણ નિઃશ્વાસથી
વધેલ મુજ તાપમાં હૃદય તારું ફૂદી પડે,
તું ક્ષીણ વિધુલેખ શી કૃશ તપસ્વિની શોભતી

અને હૃદય મારુ જે સમય હૃષ્ટ ભાવે ભર્યું
પ્રસન્ન સુખ – ઊર્મિએ વિલસતું સુહાગી લયે,
સ્મિતે સ્મિત મિલાવતી તું મુજ સંગમાં, તે સમે
સ્ફુરંત તવ નેનમાં પુલકતેજ તારાતણાં;
પ્રહૃષ્ટ ઉરના પ્રલાપમહીં માધુરી ગીતની
અખંડિત વહાવતી, સમયભાન ભૂલાવતી,
અનેરું લઈ બીન સૂરમય સ્વર્ગમંદાકિની
પ્રવાહિત કરી ચિતા – ભસમને ય ઉઠાડતી
ટળે મુજ શ્રમો સમસ્ત તવ શીળુડી છાયમાં
મળે અજબ તાજગી, અણુ અણુ બળે ઊભરે

૨૮. વિધુલેખ – ચંદ્રલેખા, બીજની ચંદ્રકલા
૩૨ તારી સંતે જ કીકીઓના પુલક તાગ નયનોમા સ્ફુરી રહે છે
૩૬ ચિતા-ભસમ – મરી ગયેલ બાળી મૂકેલની રાખ
૩૮ બળે ઊભરે – શક્તિઓ અણ અણુમા ઊભરાઈ જાય છે

અખંડ સહવાસમાં તવ બને ક્ષણો શા દિનો,
વહી સરલ જાય જીવન અસીમની શાંતિમાં
પ્રવૃત્તિ તુજ કાજ ઉત્સવતણો બને છે ઝરો,
વિરામ તવ નામ, પ્રેમ તવ કામનાસિદ્ધિ સૌ,
હસંત મુખ તાહરે જ મુજ કીર્તિની ચંદ્રિકા,
ગ્રથે વિજયમાળ મારી તવ પુષ્પ સદ્ભાવના
રમે તું નયને ન તે સમય દોર રાત્રીતણો
દમે લવ મને, નિશો ઊતરતો નિશાનો જવે,
સૂણી તવ પદધ્વનિ શ્રુતિ સતેજ મારી થતી,
તને અનુસરંત નિત્ય મુજ ચિત્તકેરી રતિ
ન અન્ય કહીં રાચતી તરલ કૈં સ્વભાવે છતાં,
ચિદંબર કરે તું સૌ વિશદ શારદ સ્પર્શથી.

તને પળપળે કને હું બની મુગ્ધ બોલાવતો,
અડોઅડ ઉછંગમાં પ્રણયિની! લઈને તને
કથા મુજ પ્રવૃત્તિની શ્રવણ તાહરે રેડતો :–
તરંગ, કંઈ ભીડણો, હૃદયભાવઉછાળ કૈં,
અપૂર્વ અનુભૂતિઓ સરલતાથી સુણાવતો
ધરું તુજ સમીપ હું સ્ફટિક જીવનાદર્શને,
પ્રફુલ્લ તહીં તાહરું વદનબિંબ સોહી રહે.
પ્રભાતસમયે કરી પ્રથમ તાહરા દર્શનો
નવી સપનસૃષ્ટિના અકલ રંગ આલેખતો

૫૬ આદર્શ – આરસી ૫૯ નવી – તે રાતે જ પ્રથમ દીઠેલી

તને મધુર સ્વપ્નસંગિની બનાવીને રાચતો
તને જ નીરખું ઉષામય ગુલાબના સાજમાં,
સુણાય તવ કંઠસૂર વિહગોતણા વાદ્યમા;
સુવર્ણમય અંગુલી તવ ઉઘાડતી પદ્મનાં
સહસ્ર દલ તાહરાં લલિત આસનો શોભતાં.
સુગંધભર શ્વાસની લહર તારી ત્યાં જાગતી,
થતું ભ્રમરગુંજને સરસ ગાન તારુ સખી!
તને જ રવિરાજના કનકજ્યોતિના આસને
વિરાજિત નિહાળી હર્ષિત બની બની નાચતો;
અને હૃદયપદ્મની મધુરસે ભરી અંજલી
લઈ મલપતે મુખે રવિમિષે તને અર્પતો

સમસ્ત દિન ચેતનામય પ્રકાશ વર્ષી રવિ
તજી જગ કૃતઘ્ન જાય પળ થોભી અસ્તાચળે,
વિરક્ત મુખ ભેખ ધારણ કરંત સંન્યાસનો
તું સાંધ્યવદના તહીં વિકલતા ભરી આવતી,
જતી દિવસનાથ પાછળ મનાવવા, પાથરી
સુવર્ણમય રમ્ય અંચળ ધરાતણી ધૂળમાં,
સમસ્ત મુખરંગ વારી જતી, તો ય ના માનતાં
પ્રભાકર અલોપ એક પળમાં થઇ રે જતા!
હુતાશ ઉર તું ધતી, વદનમ્લાનિ તારી વધે,
વ્યથાની ઘન મૂર્તિ શી તું રવિરાજકેરી રજે
લપાવી મુખ દે, ઢળંત તવ પ્રાણ મૂર્છામહીં;
અને તિમિરસિંધુ ઘોર ઉપરે ફરી રે વળે!

અકથ્ય તવ એ વ્યથાતણી કથા ધ્વને નીદરે
અને સ્વરવિહીન સૂર રડતા જગે ઊભરે

નિગૂઢ રજની સમે રભસની નરી પાંખથી
પ્રશાંત ગગને ઊડી નભ અનતના તારકો –
મહી પલકતી તને હું નીરખુ, મને ઈંગિતે
અસીમ મહી મ્હાલવા પ્રણયપૂર્ણ બોલાવતી,
સુધાકરતણી સુધાની ભરી શુભ્ર ઝારી લઈ,
પ્રફુલ્લ શુચિ હાસ્યપૂર્ણ વદને ધરાની પરે
અમીરસ તું સીચતી, સ્નપવતી મને શીકરે,
સુશીતલ અનેરી સ્નિગ્ધ ભરી શાતિ અગાગમા
અપૂર્વ રસસ્વપ્નના સુખતર ગદ્દોલા પરે
સલીલ વિલસાવતી. અજબ જાદુએ આંજતી
વિમુગ્ધ મુજ લોચનો, વિવશ આંખ મિચાય ત્યા
છબી તવ નિહાળુ નીલ લસતા ચિદાકાશમાં
વિહાર કરતી હસત સખી ચદ્રિકા સાથમા

વિમુગ્ધ ઉર તાહરું વન વને ભમે રાચતું,
પ્રસન્ન વનદેવી સાથ હરિયાળીમા નાચતું,
ધ્વજો ફરફરે જહી હરિત વૃક્ષ ઉત્તુગના,
મહા ગગનરાજને પવન નાખતા વીઝણા,
જહી કિલકિલાટ કોટિ વિહગોતણા કઠથી
ઝરી સરલ માધુરી, હૃદયશૈલ ગાળી મહી
કરત રસરૂપ; પુષ્પમય પત્રના પુજમાં

કરે ભ્રમર ગુંજના; મધુર ગંધ નિઃશ્વાસને
વહી પવન જાય ડોલત પ્રમોદના પૂરમાં,
સ્વચ તું મુજ ક્યારીએ હૃદયથી જતી ઊભરી
સુધા સરસ સીંચતી, મૃદુલ ફૂલ ખિલાવતી
સુહંત નવ રંગમાં મધુર ગંધ મ્હેકાવતો
લઈ કુસુમપાંદડી હરિત ઝૂલતા પારણે
બિછાવી શિશુઓ સમા પ્રિય પતંગિયાને તહીં
સુકોમળ કરે હુલાવત લળી લળી ચૂમતી,
ઉમંગભર હાલુડાં લલિતકંઠ લ્હેકાવતી.

વસંત સખી તાહરી રસિક રમ્ય શૃંગારના
કળાકુશળ હસ્તથી મધુર ગંધથી મ્હેકતી
લઇ કુસુમમંજરી ગૂંથત વેણી તારી પ્રિયે!
સુરંગિત સુગંધી પુષ્પરજ છાંટી તારે મુખે
અવર્ણ્ય રમણીય રૂપકમનીયતા ત્યાં ભરે
સુવર્ણ સહકારમંજરીતણાં મધુ ચૂમતી,
નિકુંજનિલયે વિલોલ રસરંગમાં ડોલતી,
વસંતતણી વેણુ શી યુવતી કોકિલા કોડથી
અખંડ રસપૂર પંચમ સુરે વહાવી દઈ
તને પ્રિયતમે! ઉરે મુજ નચાવતી હર્ષથી
ગુલાબી ફૂલરંગની પ્રણયપિચકારી ભરી
ભરી રસની હોરીએ નવ વસંત પ્રાણો પૂરી

---

૧૧૯ ' સહકાર – આંબા. ૧૨૩ ' નચાવતીનો કર્તા 'કોકિલા'

બનેલ મદમત્ત ખેલ સખી ! ખેલ તું ફાગમા,
ધ્વનાવ મુજ કુંજ યૌવન જગાડતા રાગમાં

અષાઢ ઘન આવતો ગડગડાટથી ગાજતો,
દશે દિશ લસત લાસ્ય ચપલાતણું વેરતો,
દયાળ જગદેવની કરુણ ધાર વર્ષાવતો.
સુકાયલ ધરાપટે ગિરિ, વનો, નદી ને સરો
પરે વિપુલ પ્રાણની હરિત લ્હેરીઓ લાવતો
પ્રિયે ! તું મુજને તહીં નવ તૃણાંકુરોની પરે
સુવાડી સરિતાતટે મરમરત લ્હેરી કને,
ભર્યા ગગનગર્ભથી ઝરમરત ઝાયો તળે,
સુનીલ ઘન-અંજને નયન આજી બેભાન શા
મને તું લઈ જાય મેઘમય ગાજતા મંડળે;
સુરેન્દ્રધનુની કમાન પર તીર ધારી મને
અનંત ગગને ઊંચે સરર છોડી દેતી, અને
સ્વયં ચપળ વીજસ્વાંગ ધરી લાસ્યમાં લ્હેકતી,
કટાક્ષ કરુણાતણા ભુવનની પરે ફેંકતી,
ધણાક કરતીક સિંધુહૃદયે ઊંડે ઊતરી
કથા ગુપત બ્હાર કાઢી લઈ આવતી મેઘની :
મહા ગગનધામના પ્રતિનિધિ સમા સિંધુથી
ઊડી, પળ મહીં જ આવી મુજ પાસ આકાશમા,
રહસ્ય મુજ કાનમા કથત ભવ્ય એકાંતમાં

રસાર્દ્ર ઘન કુંજમાં કુસુમ રંગ જ્યાં રેલતા,
તહીં તપનતાપરક્ષિત સહાસ્ય બે આપણે
વિલાસમય હીંચકે પ્રણયદોર સાહી કરે
ઉમંગભર ઝૂલતાં અલક તાહરા ઊડતા
હવા લહુરીએ; રમત મૃદુ વાદળી શી લટો
શરીર પુલકાવતાં કરત કે મને ચુંબનો;
કપોલ અડતા કપોલ, શિર સ્કંધ મારે ધરી
ઢળે તું, કરવલ્લરી રણકતી મીઠું કંકણે
વિંટાવી મુજ કંઠમાં—અમર પ્રેમના બંધમાં
હું યે ઊછળતે ઉરે પ્રણય-અંકમાં તાહરા
ધરી શિર નિમેષહીણ, તવ ચંદ્રની પૂર્ણિમા
નિહાળત રસપ્રદેશ ગમ સ્વપ્નપાંખે સરું,
લપાવી મુજ પાંખમાં વિલસતી કલા તાહરી
સિંચાઇ અધરામૃતે સુખસમાધિમાંહિ ગરું

નરી કરુણ મૂર્તિ વિશ્વજનદુ:ખથી દાઝતી.
વિલાપ સૂણી આર્ત્તના તું ઉરમાં વિંધાઈ જતી,
નિહાળી તનુ ઉષ્ણ અશ્રુ નયનાંબુ નિતારતી,
ગરીબ ઘરમા ઉતાવળ ભર્યા પદે તું જતી
લઈ સરસ શાતિલેપ સહ સ્નેહ–આશ્વાસનો
દુખે ઢળી પડેલને લળી લળી લઈ ચૂમતી
તું ગાન કરુણાતણાં પવનલ્હેરીએ પાઠવે,

---

૧૪૯ · ઘન–ઘેરી છાયાવાળી

દશે દિશ, સુધાભર્યા કળશ વિશ્વમા ઠાલવે,
બિછાવી ઉર કોમળુ ભુવનના વિશાળા પટે
અશેષ જગબાલને લઈ રમાડતી વ્હાલથી
બને સકલની તુ વત્સલ સ્વભાવની માવડી,
દયામય તું નાવડી વિકલ શોકને સાગરે.

પ્રિયે! કવિતસુદરી! પ્રકટ કલ્પનામૂર્તિ હે!
રહે નિકટ નિત્યજ્યોત બની આત્મને મદિરે
વિખૂટી પડતી નહી, નહિ રીસાઈ જાતી કદી
વિમુગ્ધ મુજ ચિત્ત એક તવ દિવ્ય માયામહી,
પ્રસન્ન કરવા તને તપ નિષેવુ આનદથી,
ત્વદીય વસનાર્થ શાળ મુજ ચેતનાની સદા
મનોહર વિચારને સરસ ભાવવાણે વણે,
બને પ્રણયકુજનાં કુસુમ માલિકા તાહરી

પ્રભાતપટર ગિણી, હૃદયનદિની, તુ ઉષા
સદૈવ ઉદયાચળે જીવનના પ્રફુલ્લાનનના
અખડ શિવ દર્શને, પરમ મગળે પ્રેરજે,
સુવર્ણમય જ્યોતિની અનુપ સૂરતા અતરે
અહોનિશ ધ્વનાવજે, અમૃતપૂર્ણ આનદના

૧૮૧–૩ જરા ક્લિષ્ટ છે

પ્રસાદ પ્રકટાવી આત્મમહી, ભવ્ય ચૈતન્યના
તરંગમય સિંધુઓ હૃદયગાગરે રેલજે
પ્રિયે ! તું થઇ ઓતપ્રોત મુજ જીવને જા ભળી,
મહા અરવ શૂન્યમાં ય મુજ સંગ રહેજે હળી. ૧૮૯

૧૬ • ૪ • ૧૯૩૩

---

૧૮૯ • દેહ પડી ગયા પછીની ભૂમિકામા પણ

•

૯૦ : વિશ્વદેવ

વસંતતિલકા • ઉપજાતિ

ગેબી વિશાળ નભઘુમ્મટ આસમાની
તારા ત્રિલોકમય મંદિરશીર્ષ શોભે;
તારાતણાં ઝુમ્મર કોટિ ઓપે,
સોહે સુધાકર–દિવાકર દીપ ગોખે.

શ્રીમંદિરાંગણ ઉષા નવલા ગુલાલે
પૂરે દિનેદિન સુમંગલ સાથિયાઓ,
સંધ્યા સુવર્ણાંચલથી સુરમ્યા
ધ્યાને નિમગ્ન તવ આરતીઓ ઉતારે. ૮

સાતે સમુદ્ર તવ સ્તોત્ર ધ્વનાવતા આ,
ગંભીર ઘોષ ગગને પડછંદ પાડે,
ને વિશ્વગોળા અવકાશ મધ્યે
ઘૂમે અનાહત જપંત સુમંત્ર તારા

દ્વારો દશે દિશતણાં દિનરાત ખુલ્લાં
રહે મંદિરે તવ અખંડ પ્રવેશવાને,
બ્રહ્માંડ ચૌદે તહીં પૂજનાર્થે
આવે નમસ્કૃતિભરી લઈ અંજલિઓ

ના વર્ણવ્યો તવ જતો મહિમા અમેય,
આશ્ચર્યકારી તવ રૂપ અકલ્પ્ય ન્યારૂં,
અનંતથી યે ગુણ ના ગણાયે
તારા, ન શાશ્વતીતણાં ઉરમાં ય માયે

હું ક્ષુદ્ર માનવ કરૂં તવ અર્ચના શી ?
વાચા અને મતિ જરા મહીં હારી જાતી,
ચાહું બનીને રજ ફૂલકેરી
તારા મહાપદતલે રહું નિત્ય ચોંટી

વિશ્વદેવ – દેવાધિ દેવ.

૬૧ : क :

૫૬

નવ નવ ઉષા–વસંતે કોનું સ્મિતમંગળ મ્હેરાય ?
કોની કાંતિના કિરણસૂત્રમાં સૂર્યમાળ પ્રોવાય ?
સંધ્યા કોના સ્નિગ્ધ શાંતિરસમાં થાયે લયલીન ?
કોનું મૌન નિશાને નિલયે બજવે નીરવ બીન ?

કોની તારકતેજસૂચિએ ઘોર તિમિર ભેદાય ?
કોને શ્વાસે નિહારિકાના ઘન ગગને ઘુમરાય ?
અચેતનેથી કોનાં ચેતનબીજ અંકુરિત થાય ?
કોની સુંદરતા હૃદયંગમ રંગ ધરી પમરાય ?

રાગદ્વેષે ઊર્મિલ ભવજલધિએ અનાહત ગાન
કોનો અમરતપ્રેમ ગજાવત દે અવિરત આહ્વાન ?
હાસ્યરુદનપટ કોનો રમતો પરમાનંદ અભંગ ?
જીવનમૃત્યુપાંખે વિહરે કોનો અમર વિહંગ ?

દિક્કંદરમાં પડછંદાતું નિગૂઢ કોનું નામ ?
કાળતણે કાળજડે કોનો શાશ્વત છે આરામ ?
મૃત માનવ માટીમાં જાગી ઝળહળ ઝંખનઝાળ
આકુળ વ્યાકુળ કોને માટે ભરે અનંતે ફાળ ? ૧૬

૧૪ · ૧૧ · ૧૯૩૫

---

૧૩ પડછંદાતું – પ્રચંડ ગડગડતું પડઘા ઉપર પડઘા દ્વારા દિશાઓ રૂપ કંદરાઓમાં વ્યાપી જતું. ૧૫ મૃત – જડ.

૬૨ : રજની મહેલે

વસંતતિલકા અનુષ્ટુપ

કોલાહલો દિવસના ઉધમાતકેરા
સંધ્યાતણા વધત મૌનમહીં શમે છે,
ને શાંતિ સૌમ્ય શુચિ તારકલોકમાંથી
સંતપ્ત વિશ્વપર માર્દવથી ઝમે છે

અહીંકું કોણ એ આવી અનેરા અંજનોવતી
ઘેરૂં ઘેન ચડાવે છે ? સ્મૃતિ સંજ્ઞા ઠરી જતી

જાયે ભુલાઇ વરવા સુખદુઃખના ઘા,
શોકોતણી શમત પાપપર પરાઓ,
વેરોતણી વિષમતા, દળનાર ચિંતા
લોપાય સૌ વિસ્મૃતિની વધતા કૃપાઓ

મૌનની સિદ્ધ ચાવીએ ભીડેલાં દ્વાર ઊઘડે,
અસીમે આત્મપંખીડું પ્રસારી પાંખ ઊપડે

ઊંચાણુના પથ અખંડ ઉજાશવાળા,
દોરી જતા અકુલને નિલયે અસંગે,
એકાંતને જ ગણતું નિજ ઊર્ધ્વ સંગી
પંખી પળે પુલકભેર પ્રભા-તરંગે

વેરી અંધારને ઓથે સ્વયંજ્યોત સખા હસે,
કાળના ઘોર હૈયામાં અમૃતાદધિ ઉલ્લસે,

એવું પળેપળ પ્રતીત થતું સ્વયં ત્યાં;
શ્રદ્ધા કૃતાર્થ થતી ગૂઢ ઋતે ઠરેલી;
માયાંધકાર–બુરખો હળવે ખસેડી
લેતાં લસે છવિ સુધાસ્મિતથી ભરેલી.

નિગૂઢ રાત્રિને મ્હેલે શાંતિ શાશ્વત સુંદરી
તેડે તારકની સેજે મીઠડા મૌનથી ભરી.

નિર્બંધ, નિર્વસન, નીરવ, નિર્વિકલ્પ,
નિત્યપ્રભાવ પુરૂપ, પ્રભુ પ્રાણ પાટે
જાગી અનંત રસિકેશ્વરરૂપ માણે
આનંદહીંચ અકલંક–મયંક પાટે.

કાળની કંદરાઓમાં એ આનંદવિલાસની
સૂરતા પડછંદાયે — પ્રસાદી રસરાસની.

૧૭ · ૯ · ૧૯૩૫

---

૧૫ ઊર્ધ્વસંગી – ઊર્ધ્વ માર્ગનું સંગી
૧૮ · કાળનું ઘોર હૈયું – નિગા(જડતા)નો અંધાર પ્રાસાદ.
૨૦ અગમ્ય ઋત ઉપર ઠરેલી શ્રદ્ધા કૃતાર્થ બને છે.
૩૦ · પડછંદાયે – પડછંદા પાડે છે, આલાપ કરે છે.

૬૩ : શિવ : અચેતનમાં વિલીન સ્રષ્ટા*

શાર્દૂલવિક્રીડિત

ઉષ્માહીન કરાલ શૃંગ ગિરિનાં, ને ભવ્ય નિષ્પંદ ત્યાં
રાજતું મુખ, જેહની ધવલ ને કૈં દાન્ત રેખાવલી
સ્પર્ધામાં ઉતરે અમાપ હિમની આકાશને છેદતી
શ્રેણીસાથ, ટટાર ભીત સરખી દુ:સાધ્ય આરોહવી
તેની ઊપર છે જટામય ગિરિ–કલ્પો વણાઈ જઈ
એ નિ:સંગ અમર્ત્ય મસ્તક પરે ત્યા ભીમ એકાંતમાં
લેતાં રૂપ જટાતણું – પવન જ્યા નિર્જીવ ચારે દિશે
ને તેથી પણ ઉપરે હદ વિના છે વ્યાસ વિસ્તારમા
ભાલે એક વિરાજતી શશિકલા ભૂરી અને ધૂસરી,
લંબાવી કિરણાંગુલી સ્થિર દૂરે ઊજાળતી શૂન્યને
લાગે કેવું તપ:કઠોર મુખ એ ! શું પૌરૂષે શોભતું !
શાંતિના છળવેશ પાછળ નર્યું સામર્થ્ય સામ્યે ભર્યું ! ૧૨

કિંતુ કોક અનંતમાથી ઉપની આરક્ત જ્વાળાતણો
હાવે વ્યાપત કંપ, રંગ, હિમના એ રાક્ષસી ખંડમા;
ને તે સ્તંભિત આનને પ્રસરતો દેખાય; વિસ્તારની
પારાવાર પરંપરા પર થતુ એ કેન્દ્ર જ્વાળાતણુ

---

* શ્રી અરવિંદના 'Shiva' એ અંગ્રેજી કાવ્યનો અનુવાદ.
૧૨ સામ્યે – અપક્ષતાએ
૧૩ કોક – કો'ક, કાંઈક

ભાલા જ્યોતિતણા અનાવૃત કરે ઓજસ્વી એ આકૃતિ;
ને ચીરી પડદો રહસ્યપરનો ભંડાર હૈયાતણા
ભારેલા કરતા પ્રકાશિત; નર્યા હીરાસમા એ ઉરે
સોનાપાત્ર જ્વલંત જીવનતણા હાર્દે ભર્યું ઊઘડે

સૌનું ઉદ્‌ભવધામ આ પ્રજળતું, આચ્છન્ન, મૂંગું નર્યું;
એમાંથી જગ જન્મિયાં સહુ લઇ સૌ નૃત્ય નક્ષત્રનું;
જાગી જીવનજ્યોતશક્તિ, તલસુ સ્વાન દસ યોગની,
પ્રેમ પ્રોજ્જ્વલ બીજરૂપ પ્રગટ્યો જ્વાલાલયેથી જ એ ૨૪

---

૨૪ : લય – સમાધિ, તાન

શ્રી અરવિંદનુ 'Shiva' એ મૂળ કાવ્ય અહિં ટિપ્પણમા છાપ્યુ છે, તે જોતા અર્થ સ્પષ્ટ થશે.

SHIVA

(The Inconscient Creator)

A face on the cold dire mountain peaks
Grand and still, its lines white and austere
Match with the unmeasured snowy streaks
Cutting heaven, implacable and sheer.

Above it a mountain of matted hair,
Aeon-coiled on that deathless and lone head
In its solitude huge of lifeless air
Round, above illimitably spread

A moon ray on the forehead, blue and pale,
Stretched afar its finger of still light
Illumining emptiness stern and male
Mask of peace indifferent in might

But out from some infinite bourn now came
Over giant snows and the still face
A quiver and colour of crimson flame,
Fire point in immensities of space

Ligh-spear-tips revealed the mighty shape,
Tore the secret-veil of the heart's hold,
In that diamond heart the fires undrape,
Living core, a brasier of gold

This was the closed mute and burning source
Whence were formed the worlds and their star-dance,
Life sprang a self-rapt inconscient Force,
Love, a blazing seed, from that flame-trance

6 . 11 33 SRI AUROBINDO

૬૪ : તારી સમીપે જ

મિશ્રજાતિ

તારી સમીપે જ રહું સદા હું;
ક્ષણે ય વિચ્છેદ ન થાવ આપણો,
ન મેળની રમ્ય મિંચાવ પાંપણો;
હૈયે રહો હૈયું ગળંત ચાહું.

કોલાહલો જાગ્રતના કઢંગા
બનો કદી ના પડદા જુદાઈના;
સંવાદ ખીલો તહીં યે સગાઈના,
તારી જ માયા મલકો અભંગા

પહાડ શી ધારણ ગાઢતાની
સુષુપ્તિઓ ઘોર તળે દબાવતી,
તવ પ્રભાવે બનજો પ્રભાવતી
સમાધિઓ સ્નિગ્ધ સમીપતાની

સ્વપ્નપ્રદેશે તવ કાંતિકેરી
વસંત સૌંદર્યતણાં સુહામણાં,
સુરંગ ધારો સુમનો હસામણાં,
મુદા ભરંતાં મનડે અનેરી ૧૬

૧૪, ૧૬ વસંત – સ્વપ્નપ્રદેશે ત્હારી કાંતિરૂપ વસંત ઋતુ મનડે અનેરી મુદા ભરતા સુહામણાં ને સુરંગો સુમનો ધારણ કરો, ખીલવી રહો

ને જીવને જે સુખદુઃખ આવે,
ચડો, પડો, ફાસ વિટંબણાતણી,
બનો ને તે બાધક, તાહરી ભણી
પ્રેરો મને તે ય અખંડભાવે

વિચારરેખા તવ રૂપધામે
લઇ જજો વક્ર વિમાર્ગને તજી,
રહો સદા સ્નેહસિતારીઓ બજી
ભાવોર્મિઓ એ ઋત સુર સામે

ને આત્મનું અર્ધ્ય લઇ અનન્ય
શરીર સેવાર્ચન તાહરૂં કરી
સમીપતામા તવ નિત્ય રૂહો ઠરી.
સર્વાંગ હો જીવન એમ ધન્ય ૨૮

૧૯૩૫

૧૮ ચડો પડો – ચડતીપડતીઓ
૨૪ ઋત – પરમ સત્ય ૨૭ આ શરીર નિત્ય તારી સમીપતામા ઠરી રહો

૬૫ : તારૂં નામ

ગુર્જર પયાર

તારૂં નામ અવિરામ રસનાએ રમજો:
નામોચ્ચારે ભક્તિસારે આતમ પ્રણમજો.
શ્વાસે શ્વાસે અપ્રયાસે નામ તારૂં સરજો:
પંચ પ્રાણે થતા ગાણે નામ જ લહરજો.
ઉરસ્પંદમાં આનંદ સ્ફુરો તારા નામનો:
તારૂં નામ સુખારામ હો ઈન્દ્રિય ગ્રામનો
નામતેજથી સતેજ બનો અંધ લોચનો:
નામ સુરે શ્રુતિ પૂરે આવો મંત્રમોચનો
રક્તસ્રોતે નામ પોતે અરૂણિમા ધરજો:
રૂંવે રૂંવે નામ ચૂવે વર એ ઉતરજો
ભાવોલ્લાસમા વિકાસ તારા નામનો થજો.
સ્મિતજાળે અશ્રુમાળે નામ સૂત્ર બનજો.
કલ્પનાઓ ઊંચે ધાઓ નામ પાખે ઊડતી,
મહાકાશના પ્રકાશપારાવારે બૂડતી.
નામરથે ઉષાપથે ચિતનો અનંતનાં
અવિભાજ્ય દિવ્યરાજ્ય જીતી લો જ્વલંતનાં

---

૬ સુખારામ – સુખવાટિકા
૮ મોચન મંત્રો – મુક્તિદાયક મંત્રો
૧૨ સ્મિતોની ગૂંથણીઓમા તેમ આંસુની માળાઓમા

જાગ્રતિમાં મધુરિમા નામની હો જાગતી.
સ્વપ્ન સ્હેલે મુક્તિ મ્હેલે વીણા હો એ વાગતી
નિદ્રાભારે જીવ જ્યારે અચેતને ઊતરે,
ત્યાં યે એના બધ નેનાં બદી નામને કરે
સ્મૃતિ સેરે નામ લ્હેરે મણિમાલિકા બની
વિસ્મૃતિઓ સમાધિઓ બને નામથી ધની.
નામજલે કાલમલે પ્રફુલ્લે પવિત્રતા.
નામમેહે રણુદેહે સ્વર્ગબાગ ખીલતા
નામ રવે પાપ દ્રવે, પુણ્ય રૂપ પામતુ
તારે નામે વિષ વામે, સુધા સુખ જામતું
તારા નામમા તમામ "હું" "મારૂ" ગળી જજો
અકલક શ્રીમયક ચિદાકાશે ખીલજો

૨૦ · ૧૧ · ૧૯૩૪

---

૨૦ બદી કરે – મીચેલી આખોમા પૂરી રાખે
૨૨ ધની – શ્રીમત

૬૬ : અતિથિ

૫૬

•

ભલે આવ્યા અનંત રાય, આવોજી રંકને બારણે,
રમ્ય આંકો મંગલ-પાય આંકો અભાગીને આગણે—ભલે૦ ધ્રુવ
નથી સોનું મોતી ઝવેરાત રે!
નથી નંદને ઠરેલ મહોલાત રે!
રજ જે છે અમારૂં રાજ
સર્વ દેશું તે ચરણે આજ
મહારાજ! ધન્ય આપને ઓવારણે—ભલે૦ ૧
પદ ધરજો સંભાળી સુકોમળા રે,
નર્યા કંકર-કંટકના અહીં ઢગલા,
કુળા પદ રગાઓજી ન અમ કારણે—ભલે૦ ૨
છેક નીચી અમારી આ છાપરી રે,
રખે ભરાય ત્યાં તેજ-બાબરી,
લળી લળી પાવન કરો પધરામણે—ભલે૦ ૩
નથી ભવ્ય દ્વાર માત્ર છે બાકોરિયું રે,
કેમ સરશે ત્યાંથી આભ ખોળિયું,
વામન રૂપે કરજો પ્રવેશ બટુબારણે—ભલે૦ ૪
મહીં નથી નાની શીય દીવડી રે,
ખૂણે ખૂણે ખડકાઇ ઘોર રાતડી,
પધારિયે વદને ધરી સુપ્રભાતને—ભલે૦ ૫
નથી આસન, છે ઢગ ધૂળ-માટડી રે,
તોય જોતો હતો તમ વાટડી
ચૈતન્યદેવ! આરોહો ધૂળને સિંહાસને—ભલે૦ ૬

૧૮ • ૩ • ૧૯૩૩

3 : બાબરી – બાળકના ઝુલ્ફા ૬ : માટડી – માટી

૬૭ : સનાતન શિશુ

દીર્ઘ પયાર

સનાતન શિશુ–પ્રભુ કરે લીલા નિજાનદલીન
અનત બૃહતતણા આગણામા, સુકોમલ પાયે
માંગલ્યની રેખા આંકે, નૂપુરિયાં નાચે નિશદિન
અપૂર્વ સગીતસૂરે, ચરાચર પુલકે ભરાયે,
દૂધિયાં નિહારિકાના લઈ ફીણ કમનીય કરે
અજબ મારીને ફૂંક શીકરોએ છાઈ દે આકાશ,
નવ લાખ તારામણિ રજનીનાં નેન તરવરે,
અ ધારાની આરપાર ગતિ કરે જેમનો પ્રકાશ
અવનીના અ તરનો રસ લઈ રચે તેનો ચ દ,
કલશ એ અનાદિના અમલ અમૃતે ભરપૂર
ભરી ભરી ઠાલવે ને નિશાઉરે હસતો આનદ
મનોહર સ્નેહજ્યોત્સ્નાતારે થઈ મુક્ત મૌન સૂર
આહ્‌લાદિત ભુવનોને સ્વપ્નસ્વર્ગસુખે કરે ડૂલ
કાળના પડદા પરે અવનવાં આકે ભવચિત્ર,
હૃદયના ર ગ તહીં પૂરે, કદી જણાય જો ભૂલ
ધોઇ નાખે પ્રલયના વારિએ એ, લઇને ખનિત્ર
ખોદી ઊ ડા પાતાલોને અ ધકારે કરીને પ્રવેશ,

---

૫ નિહારિકા – નેબ્યુલા (Nebula)
૧૨ થઈ મુક્ત મૌન સૂર – મુક્ત (અમર્યાદ) મૌન સૂર બની જઇને.
૧૬ ખનિત્ર – ખોદવાના ઓજાર

અનંતની રચી સેજ્જા કરે તેમાં ગહન શયન :
સમાધિ–આનંદે પુલકિત થાય મૃત્યુનો પ્રદેશ,
ચૈતન્યજ્યોતિની ગંગાધારાના ત્યાં અંકાયે અયન ૨૦
દિગ્ગજોને નમાવીને બાળરાજા થતા અસવાર;
કાળકેસરીની આળ ગ્રહી બળે પડાવતા ત્રાડ;
પુષ્કર આવર્તકોને નિચોવીને પીતા તેની ધાર;
લીલાલહેરે સુતનુ અંગુલિ પર તોળી લેતા પ્હાડ;
પારાવાર એકાંતના ઊંડાણોનાં વામે લેતા માન;
અખંડિત મૌનપટે ધ્વનાવત અનાહત નાદ;
વા બ્રહ્માંડપિંડ વિષે પ્રવેશીને બાળ–ભગવાન
મૃત રાત્રિને અમૃત જ્યોતિતણો સુણાવતા સાદ ૨૮

૨૧ : નમાવીને – (૧) માન આપતા કરીને, (૨) માનુસ હાથી ઉપર બેસવા ઇચ્છે છે ત્યારે હાથીને ઝુકાવવા(નમાવવા)મા આવે એટલે માણસ ઉપર ચડી જાય છે.

૨૩ · મેઘોમાના ઉત્તમ પુષ્કર અને આવર્તક એ બેના નામથી તમામ મેઘોને સૂચવ્યા છે ૨૪ સુતનુ – અતિકોમલ અને નાજુક

૨૫ · પોતાની વામો ભરીભરીને તેનું માપ કરી લે છે; તેનો આખો અવકાશ માપી લે છે

૬૮ : ચિતારો

૫૬

સુન્દર શાશ્વત ધામે
બેઠો છે એક ચિતારો નિમગ્ન બની નિજ કામે   ધ્રુવ
કાળનો પડદો દિશાની દિવાલે,
તે પર ચિત્રાલેખન ચાલે
ભેદ એનો કળવાની મતિ નથી કોઈ કપાલે — સુ૦   ૨
જ્યોતિની ઝલમલ પીંછી અમોલી,
આનદસિધુના રંગમાં બોળી,
અસીમ રૂપને સીમામા સર્જતા ઊઠતો ડોલી — સુ૦   ૩
અનતરગિણી સૃષ્ટિ પ્રકાશે;
તેમહીં પ્રાણ ભરી નિજ શ્વાસે
ચેતનની લહરી એ નચાવત નિત્ય વિલાસે — સુ૦   ૪
નવ નવ ચિત્રપટો અકાતા,
તાડવતણુખે જીર્ણ હોમાતા,
ચિત્રના શિલ્પીને ચિત્ત તરગ નવા ઉભરાતા — સુ૦   ૫
અતિમ સ્વપ્નમા શું સરજાશે ?
કેવી છબીતણુ દર્શન થાશે ?
આપ જ ઉત્તમરૂપ કદાચ તહી અકાશે — સુ૦   ૬

૨૧ · ૧ · ૧૯૩૪

૬૯ : માછીડો

૫૬

•

સચરાચરની પારે રે,
અગમ એક ઓવારે રે બેઠો છે માછીડો ધ્રુવ.

કાળતણી ના ફાળ જાય, ના પહોંચે દિશનો દોર,
આઘે આઘે બેઠો એવો માછી ચિત્તચકોર;
રંગ કહે છે કાળો રે,
ગૂંથી રહ્યો જાળો રે રસતારે માછીડો
સચ૦ બેઠો છે૦— ૨

હળાહળે ભર સિંધુ ગાજતો અહીં અંધારે ઘોર,
મૃત્યુતરંગ કરાળ અફાળત જીવનતટ સહુ કોર
અણદીઠી ત્યાં રસતારી રે
પાથરતો જાળ ન્યારીરે જુગજુગથી માછીડો
સચ૦ બેઠો છે૦— ૩

આકુળવ્યાકુળ વિષવારિધિમાં અમરત જળને અર્થ;
દોડી મરતા જીવ, આંધળી જતી મહેનત વ્યર્થ.
પ્રેમજાળે પકડાતા રે
અબુધો પ્હેલા ગભરાતા રે; મૃદુ મલપે માછીડો
સચ૦ બેઠો છે૦— ૪

જાળ ભરાતા વાર માછીડા ખેચી લેતો બ્હાર,
હરખી હરખી મુક્ત કરતો જીવોનો સંસાર
આનંદે એ ઉપાડી રે
દે અમરતમાં સુવાડી રે વ્હાલૂડા માછીડા.
સચ૦ બેઠા છે૦— ૫

૨૧ ૧ · ૧૯૩૩

૭૦ : વેચાતો રાખો

પદ

વેચાતો રાખો રે મને કોઈ વેચાતો રાખો
સુધાનો સાગર આખો રે મને કોઈ વેચાતો રાખો—ધ્રુવ૦

નથી હું મૂલમા માગતો રૂપાં તારકકેરાં
માગુ ન સોનાં સૂર્યના ઉષારંગ અનેરાં

ક્ષુદ્ર કણી મૃત માટીની મારા ખોળામાં નાખો,
કાળજૂની દઈ વેદના મને વેચાતો રાખો વેચાતો૦ ૧

૭૧ : ક્યારે ?

અંજની ગીત

•

ઉદય પામતાં ઉદયાચલ પર
કનકકાંતિએ ઉજ્જ્વલ ભાસ્કર,
ચેતનની ચિનગારી અંબર
અર્પે અવનીને ૧

પણ તવ વદન–ઉષા કલ્યાણી
અંતરમાં ઉઘડી ના જાણી,
–ઘોર તિમિરરજની ઘેરાણી
મુજ જડ જીવનમા ! ૨

વિશ્વરાત્રિએ તારક ચંદર
ઝમતી જ્યોત્સ્નાઝાંયે સુંદર
સંતાપે આકુલ અવની પર
શિતલ શાંતિ સીંચે ૩

પણ મુજ જીવનરાત્રિ તિમિરે
તનુ તારક પણ ના પલકારે !
અંતર નીરવ હાહાકારે
પ્રભાવદન પ્રાર્થે ૪

ક્યારે અંધારાં ઓસરશે,
પ્રભાતવદને તૂહિ પ્રગટશે,
સોનાચેતનવરો વિતરશે
ઝંખત જીવનને ? ૫

કડી ૫ સોનેરી રંગના પ્રકાશ જેવા ચેતન(આખા ચિનગ)ને ઉજાળતા વર્ગ

કમલ નિમીલિત મુજ આત્માનુ
ક્યારે સૂર્યસ્મિત – પ્રભાનું
સુખ ઝીલી ખીલશે, ધરાનું
જીવન ફેરવવા ? ૬

૭૨ : મારે હૈયે આવ

શાલિની

મારે હૈયે આવ ! કો ગૂઢ બોલે,
આનંદોમાં જ્યોતિરેખા ગ્રહીને :
કો આંખો સુદ્ધાંય તારી ન ખોલે ?
ના આવે કાં મારી પાસે ચહીને ?

તારે કાજે દ્વાર મારા અનંત
ખુલ્લાં છે સર્વે દિશાએ સદાનાં.
ચાહે ત્યાંથી આવ, હે ભાગ્યવંત !
મારે ધામે આભ ના આપદાનાં ૮

૭ ચાહે ત્યાંથી – તને ગમે તે બારણામાંથી

જો ત્યાં કેવા દુઃખદાવો બળે છે
તારાં વાંછેલાં સુખોનાં વનોમાં !
માધુર્યે ત્યાં ઝેર ઝાઝાં ભળે છે,
દૈન્યો ત્યાં દેખાવ દેતાં ધનોમાં

મૈત્રીના બ્હાના તળે લ્હાણુ થાયે
ત્યા વેરી-કેરી કટારીતણી જો !
હ્યાં સખ્યોના વાયુ તાજા જ વાયે,
વેરોની હ્યાં થાય ના વાવણી જો ! ૧૬

ત્યાં આશાઓની દગાબાજીઓના
ખેલાય છે દાવ અંધાર–ખૂણે;
હ્યાં તો આશાઓતણી સિદ્ધિઓના
સૂરો ઉલ્લાસી ઉરો નિત્ય સૂણે

ત્યાંની આંખોએ તમિસ્રા વસે છે,
અંધાપામાં ત્યાં ભ્રમે ઘુમવાનું :
હ્યા આંખોએ સૂર્યબિંબો લસે છે,
માંગલ્યોને દૃષ્ટિએ ચૂમવાનું ૨૪

ત્યાં તો માટીમા જ બધાઇ રૂહેવું;
છાયા યે ત્યાં મૃત્યુની નિત્ય દારે :

૯, ૧૬ : ત્યા–ઉ છે તે સ્થળે, હ્યા–હુ ધુ તે સ્થળે

બાથે હ્યાં તો મુક્ત નિઃસીમ લેવું,
કાયા હ્યાંની કાળને તુચ્છકારે

પીયૂષોના સિંધુઓ હ્યાં તરંગે
ધોળા ફેને પુણ્યપુષ્પો ઉછાળે,
જીતાયેલા ના કદી જે અનંગે
એવો કૈલાસો અહિં શાંતિ ઢાળે.

આવો, આવો વ્યોમ જેવાં વિરાટ,
સાધો સખ્યો શાશ્વતીનાં અનંતે,
શોભાવો આ વિશ્વસામ્રાજ્ય પાટ,
રેલો રંગો નંદનોની વસંતે

કલ્પોથી વિચ્છેદ પામેલ મારાં,
આવો, હૈયે લો મને હર્ષઘેલા,
તોડી નાખી કર્મના બંધિયારાં,
ઐશ્વર્યે રાજો અમીના બનેલા

૩૧ અનંગ – કામદેવ, શૃંગારી વિલાસોમાં

૭૩ : આવીશ, આવીશ.

ગુર્જર પધાર

આવીશ આવીશ તને શોધતો આવીશ હું
સુદૂર સોનેરી તારા ધામમાં
વેદનાના પારાવાર ભેટમાં લાવીશ હું
છલકાતા જીવનના જામમાં. ટેક

અંતર છોને અપાર
શોધી રહ્યું તારાં દ્વાર,
લોથપોથ શબ પાસે પથ કપાવીશ હું;
પડું નહિ કાયર વિરામમાં. આવીશ૦ ૧

કાળની અઘોર ઝાડી,
દુ:ખના પ્રદેશ પહાડી,
અભય પગલે ધૈર્યવંત વટાવીશ હું,
નહીં જઉં આડો ક્યાં બેફામમાં. આવીશ૦ ૨

ધખતાં શોકનાં રણે
મોત જ્યાં ઘડીઓ ગણે,
વારે ધાવા વાદળને નહીં બોલાવીશ હું,
અંગારા નડે ન મુજ કામમાં આવીશ૦ ૩

નિરાશાના ઊંડા ખાડા
માર્ગમાં પડેલ આડા
અશ્રુઓના ઓઘ કને નહી પુરાવીશ હું;
મન દૃઢ રાખીશ લગામમાં આવીશ૦ ૪

જોજનો પરે જોજન,
પતનો પરે પતન,
તોય ખડા થઈ થઈ અંત તો આવીશ હું
સ્વપ્નમાં સ્ફુરંત તારા ધામમાં આવીશ૦ ૫

લોચને મઢીશ તને,
હૈયાશું જડીશ તને,
જન્મારાના જ્વાળામુખી તણી શમાવીશ હું
ઝબોળીને તારા સુધામર્મમાં આવીશ૦ ૬

૭૪ : જીવનદીપ

૫૬

•

અંધારામાં આતમડો અથડાય
કેમે કર્યો મારા કોડિયામાંહી
દીવો ન પેટાવાય—અંધારામાં૰ ધ્રુવ

લાખવાને કરી જ્યોત જગાડું ત્યાં
વાયુ ઝેરીલો વાય;
મોંઘામૂલો બાળ દીપક મારો
બાપડો પાછો બુઝાય—અંધારામાં૰ ૧

ચેતે પળેક કદી મુજ કોડિયું
તેલ તો ખૂટી જાય:
કોડિયે મારે ક્રંદન કાળી
રાત મહીં ઊભરાય—અંધારામાં૰ ૨

છાના વળી દર-ઊંદર છૂટે ને
છાંટો તેલે પી જાય;
રૂહેવા દિવેટે દિયે નહીં ચોરો,
કોડિયું સુદ્ધાં કોરાય—અંધારામાં૰ ૩

માટીનું માહરૂં કોડિયું કાચું ને
તેલની ના લવ આય,
જાડું એનું હાડ જોતજોતામાં
ધૂળમહીં ઢળી જાય.—અંધારામાં૰ ૪

નાખો પ્રભુ ! એને પાવકભઠ્ઠીમા,
પાકીને એ પલટાય;
ભરો, ભરો પછી અક્ષય એમાં
દેવોના ઘૃતની આય.—અંધારામાં૦ ૫

જીવનતંતુ અનંત વણી એની
દિવેટ કોડિયામાંહ્ય,
ચોકીએ ચેતન લોચન જાગ્રત,
ચોરી ન કોથી કરાય.—અંધારામાં૦ ૬

સત્યસૂરજની તેજસળીએ
પેટાવો દીપકરાય.
કાળજાના અંધકાર હઠીલા
પ્રલીન પળમાં થાય—અંધારામાં૦ ૭

૧ ૧૧ · ૧૯૩૪

૭૫ : આત્મ વિહંગમ

૫૬

અમે નંદનબાગનિવાસી વિહંગમ, મુક્તિ અમારો માળો,
ઝૂલે તારકકુસુમસુવાસિત સુંદર નીલમની જહીં ડાળો;
ફળ સૂરજસોમ પ્રભામૃત ભરીયાં અનુપમ ભોગ અમારો,
જળ સુરગંગાનાં પાન, નહાવણ નિહારિકાનાં નારો.

ગેબી મંત્રતણા ઋતસૂર અકુંઠિત કંઠતણાં અમ ગાનો,
નિજાનંદનું નર્તન અમ પુલકાવત વ્યોમવિશાળ વિતાનો:

અમ પાંખ પદ્મરાગરમ્ય અકાળને ઢાળત વિલસત વાયુ,
અમ નયન કિરણનો પ્રતાપ અંધારાના અધમ ઓગાળત આયુ ૧

ત્યાંથી કાળવને અમે આવ્યાં, ઝલાયાં દશ દિશ દોરે,
ફળ મોહનાં ખાધાં, ને ચેતન ઘોર નિશામહીં ઘોરે:
પીધાં વિષમય વારિ, ને પીંછાં પાંખનાં ખર્યાં અમ પ્યારાં,
થયાં મૂર્ચ્છિત ગાન અનેરાં, થંભ્યાં નવ નર્તન ન્યારાં.

દુ:ખબાંધ્યો દમે દીન માળો કામનાના કર્દમકેરો,
દહે દારૂણ દવની ઝાળો, ભાગવું ક્યાં? યમનો પહેરો!
એક ઝબક જૂના જુગનું જાગે ઉરે વારે ને વારે,—
ક્યારે નંદનધામ પમાશે અમૃતના અગોડ ઓવારે?— ૨

૨૭ • ૧૨ • ૧૯૩૫

૪: નારો – જલો જલના અર્થમા વપરાતો નારા શબ્દ નારાયણ શબ્દથી પણ પ્રાચીન છે

૭૬ : નાવિક

૬

•

સાગરલ્હેરે સ્વાર થનારો
હું તો નાવિક નાવિક,
વાદળિયા માપત વિસ્તારો
હુ તો નાવિક નાવિક
પ્રમત્ત ઝંઝાવાતો વાયે
ત્યારે શઢની સાથે છાતી –
મારી સાહસથી ફૂલાયે,
ઝંઝાઓ સાથે ઝૂઝનારો
હુ તો નાવિક નાવિક
જ્યારે તુફાન જાગી ઊઠે,
તૂટે વજ્જર માથા ઉપર
ત્યારે મુજ ઉર શૌર્ય વછૂટે,
દે તો ખ્હાડોને પડકારો
હું તો નાવિક નાવિક
ચોગમ મળે ન કોઈ કિનારો,
ત્યારે મધદરિયાને માથે
ઊંજળો તણાય તખૂ મારો :
સીમાબંધન પરહરનારો
હુ તો નાવિક નાવિક.
પ્રવાલ મણિ મુક્તા ભંડારો
અગાધ તળમાં ગુપ્ત પડ્યા તે

ઉપર વારસહક્ક છે મારો :
મમતભર્યો નિધિતળ ખૂંદનારો
હું તો નાવિક નાવિક.

મારી આશા ને ઉલ્લાસો
ઊભરી ઊભરી ધવલ ફેનમાં
કરતાં નીલ તરંગે હાસો :
સિદ્ધિ મારો અદીઠ આરો
હું તો નાવિક નાવિક.

જ્વલંત શ્રદ્ધાકેરી હોડી,
લાખ વિચાર કરીને અંતે
મેં તો ભરદરિયાએ છોડી :
હવે ન પાછું ફરી જોનારો
હું તો નાવિક નાવિક

છોને સિંધુ મૃત્યુના સાજે
કોટિક કાળાં મુખ ઉઘાડી
સામે ધસમસ ધોધે ગાજે :
એનો નથી મને ધડકારો
હું તો નાવિક નાવિક.

ધ્રુવની ઉપર હોકાજંતર
અચલ ઠર્યું છે મારૂં, લેખું ના
પાર વિનાનું લાંબું અંતર :
અનંત સફરોનો કરનારો
હું તો નાવિક નાવિક

૩૮ : ધડકારો – ધારતી

૭૭ : અમૃતના યાત્રીઓ

૫૬

•

સુખદુ:ખનાં શિરામણ લઈને વિષમ વિશ્વની વાટે
ધ્રુવ પગલે ચાલ્યા બોલાવત અમૃતસિંધુને ઘાટે ૧
માથા પરના મેલા ભારા બોય ફગાવી દીધા,
હલકા ફૂલ બની હસતે મુખ તીરથના પથ લીધા ૨
દુગ્ધાઓ સૌ દાટી દીધી પગ હેઠળની ધૂળે,
ચિંતાઓને ચિતા રચી સળગાવી મૂકે પૂળે ૩
સૂર પ્રલોભનના દશ દિશથી પાર વના ઉભરાયા,
તે ગમ બ્હેરા કાન કરીને સતના સૂરે સ્હાયા ૪
આશાઓ નૈરાશ્ય ભરેલી મૃગતૃષ્ણા સમ માની,
જડતામાં જકડી લેનારી તજી વિલાસી વાની ૫
રંગતરંગે પતંગનૃત્યે ચિત્ત કહીથી રાચે !
ઇન્દ્રનીલમણિકેરી કાંતિ ન જડે જૂઠડે કાચે ૬
અગન અમરનો પ્રેરત આગે ઠરવાનું ના નામે,
વિપદો વરસે માથે ત્યારે ભરતી આવે હામે ૭
ગહન તિમિરવન જહીં ગર્જતાં ઘોર સત્ત્વ હિંસાળાં,
પથ પાડે ત્યાં અભય કિરણ અમ બાળી બાધતાં જાળાં ૮
ખીણો ખેડી ચડતા પ્હાડો, રણ ધખધખતાં તરતા
ભૂખ તરસ ને થાક વનાના ધારણ ધન પરહરતા ૯
વિદ્યુતતણુખે તગત વેગથી અંતર ઊડી જાયે,
રામબાણ શો આત્મા છૂટી લીન લક્ષ્યમાં થાયે ૧૦

૩ • ૧૧ • ૧૯૩૫

૯ આશા – (૧) દિશા, (૨) કાંઈ કાંઈ ભોગ ભોગવવાની આશા

૭૮ : લાંબી વાટે

૫૬

કોણ આવશે રે ભાઈ! લાંબી વાટે કો૦
જીવનમંગળ માણવા માટે લાંબી વાટે કો૦
મૃત્યુના મુખમાંથી અમરતકેરી લાવશે કોણ વધાઇ !
લાંબી વાટે કો૦ —ટેક

સ્નેહબિછાવી સેજ સુંવાળી
તજીને, વિકટ કંટકવાળી
વાટે ગાતાં ગાતાં આનંદ તાળી
કો૦ લાંબી૦ ૧

માનના મોટેરા માંડવા મોડી,
નામતણો વળગાડ વછોડી,
માન ન નામ ન, કોણ ત્યાં દોડી હૈયું હુલાવશે ભાઈ!
કો૦ લાંબી૦ ૨

પ્હાડ ઉભા, ઊંડા ખીણખાડાઓ,
ગાઢાં વન, નદી નીર ધરાઓ
સાગર હોડા, રણલાળાઓ કોણ વટાવશે ભાઇ !
કો૦ લાંબી૦ ૩

પ્રાણના પારવિનાના પોકારો
અખંડ માગત ભોગની ધારો,
તે ગમ કાન બ્હેરા કરનારો કોણ નીકળશે ભાઇ !
કો૦ લાંબી૦ ૪

છળે ને બળે છકેલ બલાઓ
મારત લાલચના લોચાઓ,—

કિરણબાણે કોણ શૂરાઓ વિદારશે ભાઈ!
કો૦ લાંબી૦ ૫

દ્હાડાના પછાડા, રાતનું ધારણ,
વિઘ્ન વેરી ને થાકનું વારણ,
ગણ્યા વિના કોણ કરી જાગરણ પથ ટુંકાવશે ભાઈ!
કો૦ લાંબી૦ ૬

સાથી મળે વા મળે ન તો યે
ધારી દિશાએ ધીર પદોએ
અજાણ મારગે, વીર કયો એ શ્રદ્ધાભર્યો જશે ભાઈ!
કો૦ લાંબી૦ ૭

જુગજૂના અંધકારને જંગલે
દુરિતના દલ ભીડંત દંગલે
મુક્તિએ મંડિત જીવન મંગલે કોણ જશે ધાઈ ધાઈ!
કો૦ લાંબી૦ ૮

૧૯૩૬

૭૯ : સેવાવડે

ઉપજાતિ

તારો મહાપ્રેમ લઈશ જીતી
સેવાતણા મૌનભર્યા પ્રભાવે :
નિષ્કામ ને નિર્મમ કર્મપ્રીતિ
એકાંત તારા નહિ શું હલાવે ?

તારે પદે મસ્તકને નમાવી
નમાવી તારો મહિમા અનંત
ચૂમી લઈને હૃદયે જમાવી
બનીશ તારા સમ તેજવંત

તારે પદે તારકશુભ્ર રેણુ;
લોટી તહીં દિવ્ય વિભૂતિ અંગે
ધારી નિવારીશ અસહ્ય મ્હેણું
નિર્માલ્યતાનું વળગેલ સંગે. ૧૨

સેવાશ્રમે જન્મત સ્વેદ ધારે
મંદાકિનીનો મહિમા ભરાશે;
ને કાંતિ જે શોભત અંગતારે
તે મર્ત્ય દેહે મુજ ઊભરાશે.

સેવાતણા શ્વાસમહીં અખંડ
તારો મહાપ્રાણ લઈ બનીશ
સમર્થ એવો, યમના પ્રચંડ
દંડેય કે અક્ષત હું રહીશ.

સેવાતણા તાર લઈ અસંગ
ગૂંથીશ હું આભવિશાળ જાળ:
આનંદનું અદ્‌ભુત ત્યાં વિહંગ
બંદી કરી રાખીશ સર્વકાળ. ૨૪

---

૧૩ · સેવાઓના પરિસ્વેદની ધારા સ્વર્ગંગાના પ્રવાહ જેવી પૂજ્ય અને ગૌરવવાળી બની જશે

૮૦ : શાશ્વત અસંતોષ

અનુષ્ટુપ

કહે છે કોણ કે "પૃથ્વી અમારી આ અભાગણી,
દરિદ્રતા અને દુઃખો વણ અન્ય ન કૈં અહી,
અહિ તો આંખમાં ખૂંચે અપૂર્ણતાતણી કણી;
ત્યાગી એને જવું યોગ્ય ઊંચા કો સ્વર્ગની મહી,
સામંજસ્યતણા બાગે સુખપુષ્પો જહીં ખીલે
કદી વિલોચના એવા, પ્રમોદે મન રંજતાં;
કલેશ લેશ નડે ના જ્યાં, અમૃતાનંદ સૌ ઝીલે,
મોજાં જેના મહાકાય કાળડુંગર ભંજતાં ?"
હશે, છો હોય દેવો ત્યાં એકતાન સુખે મચ્યા:
મને તો મોતના જેવી લાગે એ એકમેવતા
ભલે પૃથ્વી પરે સર્વ અમે દુઃખદલે બચ્યા
રહીએ, ચહીએ કિંતુ ન એ સ્વર્ગસુરેખતા
દેવો સંતુષ્ટ છે માત્ર છે તેનાથીજ, ના અમે
કદીએ પામીએ તોષ,—ભભૂકે અમ અંતરે
અગ્નિ, ઊંચે વધુ ઊંચે તેથી યે પ્રેરતા. રમે
ના ચિત્ત અમ પામીને સિદ્ધિ એક તહીં, ભરે

૧૩ 'માત્ર છે તેનાથીજ' દેવોની સાથે તો જાય છે જ, 'અમે'ની સાથે પણ લેવું

ફાળ તેથી વધુ ઊંચી, વ્યોમની પાર વ્યોમમાં
સોપાનો પર સોપાનો ટેકવી શુભ્ર જ્વાળનાં
ખૂંદીએ ઊર્ધ્વ ઊંડાણો અમે જીવત જોમમાં :
પ્રવેશી ગૂઢમાં કોરી કાળજા ઘોર કાળના.
એક અજ્ઞાતથી બીજા અજ્ઞાતે જઈએ અમે,
મૌનકેરા મહામંત્રો આકાશોમાં ઉકેલતા;
અમૃતાનંદ જ્યોતિના વિભવો અમને નમે,
રીઝીએ નહિ તેથી યે, સૌ એ પાછળ મેલતા
અમે તો ચીરયાત્રીઓ અનંત અંતરોતણા,
વૈકુંઠે વિરમીએ ના. મુક્તિનો મોહ ત્યાગતા,
ભુક્તિમાં ન થતા લુબ્ધ, સર્વમાં દેખતા મણા,
અસંતોષતણી આગે રહીએ નિત્ય જાગતા.

૧૯૩૫

૧૫ અગ્નિ પોતે જેટલી ઉંચાઇ લગી ભભૂકે તેથી પણ વધારે ઉંચાઇ લગી અમને પ્રેરે

૮૧ : ઈસુજન્મમહોત્સવે

વસતતિલકા

•

આજે સુધન્ય દિન. બાળક દિવ્યતાનું
હ્યા ઝૂલવા ભુવન પારણિયે પધાર્યું
શોધ્યુ ન રાજગૃહ: નિર્ધન ઝૂપડાનું
સૌભાગ્ય ગૌરવ પ્રભાપગલે વધાર્યું

પાવિત્ર્યની અનુપ દેહકલી ઘડેલી,
સત્પ્રેમના વદનમા સ્મિત તારકાનું,
અ ગાગમાં હૃદયહારક્તા જડેલી,
ને અ તરે અમર દૈવત દેવતાનું ૮

પોકારતા જગતણા શુભ આશ-ખોળે
પ્રાર્થેલ સિદ્ધિ સમ આવિયુ લાડવાયુ,
નેત્રે, ઉરે હુલવવા જગ હર્ષછોળે
ન્હાતું લઈ પ્રણયઅર્ધ્ય અનન્ય ધાયુ

પૃથ્વીતણાં રણુ દયાઘનથી છવાયાં,
ચૈતન્યના અમૃત નિર્ઝરિયા અનેરા,
પાપોતણા દલ પ્રભાશરથી ઘવાયા,
કૈં કૈં ગળ્યાં હૃદય શૈલ સમા નમેરાં ૧૬

---

૧૩ દયાધન – દયાના મેઘ

જ્યાં ક્રંદનો તહીં મહોત્સવ ઊજવાયા;
ધૂળે ઢળેલ ઠરિયા જઈ આભમાળે;
મેલા થયા વિમલ; સૂર નવા ગવાયા
સંવાદના અણસુણાયલ પૂર્વકાળે

દેવો ય દિવ્ય મુકુટે શિર જે નવાજે
તેને કઠોર જડસા અમ માનવોનો
સંસાર અંધ ખમસ્યો નહિ લેશ લાજે
પ્હેરાવતાં મુકુટ કાતિલ કંટકોનો !

ભૂગર્ભથી પ્રગટિયું પ્રભુતાનું બીજ
આનંદનંદન બની અહીં મ્હોરવાને,
આસ્થા વિહીન જગતે પ્રભુની પતીજ
ફોરાવવા — મરણક્રોસ વહોરવાને !

૨૫ · ૧૨ · ૧૯૩૫

---

૨૮ ક્રોસ – cross

૮૨ : વિજ્ઞાનસૂર્યને

૫૬

•

અવનીને આંગણે આવો, સૂરજદેવ!
પગલાં સોનાનાં પાડતા જી
ખંડે ખંડે અડકાઇ રહેલ ઘોર
વેરણ રાતને ભગાડતા જી. અવનીને૦ ટેક

જગના ઉતારો ઘેરા ધારણઘેન,
વ્હેતા કરો રાતરૂંધ્યા ચેતનવ્હેન,
આવો અદીઠ ઓજ–સાજે, સૂરજદેવ!
જ્યોતિનાં જીવન જગાડતા જી. અવનીને૦ ૧

પૃથ્વીના પ્રાણના પદ્મો ખીડાયેલ
ઢળિયા છે મ્લાનમુખ, મળથી ખરડાયેલ,
કરુણા કરે સ્પર્શી ધોઇ, સૂરજદેવ!
આવો પ્રભાએ ઊજાળતા જી: અવનીને૦ ૨

કાળી કુબ્બરના જુવો આ થોક થોક
મોહતણી મૂર્છામાં પોઢેલ પાપલોક,
સંજીવનીથી સ્વર્ગીય, સૂરજદેવ!
આવો મૂવાને ઊઠાડતા જી. અવનીને૦ ૩

૧૯૩૬

• વિજ્ઞાન શબ્દ અહીં શ્રીઅરવિંદના વિચારમિનારમાંના પારિભાષિક અર્થમાં લેવો, કેવળ સાયન્સના સામાન્ય અર્થમાં નહીં

૮૩ : ઘનશ્યામ કાં ?

મિશ્રજાતિ

•

થયા ઘનશ્યામ હશે પ્રભુ કાં ?

ન સૂર્યને તારકમંડળોનો
અંગે ધર્યો ઉજ્જવળ જ્યોતિરંગ,
ગ્રહ્યો નહી મંગળનો ય લાલ,
પીતાંબરે સજ્જ ન તોય પીળો,
ચાહ્યો નહી સ્વર્ણ પ્રભાતકેરો
સંધ્યાતણો ના ભગવો વિરાગી,
લીલો ન લીધો વનદેવતાનો,
ન ભૂખરો ભૂતળની વિભૂતિનો;
કાં લીધ કાળો જ અપૂર્વ કાયે ? –

શું વિશ્વસંતાપ નિવારવાને
સ્વદેહ ગાળી નિજ પ્રાણ અર્પતા
મેઘોતણું માન વધારવાને,
ને ત્યાગના રાગતણી વસતો
સ્વાર્થીતણા આક્રમણે વધેલા
વેરાન ખંડે પ્રગટાવવાને,
દેવે વધાર્યો ઘન રંગ કાળો ?

કે વિશ્વના વાસમહીં વસેલાં
ને કામના પોષણથી વધેલાં
પાપો નિવારી શુચિતા વધારી

ભક્તોતણી સર્વ,– પરંતુ 'બાપડા
ક્યા પાપ રહેશે ?' કહીને દયાથી
નિવાસ દીધો નિજમાં જ એમને
શું રંગ તેથી બદલાઇ કાળો
થયો હશે પાવનકારી દેહનો ?
દિશાતણો દોર લઈ બધાંને
બાંધી વિનાશે ઘસડી જનાર
જે કાળ, તેને જઠરે પચાવ્યો.
તેથી જ શું કાજળરંગ કાળનો
અકાળના અંગ પરે છવાયો ?
વા પ્રેમકેરો અવતાર એવી
સ્વાત્માર્પણે નિત્ય મચી રહેલી
રાધાતણી લોચન તારકાની
એકાગ્રતાએ પ્રભુરૂપ ઘેર્યું ?
તેથી શું સૌંદર્ય અનાદિકેરૂં
લેપાઈ તારામણિરંગથી એ
બની ગયું શ્યામ છતાં ય કોટિ
કામો થકી યે અભિરામ આવું ?

આથી જ જો શ્રીધરરંગ કાળો,
તો કાં ન લાગે ઘનશ્યામ વ્હાલો ?

૧૯૩૫

૩૬ તારામણિ – આંખની કીકીઓ

૮૪ : વિરહવ્યાકુળા રાધા

રાધાનું હૃદય રાડ નાખે ને કઠોર કાળા પ્હાડ
પણ દ્રવી જાય દયાએ :
રાધાનું સૂણી રુદન હૈયાફાટ, રોઇ પડે વનવન
તૃણે આંસડાંય પથરાયે
રાધાના આંસુની ધારાએ શ્રાવણભાદરવા ય બિચારા
ગળી ગળીને વહી જાયે :
રાધાના હૈયાની હાયે દિશાઓ ડગુમગુ થઈ જાયે
ચરાચર કંપત કાયે :
રાધાના ઉન્હા નિસાસે ધખી ઊઠે શીતળ નીલ આકાશે
રણો પર આગ છવાયે :
રાધાનું વદન વિલાય તેથી ફૂલડાં ફૂમળાં કરમાય
અને ઢળી જાય ધરાએ :
રાધાની પાંડુર કાંતિ નિહાળી ચંદ્રને ઉરે અશાંતિ
ગળે એની સોળ કળા યે
રાધાનાં નયનનૂર ઊડી ગયાં તારકદેશમાં દૂર
શૂન્યે એનું સ્પંદન થાયે.
રાધાની અલકવેણી પિંખાઇને વાદળીઓ બની એની
ઊડી રહી વ્યાકુલતાએ
રાધાના આત્માના બાગે વસંતો માત્ર અંગારાની જાગે
રૂંવે રૂંવે જ્વાળ જણાયે.
રાધાની અંતરવીણાએ સુણાય સૂર મધુરા ઝીણા
જીવે રાધા આશાની આયે

૮૫ : પ્રેમ

છપ્પો

•

પરમાનદ પ્રસાદ પ્રેમ ! તુંહિ મંગલકારી,
જીવનજડતા જળાવતી ચેતન ચિનગારી;
જડી બુટ્ટી તું ઝેર વાળવા જગના કાળાં,
વજ્જર ઘણ તોડતો પાપના મ્હોટી તાળા
પ્રેમ ! પરમ સોપાન તું દિવ્ય દયાની જ્યોતનું,
તિમિરગર્તથી અમૃતમા મ્હોંચાડત જગ મોતનું ૧

૧૫ ૧ · ૧૯૩૬

૬ મૃત્યુના (મર્ત્ય) જગતને અમૃતતામા મ્હોચાડે છે

૮૬ : સંતના બે પ્રકાર

સ્રગ્ધરા

•

સતોના બે પ્રકારો. તરૂવર સરખા કો ઠરી એક ઠામે
ફાલે, ફૂલે, ફળે ને સદય સકળ સતપ્ત આગતુકોને
શીળી છાયા, સુગંધી કુસુમિત ઉરની ને ફળો સિદ્ધ મીઠા
આપે નિષ્કામભાવે, અચલ પદ રહી ધારતી ભૂમિકાએ
બીજા તે મેઘ જેવા ફરી ફરી દઇને ડૂબકી સિંધુગર્ભે
આણે ત્યા સઘરેલા અમૃતરસ અને આભમાળે ચડીને
નાદે આશ્વાસનો દે, અવનિહ્રદયને તાવનારા રણોને
ઠારી પીયૂષધારે મુકુલિત કરવા ઘૂમતા દિગ્દિગતે ૮

૩ સિદ્ધ – પાકા ૪ પોતે અચલ પદધારી ભૂમિકાએ રહીને

બીજી કૃતિઓ

[ઉત્તરાર્ધ]

૮૭—૧૨૧

૮૭ : સૌંદર્યોપભોગ

અનુષ્ટુપ

તાજા પ્રફુલ્લ ફૂલે શી ઉલ્લસે મધુમાલતી !
વાયુની લોલ લ્હેરીઓ હીંચોળે બાળ – ફૂલને !

મિશ્રજાતિ

આમોદ આછો પણ મોદકારી
ઝમી રહ્યા આ સ્મિત ફૂલડાંનાં:
તારાતણા ગુચ્છ સમાન ધીમે
ધીમે ખીલીને શુચિ, હર્ષમંગલે
ક્રમે ક્રમે મંગલ રંગના થતાં

માલિની

કુસુમમય લતાની કાંતિને સ્પર્શવાને
પ્રણયથી કર જાયે તે ભણી, પુષ્પગુચ્છો
પર મૃદુલ ફરે છે અંગુલી સ્નિગ્ધતાથી,
મન કરત સ્પૃહા કે ફૂલડું લાવ ચૂંટું

અનુષ્ટુપ

ભોગની જડતા ચાહે સૌંદર્ય રગદોળવા :
સ્નેહ કોમલતા "મા ! મા !" હૈયામાં ગૂઢ ઉચ્ચરે

મંદાક્રાંતા

આ બાલૂડાં કુસુમ કુમળાં વલ્લરીમાત – અંકે
આરોહેલાં, – પ્રણયરસના પ્રાણથી પ્રાણવંતાં,

ઉલ્લાસે શા રમણ કરતા, ઝૂલતાં રમ્ય વાતે !
રંગો લીલા નયનપથથી અંતરંગે પ્રવેશે

અનુષ્ટુપ

વિખૂટા એમને કેમ પડાયે માતૃ-અંકથી ?
સુમનો ! નહિ હું સ્પર્શું તમને જડ લોભથી

મિશ્રજાતિ

સાનંદ ઝૂલો, નમણી લતાને
વાત્સલ્યખોળે વિહરો હસતા,
આમોદમોદ ઘડિયે ઘડિ ઉચ્છ્વસંતા,
ડોલાવતા દર્શનિયે અમોને

અનુષ્ટુપ

અકલંક તમારાં આ સૌંદર્યો ચૂમું દૃષ્ટિએ.
સ્મિતથી તમ આ મારું હૈયું યે તમ શું બનો

૪ ૫ · ૧૯૩૩

૮૮ : મૃગમુંડક જોઈને

વસંતતિલકા

કોના કઠોર હૃદયે સુકઠોર ઘાએ
પ્રેરી છરી મરણની અહ આ ગળાએ?
અંગાંગ કોમળ, સુકોમળ કે સ્વભાવ;
તો યે દ્રવ્યું ન ઉર? કાં ખમક્યો ન ઘાવ?

આ મૂર્ત્ત માર્દવ સમું મૃગલું મઝાનું,
નિર્દોષ બાલ સરલા વનદેવતાનું
કેવું હશે થનગનાટભર્યું રમતું,
કૂણા તૃણાંકુર અશંક મને ચરતું!

ફૂલેલ વૃક્ષ વનનાં, લળતી લતાઓ,
ગાતા વિહંગ, સુરવાહક વાયરાઓ:
આવો સુરમ્ય મધુ મેળ અપૂર્વ જામ્યો
જોયો ન તેં, પુરુષ ઘા ક્યમ રે ઉગામ્યો?

આ ડોક ડોલત મરોડભરી છટાથી
રે હાય! ભિન્ન થઈ ભૂ પર કર ઘાથી
જ્યારે પડી રગતમાં તરબોળ થાતી,
તારી ન, નિર્ઘૃણ! લવે ધબકી ય છાતી?

આઘાતથી પશુ, વિહગ, સરો, નદીઓ
ને વાયુ, વૃક્ષ, કુમળી વનવેલડીઓ,
ગંભીર નીલ નભ ને જડ આમ તો યે
કંપી હશે અવનિ યે અનુકંપનોએ

કમ્પ્યો ન હસ્ત તવ મસ્તક લોહિયાળુ
લેતા? ગળ્યું ન તવ કાળજડું ય કાળુ?
મિંચાઈ આંખ ગઈ ના જળમાં ડબૂકી?
ઊઠી ન આગ પ્રણયાત્મતણી ભભૂકી?

શ્રેષ્ઠત્વનો, મનુ! રખે કરતો તું દાવો:
ક્યાં છે ઉરે તવ કહે નવનીતભાવો?
સ્નેહાર્દ્રતા વણ બને રણ પ્રાણભૂમી:
ત્યાં ઊતરે ન કદી નંદનફૂલચૂમી

નિષ્કંપ આ નયન, મૂક મુખાકૃતિ આ
દેતાં જણાય ઠપકો. 'ઘટતી કૃતિ આ?
તું યે ન શું પ્રકૃતિનો શિશુ? એકરાગે
રહેતો ન કાં અમ બધા સહ વિશ્વબાગે?',

જો, આત્મ લજ્જિત બની ગહને લપાય,
દિવ્યાશથી પરુષતા ન સહી શકાય
જાડ્યોતણા પડ પરે પડ ગાઢ જામે
રે! અંતરાત્મ પર નિષ્ઠુર પાપકામે

૨ ૧૨ ૧૯૩૫

૨૬ નવનીત – માખણ જેવા સુકોમળ
૩૫, ૩૬ નિષ્ઠુર પાપકર્મોથી અંતરાત્મા ઉપર જાડ્યોના પડો ને પડો ગાઢ જામી જાય છે નિષ્ઠુર અને પાપી કર્મોને કર્યા કરનારો માણસ એવા કર્મોને સામાન્ય કુદરતી અરે અનિવાર્ય અને આવશ્યક જ નહી સેવારૂપ પણ માનતો થઈ જાય છે

૮૯ : સંગીતવેરણ

મનહર

એક દી નવીન વીણા
લઈ કરે સૂર ઝીણા
મન રંજનારા મધુ શાસ્ત્રીએ શરૂ કર્યા;
સૂણતાં એ પાડોશણ
ડોશી સંગીતવેરણ
આંગણે આવીને જોવા લાગી : શાસ્ત્રીજી ડર્યા.
કિંતુ ના દેખાઈ રોષી
આજ જીવકોર ડોશી
આંખો એની એકીટસે વીણાને નિહાળતી.
શાસ્ત્રી ઉલ્લાસમાં આવ્યા
સૂર બહુ બહલાવ્યા,
માન્યું : "ધન્ય જીવકોરે સૂરતામાં મા'લતી!'
પછી જીવકોર કને
જઈને પ્રસન્ન મને
પૂછે : 'માજી! કેવી જમાવટ સૂરની થઈ?'
ડોશી કહે: 'કપાળ તારૂં!
તમડું બગાડ્યું સારૂં!
સાત દીનું શાક તારી વીણા આ ખાઈ ગઈ! ૧૨

૧૯૩૬

પ્રાસગોઠવણી જોતાં પણ જણાઈ આવે એટલા સારુ [illegible] –
[illegible] છાપવાના ત્રણ લીટી [illegible] છે

૯૦ : માતૃભાષા

•

અનુષ્ટુપ

અતિથિ ભમતો આવે અજાણ્યા દૂર દેશનો
જાત્રાકેરો મહાપથ જુગોજુગથી કાપતો

વસંતતિલકા

આવે અહી અવનિના નવ આંગણાએ,
આશાભર્યું હૃદય આતુર સાદ પાડે.
ત્યા માધુરી ભુવનની થઈ મૂર્ત નેહે
સત્કારના મલપતે મુખ વેણુ વેરે

અનુષ્ટુપ

પ્રેમે પૂર્ણ રસાએલા અમીથી પણ મીઠડા
શબ્દો એ માતૃભાષાના પડઘાતા ચિદમ્બરે

વસંતતિલકા

આનંદની લહર ચિદ્ગગને છવાતી,
આંદોલનો દશદિશાંતર વિસ્તરંતા,
સર્વે સમે સપન નીદર જાગૃતિમા
રોમાચિત શ્રુતિ બને સુણી માતૃભાષા

અનુષ્ટુપ

માનીતી માતૃભાષાને કંઠ ઉત્કંઠ સેવતો,
માનસપદ્મનાં ગુંજાગાન સ્નેહે સમર્પતો

ઉપજાતિ

કલ્લોલ કાલા મૃદુ બાલ્યકેરા
પંખેરુઓને ય પઢાવનારા,

---

૧૩ ઉત્કંઠ – અતિ આતુરતાએ

ને નિર્ઝરોની લસતી લહેરી
પરે સુરો સૌમ્ય નચાવનારા.

અનુષ્ટુપ

ખિલાવ્યા માતૃભાષાએ, વાત્સલ્યે બહલાવિયા;
સ્મિત ને આંસુની સાથે એકરાગી મિલાવિયા

ઉપજાતિ

કૌમાર્યનો ક્રીડનજન્ય હર્ષ;
શાળા અને શેરીતણા તુફાનો;
નદી – વને, પર્વત – વ્યોમમાળે
જિજ્ઞાસુ જાતી નવ કલ્પનાઓ;

અનુષ્ટુપ

તેમની રચના રૂડી, મુગ્ધ માધુર્યથી ભરી,
માતૃભાષા બની જાતી, રતુડી શરમે જરી

વસંતતિલકા

ઉદ્દામ યૌવનસમે નદરેલ જેવા
નિર્બંધ જીવનતણા ગરજત ગાને
પાડત ભવ્ય પડઘા ગગને ધ્વનંતા,
જે શક્તિ ઓજસ-ભરી પ્રગટે અજેયા.

અનુષ્ટુપ

તેહની વાહિની થાયે વેગે વણ રૂંધાયલી
માતૃભાષાઃ ગજું ના કો અન્યનું જવ ઝીલવા

પૃથ્વી

અખંડ સુખદુઃખચક્ર પર ચાલનાર રથે
ચડી મનુજ જાય જીવનપથે, જગે આક્રિયા;
પ્રકાશ – તિમિરોતણા અનુભવો કઠોર ક્રમે
ચડે અગર ના ચડે પણ અચૂક જે સાંપડે,

અનુષ્ટુપ

તેમની ગ્રથવા માળા ભાવિને કઠ અર્પવા
સળગ સૂત્રને સ્થાને માતૃભાષા જ શોભતી

રથોદ્ધતા

જન્મ મૃત્યુ – વચગાળ ઝૂલતો
આત્મ એકરસ કાળહીંચકે,
દિક્પટે પ્રચલ ચિત્રમાલિકા
કૌતુકપ્રિય મને નિહાળતો, ૪૨

અનુષ્ટુપ

એ ચિત્રવર્ણનાર્થે કો વાણી અન્ય સમર્થના,
સબળા માતૃભાષા જ સકળા સિદ્ધિ આપતી

શાર્દૂલવિક્રીડિત

આશાઓ ઉરની, વિલોલ લસતાં સ્વપ્નો સૂતા માનસે,
પોકારો મનુપ્રાણના, વિરહ ને સયોગની વેદના,
ગીતો ઊર્મિલ, કલ્પનોડ્ડયનના આકાશને આકતા
વિસ્તારો, મહિમા અમેય મનુને આમત્રતો સર્વદા, ૪૮

અનુષ્ટુપ

એ સૌને દિવ્ય દેનારૂ અક્ષરરૂપ ઊજળુ,
ઓજ અનતનુ, માત્ર માતૃભાષા ધરી શકે.

શાર્દૂલવિક્રીડિત

ઉચ્ચારી શુક શીખવ્યા વચનને ચાતુર્ય છો દાખવે,
થાતું હાર્દ પરતુ ના પ્રગટ ત્યાં : એ તો વને નિર્જને

---

૫૧ પોપટિયા પડિત પરાઈ ભાષા પટપટ બોલી શકે ભલે
૫૨ એ તો – એ પોપટ પણ નિર્જન વનમા કુદરતી વાણી વદે છે તેમા જ અતરના ગાન ગાઈ શકે છે

રેલાયે નિજગાન અંતરતણાં નૈસર્ગિકી વાણીમાં :
તેમ અંતર વ્યક્ત થાય જનનું પોતીકી ભાષામહીં. ૫૪

અનુષ્ટુપ

પરાઈ વાણીમાં પોત માર્યું માનવનું જતું,
માતૃભાષા વિના હૈયું રે બની જાય બોબડું.

રથોદ્ધતા

જન્મપૂર્વ પણ જે ગિરાતણી
અર્થસિદ્ધિ થઈ રક્ત અંતરે
સિદ્ધિ તેહ નિજવાણીવાહને
લબ્ધ થાય, ન પરાઈ વાણમાં. ૬૦

અનુષ્ટુપ

ભાષા ભાષાતણી ભિન્ન ભિન્ન પ્રકૃતિ જાણવી;
સિદ્ધિ સંભવતી સ્હેજે સ્વસ્વભાવાનુસારિણી.

પૃથ્વી

ધરે મનુજ જન્મ ચેતનતણા ચમત્કારથી
ભર્યો સ્વમહિમા અનંત પ્રગટાવવા ભૂ પરે;
બની પ્રબલ કર્મવીર જયમંગલે વાધતો
રચંત અમૃતાક્ષરી અમિત ચિન્મયી જ્યોતની ૬૬

અનુષ્ટુપ

કર્મને સિદ્ધિ દેનારી શક્તિ મંત્રમયી શિવા,
માતૃભાષાતણે મર્મે મુક્તપ્રાણા વિરાજતી

---

૫૮ : રક્ત અંતરે – લોહીમાં જન્મ થતા પહેલા ગર્ભાશયમાંથી
૬૨ : સ્વભાવ – પ્રકૃતિ ૬૬ અમૃતાક્ષરી રચનો
૬૮ : મુક્તપ્રાણા – પૂરેપૂરી સ્વતંત્રતા સહ

વસંતતિલકા

છે શબ્દબ્રહ્મ ભવસર્જક. વિશ્વગાથા
સાક્ષી પૂરે યુગ યુગાન્તરથી જ્વલંત,
માનું સુધન્ય શ્રુતિ જે પડઘાતણી એ
ઝીલે લવે લહર અક્ષર શક્તિશાળી ૭૨

અનુષ્ટુપ

ઝીલેલી લહરીઓને વાણીમાં વિલસાવવા
જીવતું જાગતું જંત્ર માતૃભાષા સુહામણી

સ્રગ્ધરા

જે ભાષા દેહપિંડે અણુઅણુમહીં આંદોલનો લોલ લાવે,
પ્રાણોકેરા પ્રવાહે મુદિત મલપતી ઊર્મિઓને નચાવે
હૈયાકેરી ગુહામા પ્રતિપળ પડઘા પાડતી પ્રેમકેરા
ઉચ્છ્વાસો માનસે જે પ્રિયદ્યુતિ કમલોને સમર્પે અનેરા

અનુષ્ટુપ

ભજુ તે માતૃભાષાને સેવું એનાં પદો સદા,
ચૈતન્યસિંધુમા એનું ભરુ માધુર્ય મોક્ષદા! ૮૦

૧૯૩૬

---

૭૨ એ ભવસર્જક શબ્દબ્રહ્મના પડઘાની લવ પણ લહરી ઝીલે તે અક્ષર (અવિનાશી) શક્તિસંપન્ન શ્રુતિ(શ્રવણશક્તિ)ને સુધન્ય માનું છું
૭૯ પદ – (૧) ભાષાને લગતો અર્થ, (૨) પગ

૯૧ : ભારતસ્તવન

અનુષ્ટુપ

નમું ભારત માતા હે! નમું માંગલ્યરૂપિણી!
નમું સૂર્ય પ્રભાસિક્તા વેદગાથાપ્રસારિણી!
અવતારવિભૂતિઓ પ્રભુના દિવ્ય તેજની
તારે અંકે સદા ખેલી તારાં ધામ ઉજાળતી,
વિશ્વને સ્નેહજ્યોતિને પુંજે સ્નાન કરાવતી:
નમું હું ધન્ય ભાગા હે! પ્રભુતા તુજને વરી.
ઉન્નત શીર્ષ મા તારૂં અમલા મુકુટે દીપે,
ભાલે તારે ઉષા નિત્ય કુંકુમે અર્ચના કરે;
સંધ્યા તારે મુખે કાંતિ કાંત કાંચનની ભરે,
આભામંડલ ચંદાનું શોભાવે મુખકાંતિને
વિશાલ નિર્મલું નીલ નભછત્ર લઈ કરે
સ્વયં દ્યૌદેવી ઝીને મા! તારે મસ્તકે ધરે
મહાસિંધુ અહોરાત્ર ભક્તિગાન ગજાવતો,
આનંદે ઊછળી તારા પાદપદ્મ પખાળતો
સ્વર્ગના ઝુમ્મરો તારા મણિકોટિ સ્ફુરાવતાં,
ભવ્ય મંદિરમાં તારા પ્રભા સૌમ્ય નચાવતા
સપ્તરંગી કમાનો કે ઇન્દ્રકેરા ધનુષ્યની
શોભાવે ગોપુરો તારા માંગલ્ય રેખની ગમી

---

૩ · વિભૂતિઓને અવતાર – સ્વર્ગલોકમાંથી ભૂતલની પર આગમન, જન્માવ

શિખાઓ વીજની તારે આંગણે રોશની કરે,
નોબતો મેઘની તારા જયઘોષે ધ્વનિ ઉઠે
મા તારાં અગમ્ય ગેથી સ્નેહ કારુણ્ય શાં ઝમે !
નિર્ઝરીને નદીરૂપે પ્રાણને પોષતાં વહે !
ગંગા ને યમુના તે એ, ગોદાવરી, સરસ્વતી,
નર્મદા, સિન્ધુ, કાવેરી પાવિત્ર્ય પ્રસરાવતી
આર્યોની જલતુંબીએ પ્રત્યક્ષ રૂપ એ થજો
પૂણ્યસ્નાન કરાવીને મલ પાપ નિવારજો !
કમનીય સ્વરૂપા મા ! નીલ-અંબર શોભના !
વિશ્વની વંદનીયા મા ! નમું હુ નમું સર્વદા !
પંચ દિવ્ય વિભૂતિઓ-સત્ય, શ્રદ્ધા, પવિત્રતા,
ભક્તિ સમર્પણે લીના, અભીપ્સા સ્થિર-જ્યોત શી,
વિલસે તવ આત્મામા પૂર્ણતા પ્રગટાવતી,
પ્રભુની દિવ્ય લીલામા તાલે તાલે ભળી જતી.
મહાલક્ષ્મીતણી મૂર્તિ નમું ભારત મા ! નમું,
તારી વિભૂતિઓ મારા આત્મામાં ઊતરો ચહુ
હૃદયે રમજે માડી ! આત્મામાં અંકિતા થજે,
પ્રાણના પ્રાણ જેવી તું જીવને મા ! વિરાજજે,
ઢળો દેહ, ઢળો પ્રાણ, અંતરાત્મા ઢળી પડો,
એક અંજલિએ સર્વ અર્ઘ્ય તારે પદે ઢળો
શક્તિ, ભક્તિ અને જ્ઞાન તારામા જ કૃતાર્થ હો
અમોઘ આશિષો તારી નિત્ય મા ! વર્ષતી રહો

૯૨ : લોકપ્રકોપ

શિખરિણી

પદો ગર્વે રોપી ભુવનહૃદયે પ્હાડ બળિયા
હશે આજે ઊભા, "અચળ પદ રાખીશું" વદતા
પરંતુ પૃથ્વીની પણ સહનશક્તિ અમિત ના,
જશે એ ખૂટી તો દલિત ઉર દુ:ખે પ્રજળતું,
પ્રકોપે કંપંતું અગનપ્રલયો મુક્ત કરશે,
ગળાયેલા જેની મરણમય દાઢે કવલ શા
પછી જાશે પ્હાડો પળમહીં જ પાતાળ–જઠરે ૭

૧૯૩૫

●

૯૩ : બનાવો ને બંદી

શિખરિણી

બનાવો ને બંદી વજરસમ પોલાદપતરે
મઢેલી કોઠીમાં. ખબર બહુ લેજો રજ તણી
રખે રહેતી બારી છટકણતણી; ચોગમ પછી
પ્રજાળો હોળીઓ ભડ ભડત,–કારામહીં પડ્યાં
મરેલા શા પાણી અબલ અતિ કંગાલ ઝબકી
ઊઠે જાગી જીવે, તજી જડ સમાધિ; ગહનનાં
મહાકાળી ગાજી પ્રલયમય નૃત્યે પલકમાં
કરે ચૂરેચૂરા જુલમગર કારા સકલના.
અને મુક્તાનંદે વિલસન કરે કાળ–હૃદયે. ૯

૧૮૩૫

૯૪ : કસમયે આંતરકલહ

વસંતતિલકા

•

હે ગ્રીષ્મતપ્ત તરુઓ ઉધમાત આ શો ?
અન્યોન્ય સાથ બથ ઘર્ષણ વર્જ્ય આજે
કોપાનળે નિજ સ્વય થઈ ભસ્મ જાશો,
બેસો ઠરી, ન વઢવાડ કવેળ છાજે

વર્ષા સમે હરખતી હરિયાળી કેરી
લ્હેરાય મ્હેર, રસરિદ્ધિ છલાય ભારે,
ત્યારે નભે છમકલા, વઢવાડ વેરી
માઠી છતાંય ન વિનાશક થાય ત્યારે ૮

૧૦ ૯ • ૧૯૩૫

---

૮ માઠી – દુષ્ટ, વર્જ્ય વઢવાડ ત્યારે પણ ખોટી તો ખરી જ, પણ ત્યારે આટલી ઘાતક તો ન નીવડે

●

૯૫ : સ્વાતંત્ર્યના સૈનિકો

અનુષ્ટુપ

•

પાણીની રેલની પેઠે જાપાની દલ ઊલટ્યું,
ચીનાઈ ભોમના ન્હાડો સજ્જ એ રોધવા ખડા

સ્રગ્ધરા

તોપોના ધોધમારે ગડડડ કરતા વર્ષતા કાળગોળા,
માથે જગી વિમાનો ઘૂરકી ઘૂરકીને ઝેરની છાટ ઝારે,

ધાણી શી ફૂટી ફૂટી મશિનગનતણી ગોળીઓ મૃત્યુ વેરે,
તો યે નિષ્કંપ ઉભા મુઠી ભર સુભટો રક્ષવા માતૃભૂમિ.

શાર્દૂલવિક્રીડિત

શસ્ત્રાસ્ત્રો વિરલાં છતાં વિરલ ના હૈયા વિષે વીરતા,
વાતો'તો હિમવાયરો ધ્રુવતણો, થીજી જતા સૌ રસો,
ઉષ્મા તો પણ વ્હાલુડા વતનની દે થીજવા રંગ ના,
પ્હાડોને પડખે પહાડ સરખા જોદ્ધા અટકી અડ્યા

વસંતતિલકા

માંડી તહીં મરણમસ્તક મોરચાઓ
વેરીતણા વિકટ વેગભર્યા ધસારા
છાતીતણો અડગ કોટ રચી હઠાવે,
'હો ચીનનો જય' ગજાવત સિંહનાદે.

શાલિની

શત્રુસેના ઘેરતી સર્વ બાજુ;
સામગ્રી યે ખૂટવાની અણીએ;
કંથા જેવાં વસ્ત્રને વીધી વીધી
ઠંડી ચીરી નાખતી વિદ્ધ અંગો

ઉપજાતિ

ન આશ જેવું કંઈ તો ય હામ
હાર્યા વિના દેશતણા દુલારા
સ્વાતંત્ર્ય સન્માન સ્વલોમકેરૂં
વ્હાલું કરી પ્રાણથીએ ઝઝૂમે

ગુલામીનું જીવન એ જ મોત:
સ્વતંત્રતાને સમરે મળેલું

---

૫. મશિનગન – machine gun

જે મોત તે જીવનજ્યોત સાચી
મૃત્યુંજયી, એવું લહી ઝઝૂમે

પૃથ્વી

પળે પળ પરંતુ આય જતી અંગથી ઓસરી,
ક્ષુધા તરસ થાક ટાઢ બની દુશ્મનો દૂભવે,
ધસત બમણા બળે અરિબલા, ગડે ગોળીઓ
અગણ્ય સસણાટ સાથ ઉરમા, પળે પ્રાણિયા

અનુષ્ટુપ

તોયે તાબે થવાની ના વાતે કો ઉરમા સ્ફુરે,
પોઢે જોદ્ધા કરી સ્નાન મુક્તિમંગલગંગમાં

ઉપજાતિ

ખૂટી જવા કાર્તુસ સર્વ આવ્યા,
ક્રમે ક્રમે મંદ પડ્યા ધડાકા,
ન તોય ચીની મરજીવિયાઓ
તજે જગા, પ્રાણ તજે પ્રતાપી

શિખરિણી

દબાવીને વ્હાલે અધર પર માટી વતનની
શમે ભૂમાનંદે સુભટ ભવના મૌનનિલયે
વરે મીઠું વીરો મરણ, કટુ જે કાયરમને
ધરા ચીની ધન્યા સ્તવન કરવા યોગ્ય સુતથી

સ્રગ્ધરા

હાવે તો કિંતુ આવે વધુ વધુ વીફરી શત્રુસેના સવેગ,
તેથી યે વેગવાળો પવન હિમભર્યો કારમો શત્રુથી યે·

---

33 કારતુસ – Cartridge

ગોળીઘાથી બચેલા નરવર સઘળા દેખતાંમાં ઘિજાઈ
જાયે ને સ્તબ્ધ થાયે પથરમૂરતિ શા મોરચાની જગાએ

રથોદ્ધતા

છેક મૂક થઈ બંદૂકો ગઈ,
ગોળી એક પણ ના વછૂટતી;
હુમલો કરત શત્રુઓ ધસે:
દૃશ્યથી ચકિત ચિત્ત થાય જો! ૪૮

અનુષ્ટુપ

મોરચાની જગાઓએ શિલ્પમૂર્તિ સમાન ત્યાં,
શોભતા પેતરાધારી ચીની સ્વાતંત્ર્યસૈનિકો
તાકેલી બંદુકો ખાલી, ટેકવેલ ખભે દૃઢ;
ઘોડાએ આગળી થીજી, થીજી આંખ નિશાન પે

પૃથ્વી

સમસ્ત અરિ 'ધન્ય ધન્ય' સહસા પુકારી ઉઠે,
નમાવી નિજ બંદૂકો નત શિરે સલામી ભરે:
ખરે! કદર વીર માત્ર કરી વીરકેરી શકે!
લડે મરણસાથ માત્ર, ભડ વીર તો ભાઈઓ

શિખરિણી

ધસ્યો લ્હેરાવંતો ખબર હિમવાયુ ઘર ભણી;
નથી જયા ત્યાં હૈયાં, જ્વલિત થઈ ઉઠ્યાં વતનના
મહા પ્રેમે, યજ્ઞે શુભ હવિ થવાને ઉછળિયા:
શહીદોને પ્રાણે સ્મિત કરત સ્વાતંત્ર્યકમલા ૬૦

૧૫ - ૯ - ૧૯૩૬

૬૦: સ્વાતન્ત્ર્યકમલા – સ્વતંત્રતાલક્ષ્મી

૯૬ : રાજર્ષિ શિવાજી

ગીતિ

•

સાંકેતિક આગમને શિવશિવગણના દૃઢ ગઢ કલ્યાણે,
સહસા આપ જ જાણે ઉઘડ્યાં કલ્યાણદ્વાર શુભ ટાણે

અનુષ્ટુપ

રુદ્રમૂર્તિ શિવાજીના ભેરીના નાદને સૂણી,
ભીત સૂબો ગયો ભાગી પાછલા ગઢદ્વારથી
ધર્મનો ભગવો ઝંડો બુરજે બુરજે ચડયો,
જયનાદ શિવાજીનો પ્હાડને થથરાવતો
વરતી આર્યતાકેરી આણ સર્વત્ર શાંતિદા,
અનાર્ય મદમાલિન્ય વિલીન પળમા થયા
પુરસુંદરીઓ ગાયે હર્ષે મંગલ ગીતડાં,
લચાવે પુષ્પને હારે શિવકંઠ સુહામણા
મંદિરે મંદિરે ઘંટ કરે આનંદઘોષણા,
દીપાવલિ મનોહારી ઘેર ઘેર ભરે પ્રભા
આર્યોની પુણ્યલક્ષ્મીને પરહસ્તથી છોડવી
ભક્તિપૂર્ણ શિવાજીએ વંદી માને લળી લળી
વિજેતાને લલાટે ત્યાં ભાગ્યનાં તિલકો થયા
આશીર્વાદ અનેરા કૈં અંતરીક્ષથી ઊતર્યા

વસંતતિલકા

પુણ્યપ્રકોપમય સૈન્ય શિવાજીકેરૂં,
સાક્ષાત્ પ્રભાવી શુભ રક્ષણ આર્યતાનું,
તેજસ્વી હસ્ત અસિઅસ્ત્ર ધરી, સમસ્ત
શત્રુસમૂહબલગર્વ કરે નિરસ્ત

અનુષ્ટુપ

સૂબો ગઢતણો નાઠો એકલો જીવને લઈ,
કુટુંબકુલ આખું યે નિરાધાર તજી દઈ,
એનો મહેલ ઘેરી લે મહારાષ્ટ્રીય ટુકડી,
અંતઃપુરથી લાધે છે મુગ્ધા કો વધૂ ફૂટડી
અંગે અંગ ભર્યાં સોહે લાવણ્યપુષ્પપુંજથી
કલામૂર્તિ સમી કાયા લલિતા ચિત્ત હર્ષિણી
પારધીજાળમાં જાણે કપોતી, તેમ કંપતી,
રૂપની કરતી નિંદા હૃદયે પ્રભુ પ્રાર્થતી
મુખે મ્લાનિ છવાયેલી ને વેણી વિખરાયલી
સલજ્જ ઢળી ચૂવે છે આંખડી પદ્મપાંખડી –
પગલી પડતી નિત્ય જે મુલાયમ બિસ્તરે,
શેરીને કાંકરે આજે ઘવાઈ રક્ત એ ઝરે.
વિકારી દૃષ્ટિપાતોથી રક્ષાયેલ સદૈવ જે
તે ગ્રામ્યજનદૃષ્ટિએ ગભરુ ગુંગળી મરે
મર્યાદા લોપતા મા. હે વીરો ધર્મધુરંધરો!
અકલંક શિવાજીને કલંકિત રખે કરો!

મિશ્રઉપજાતિ

શિવાજી આજે દરબારને ગઢે
વિરાજતા ધર્મતણા સિંહાસને:
મંત્રી અને સૈનિક યૂથપાલકો
હજૂર છે રાષ્ટ્રિયધર્મરક્ષકો.

અનુષ્ટુપ

વિજયોત્સવઉત્સાહે સર્વના પ્રાણ ઊભરે,
સૌમ્ય શાંતિ શિવાજીને વદને ઊજળી લસે.

મંદાક્રાંતા

એવે આશા ધરી હૃદયમાં ચંદ્રકો પામવાની
આવ્યો સેનાપતિ અનુપમા સુંદરીને લઈને
બોલ્યો જોડી કર ઉભય, "શ્રીકંઠ આ રત્ન શોભે
કલ્યાણે આ અધિકતર કલ્યાણતેજે સુહાતું

અનુષ્ટુપ

સૌંદર્યલતિકા જાણે સભામંડપમાં ઊગી,
તેમ સર્વાંગ સંકોચી નતનૈના વધૂ ઊભી

દ્રુતવિલંબિત

ચરણ કંપિત થાય સુકોમળા,
હૃદયમાં ફડકાર ભર્યા નર્યા,
નયન નીતરતા ભયવિહ્વળાં
વદન છાયલ શ્યામલ વાદળાં

અનુષ્ટુપ

'શી રીતે વ્રત ને શીલ રક્ષવાં ?' એ જ ભાવના,
હૃદયે "દે સમાવી, હે ધરામા !" એ જ પ્રાર્થના

વસંતતિલકા

રાજર્ષિની વિશદ સૌમ્ય અપાપ દૃષ્ટિ
સૌંદર્યપુંજ પર કૈં ઠરી અર્ધમીંચી,
લાવણ્યની સુભગ મૂર્ત કલાલતાને
અર્ચંત આર્દ્ર બનીને અપરાધભાવે

અનુષ્ટુપ

સમીપસ્થ વદ્યો એક, "ધન્ય લાવણ્યની કલા !
સંગ્રહો દેવ ! આ લક્ષ્મી સૌભાગ્યે દીધ મંગલા." ૬૦

મિશ્રઉપજાતિ

સૂણી શિવાજી અપ્રસન્ન ભાવે
વદ્યા, "ન ઉક્તિ ઉચિતા અશિષ્ટા,
વીરો ખરા સંયમશૂર હોય.
પવિત્રતાનાં વ્રત પૂર્ણ પાળતા

સૌંદર્ય તો પુણ્યતણો પ્રસાદ,
ને વાસનાઓ પશુભાવ માત્ર :
આર્યોતણી લક્ષ્મી પવિત્રતા છે,
છે પૂજવાનાં વ્રત આપણાંએ

માલિની

કલુષ કદી કુદૃષ્ટિ લોચનેથી ઝરો મા;
ઉરમહીં કદી ઊર્મિ કાલિમાની ઊઠો મા;
નહિ નહિ કદી પ્રાણે પૂતિ પંકો પ્રવેશો;
ભુવનભર બધાં છે રૂપ શ્રી અંબિકાનાં

મિશ્રજાતિ

અંબાભવાની પ્રતિસુંદરીમાં
માનું પવિત્ર મુખ એ વદને જણાયે
નારી સ્વરૂપે ભવમાત પોતે
માયા – વિલાસ કરતા જગમ દિશોમાં.

અનુષ્ટુપ

સૌંદર્યદર્શનો સિદ્ધિ અખંડ તપયોગની;
સત્ય સૌંદર્યની ચાવી આનંદદ્વાર ખોલતી
"સૌંદર્યનાં મહાદેવી! ભય મા ધરતાં તમે,
પ્રસન્ન ભાવ ધારીને ક્ષમાદાન દિયો મને" ૮૦

અકલંક મુખેન્દુના દર્શને આજ અંતરે
અભિલાષોર્મિ ઊઠે છે સ્વપ્નરંગ સરોવરે:–

વસંતતિલકા

"આવા મનોહર સુધાકર કાંતિધારી
જો હોત માત જનની મુજ સ્નેહધાત્રી,
તો અંગ અંગ મુજ સુંદર હોત કેવું,
લાવણ્યની પરમ પુણ્યપ્રભા, ભરેલું!"

અનુષ્ટુપ

સામંતો! રથને જોડો, સુવર્ણાભરણો ભરી,
માજીને સુખશાંતિમાં સ્વસ્થાને પ્હોચતા કરો ૮૮

૯૭ : સફળ જાત્રા

બંગાળી પયાર

કાશીધામ પૂરું કરી લઈ ગંગાજળ
રામેશ્વર ચડાવવા ચાલિયા સકળ
અંગારા વરસાવતો આકરો ઊનાળો,
ધૂળ ધખધખ કરે, ધરા કાઢે ઝાળો
હરિનામઘોષ સાથે સંઘ ચાલ્યો જાય
ત્યાં ધખેલી ધૂળમાં કો ગર્દભ જણાય
તરસે તરફડતો રોકી પથપાટી
પડેલો, જીભડી બ્હાર, આંખો જતી ફાટી

હરિજનો કરુણાથી બોલી 'હરિ હરિ'
ઉતાવળા ચાલ્યા આગે સ્થળ પરહરી.
દૃશ્યથી દુઃખિત ભાવે જન એક તહીં
ગંગાજળ ખાલી કરે ખરમુખમહીં
જળપાને આય આવી; ખર ઉભો થાય,
નેને મૂગી આશિષ દઇને ચાલ્યો જાય.
જાત્રાળુઓ જોઇને આ મૂર્ખતાનુ કામ
ઠેકડી કરવા લાગ્યા વ્યંગ્યમાં તમામ
એક ડાહ્યો આવી વદ્યો મૂર્ખ! ગંગાજળ
બગાડ્યુ તે, ફેરો તારો જશે રે અફળ!
હવે રામેશ્વર જઈ શાનો અભિષેક
કરીશ? ગધેડા જેવું કર્યું તેં તો છેક.
ગધેડાનો પ્રાણદાતા કહે જોડી કર,
"નેત્રજળે ન્હવાડીશ પ્રભુ રામેશ્વર."

૨૨ · ૩ · ૧૯૩૩

૯૮ : જન્મદિન

શાર્દૂલવિક્રીડિત

અંધારા અણુજાણ ઘોર ગહને હું ગૂંગળાયો ઘણો,
રુંધાયેલ ગળે કરત અરવા આર્ત્તિભરી પ્રાર્થના
અંતે એ ફલિતા થઇ. પ્રણયના હૂંફાળ હૈયાતણો
લાં'વો વત્સલ માત દે અનુપમા આનંદકુલ્લાનના

ઉપજાતિ

પ્રકાશ દીઠો પૃથિવી પરે મેં,
ઉષાતણી બેલ નિહાળી રમ્ય
પ્રાચી વિષે એક હસંત હેમે,
બીજી મુખે માતતણા સુગમ્ય

વસંતતિલકા

કૈં કાળનાં અસહ કષ્ટ વિટંબણાઓ
ભૂલી ગયો ક્ષણમહીં મધુ માતખોળે,
આશ્ચર્યથી છલકતી સઘળી દિશાઓ
મેં જોઇ મુગ્ધ નયને ભીંજી હર્ષછોળે ૧૨

સ્રગ્ધરા

ઊંચે આકાશ ઘેરું લસબસ કરતા નીલમોએ મઢેલું,
કોટિ જ્યોતિર્ગણોના કિરણુ કરત ક્રીડા વિમુક્તચ્છટાએ
પૃથ્વીના પુણ્યપાને થનગન કરતા પ્રાણુરંગે બઢેલું
દેખા દે ચિત્ર સ્વપ્નું અકલનું ? નહિ મારું જ એ તો જણાયે

---

૨ અરવા – મૂંગી ૬ બેલ – બેલડી ૧૦ મધુ – મિષ્ટ

શાલિની • સ્રગ્ધરા

આનંદે કે ઝૂલતાં વૃક્ષ વેલો,
પંખી ઝંખાગાન આલાપનારા,
પ્રાણીઓનો મોદ માણંત મેળો,
ને તે મધ્યે નિરાળા મનુજ, ગગનને વામથી માપનારા.

અનુષ્ટુપ

જોયું, જોયા કરું જાણે એવું મમત્વ ઊપજ્યુ;
ઉજ્જ્વલ અભિલાષાનુ હૈયું લીલાગણું બન્યું. ૨૨

મંદાક્રાંતા

'પૃથ્વીપાટે હક અસલનો માહુરો માનવીનો'
એ સંસ્કાર પ્રગટ ઉરપાને પડ્યો પ્રેરનારો :
પૃથ્વી તો શું? ગહન ગગને રાજતા રાજવીનો
તાજે મારો, અમર લસતી રિદ્ધિઓ વેરનારો.

શાર્દૂલવિક્રીડિત

માનાં નેન હકાર મૂક ભણતા હેતે મને નીરખે;
તાજા વાયુતરંગથી મુજ મને ઊંચા તરંગો ચડે;
રાતે તારક સ્વપ્નના સદનમાં મંત્રાક્ષરોએ લખે
સૂતા માનવનો અમાપ મહિમા આકાશને ચોપડે

વંશસ્થ

યુગાંતરોના તપ માનવે કરી
લબેલ લાખો પુરુષાર્થ સિદ્ધિઓ.

---

૧૮ : ઝંખાગાન – પ્રથમ કાને પડતા જે ગાન સાંભળવાને આપણે ફરી ફરીને ઝંખીયે તે ઝંખાગાન

૨૪ ઉરના પાના ઉપર ૨૬ તાજે – મુકુટ પણ

બધીથી એ મેં નિધિ ભાગ્યનો ભરી
ચહુી નવી ભાવિ પ્રજાર્થ રિદ્ધિઓ ૩૪

પૃથ્વી

અખંડ ઉરમંથનો નવલ મંગલે ખીલતાં,
ભવાબ્ધિપટ પે તરંગ સુખદુ:ખના, તે પરે
સલીલ સરતાં બધાં સપન માહરાં ઝીલતાં
લસંત શુભ મોતીઝાય ઊછળત રત્નાકરે
વમંત વિષ કાળકૂટ, પણ રૂહે ઉરે જાગતી
સ્મૃતિ પ્રથમની અખંડ અણુબૂઝ કો જ્યોત શી
ચડુ પડુ, સિતાર આશતણી ઉલ્લસી વાગતી,
નિરાશ અથવા દશા નડત દુર્મુખા મોત શી
બને સુપથ મોકળો, વિષમ વા વિરોધો વડે
રુધાય પથના પહાડ હડસેલવાને મથુ
બધી ય મુજ આય સાથ, મુજ ભાગ્યલેખે પડે
જયો, જબર યા પરાજયસમૂહ સાથે બથું
પરંતુ સ્મૃતિનું રસાયન ભરે મને શક્તિએ,
નજીવ નબળાઈ કાયર સ્વભાવકેરી ગળે,
ભરાય ઉર સ્વપ્નસિદ્ધિતણી ભાવુકા ભક્તિએ,
પ્રમાર પુરુષપ્રભાવ પ્રખર પ્રભાએ ઝળે ૫૦

અનુષ્ટુપ

જન્મનો દિન તાજી એ સ્મૃતિને સોગણી કરે,
બનેલ મદ હૈયાને ઉત્સાહે અદકુ ભરે

---

૩૭ સલીલ – લીલા સહ
૪૬ બથુ – બાથ ભીડુ ૪૮ ગળે – ગળી જાય

માલિની

વિરલ મનુજકેરો જન્મ આ જન્મમાળે,
પ્રભુ ખુદ નિજને જે રૂપણિએ જ ઢાળે,
અમર ભુવનકેરી ઊણપો ભૂલવાને
સુર પણ પૃથિવીએ ઊતરે ઝૂલવાને.

પુષ્પિતાગ્રા

અલભ મનુજદેહલાભ પામી
નહિ મરણોન્મુખ માટીમાંહી રાચું;
હ્રદયભર ભરેલ જાડ્ય વામી
અમૃત હું ચિન્મય રૂપ સાધુ સાચુ

વિયોગિની

ક્ષણભંગુર ખોળિયે ચહું
પ્રભુની અક્ષરતા ચિરંતના,
મરણાલયમાંય હું લહું
અમૃત પ્રાણ અનાદ્યનંતના

શિખરિણી

રહો તો એ તાજી સ્મૃતિ: વિસ્મૃતિઓ કાળભરની
તમિસ્રાએ સીવ્યા જડ હ્રદયની લુપ્ત કરતી;
અભીપ્સાઓ સૂતી અગમગમના ઊર્ધ્વ પથની
જગાવંતી, કે પળપળ પ્રભાપ્રાણ ભરતી

પૃથ્વી

તને દિવસ જન્મના લળી લળી વધાવી લઉં,
તને અરપું અર્ઘ્ય અંતર છલંત આનંદનું;

૫૩ જન્મમાળ – જન્મપરંપરા ૬૩ મરણોન્મુખ – મૃત્યુના સદનરૂપ આ દેહ
૬૮ જગાવંતીનો કર્તા સ્મૃતિ

તને સપનનાં પ્રસન્ન સુમનો સુનેરી દઉં,
તને ફૂલ ધરુ ચિદંબરતણા સુધાચ્ય દનું ૭૨

વદે, 'જનમગાઠ તો મરણથાંભલે બાંધતી,
વિમૂઢ મનુજાત્મને વિષયઘેનગારે ગર્યા,'
વદુ, અમૃત સાથ એ મૃર્ત સ્વભાવને સાંધતી,
અકાળ ગમ કાળને લઈ જતી મુદાએ ભર્યા

અનંતદલ પદ્મની મનુજ — આત્મરૂપી કળી
થતા જનમનું પ્રભાત દલ ખોલવા લાગતી,
અને પરમ — પ્રેમભૃંગ અવકાશમા નીકળી
કરે અમૃતગુંજના મરણફેણ ડોલાવતી

સુધન્ય મનુ જન્મિયો હુ, દિન જન્મનો દોહ્યલો
લભી વિપુલ ચૌદ લોક — યુવરાજ સ્હેજે થયો
કરુ ન ક્યમ હાથ મુક્તિ-મહિમાતણો ખોયલો
મહા — મુકુટ ? આ સુભાગ્ય કરશે જતું રે કયો ?

અનુષ્ટુપ

ક્ષુદ્રતા માટીની મારી મૃત્યુલીન થઈ જજો.
જન્મનો દિન ચૈતન્ય આનંદ બહલાવજો ૮૬

૨૫ • ૫ • ૧૯૩૬

---

૭૬ ગમ – ગમી, તર્ફ મુદાએ ભરેલો કોણ ? કાળ ? ના, અકાળ, કાળથી પર અમૃતોદધિ.

૮૦ અમરતાની જે ગુંજના નાગ સમા યમની ફેણને પણ ડોલાવે છે

૮૩ હાથ કર – પાછો જીતી લઉં મુક્તિમહિમાનો મહિમાભરી મુક્તિનો મહામુકુટ.

૯૯ : મા

છપ્પા

જગકંટકવન ઘોર, તહીં નેહથી નમેલી
સુઘન શાંતિમય છાય ઢાળતી અમરત વેલી;
પુણ્યપુષ્પની પ્રફુલ્લતા પમરાવત મા ! તું;
સુધામાધુરીએ તવ ફૂલહ્રદય ઉભરાતું.
મહાલક્ષ્મી સાક્ષાત તું દીન દુ:ખી દુનિયા પરે,
અમોઘ આશીષ તાહરુ અંતર અમપર ઝરમરે. ૧

વિષવારિધિ મોઝાર સુધાસરિતા રહી રેલી;
દુ:ખદવાનળ પરે શીત શ્રાવણિયા હેલી,
જીવનરણના મરણપટે નંદન સુખકારી,
ઘોર નિશા-અંધારે ચંદ્રકલા તું ન્યારી :
અતલ ગર્તમાં પતિતની તુંહિ આશા ઉદ્ધારની,
માયા તુહિ મુક્તિપ્રદા માયામય સંસારની ૨

૨૭ • ૨ • ૧૯૩૬

૯ • નંદન—દેવોનું નંદનવન નામે ઉપવન

૧૦૦ : કુટુંબ

છપ્પો

અમૃત અખંડ ઝરત માતની અનુપમ માયા,
ચિંતા–તાપ હરત પિતાની પાવન છાયા,
દયા ભાવભીની ભગિનીની નિત્ય નિગળતી,
હૂંફ હામ દેનાર સહોદર સંગે મળતી
આખી આલમ ઢૂંઢતાં પણ નહી જ શોધ્યાં જડે,
ચમત્કાર સાચે જ જો સુભાગ્યવશ લવ સાપડે ૧

૨૬ · ૨ · ૧૯૩૬

૧૦૧ : પ્રણયિની

શાર્દૂલવિક્રીડિત

જેના આગમને સુમંગળતણી ખીલે વસતો ગૃહે,
જેના દર્શનથી દ્રવી ઉર વહે સત્સ્નેહના નિર્ઝરો,
કૂજે નંદનકોકિલા કલરવે જેના સુકંઠે સદા,
તેની નૂપુરઝંકૃતિ અમરતા ધારી રહો આંગણે

સ્રગ્ધરા

તારાઓ માત્ર રાત્રે શુચિ સ્મિતકરથી ઊંચકી ઉચ્ચ ભોમે
સ્વપ્નોના સ્વર્ગમા લે હૃદય, રસબસી શાંતિ સીંચંત ધીમે.
તારા કિંતુ પ્રિયાની રજનિ દિન સુધા સ્યંદતા સ્નિગ્ધ સોમે
આકર્ષી મુગ્ધ હૈયું શુચિ કલ રતિઝૂલે ઝુલાવે અસીમે ૮

૧૮ · ૫ · ૧૯૩૫

---

૫ કર – કિરણ તારા લીટી ૫મીમા, તારાઓ, લીટી ૭મીમા, પ્રણયિનીની આખની કીકીઓ સોમ – (૧) ચંદ્ર, (૨) ચંદ્રાનન, 'વદનવિધુ'
૮ શુચિ – પવિત્ર કલ – નાજુક, મધુર

૧૦૨ : જીવનદેવી

હરિણી

અતિથિની બની આવ્યાં મારે ગૃહે શુભ યોગથી,
ચિર દિન અહીં રહેજો માની બધું મુજ આપનું;
કુમકુમપદે સોહાવો આ સૂનું મુજ આગણું;
વદનવિધુની જ્યોત્સ્નાધારે કરો ઘર ઊજળું.

મંદાક્રાંતા

ભાવોલ્લાસે લસબસ થતાં લોચનો શા તમારાં?
તારા લીલામય તરવરે શુભ્રતાને સરે શી!
ભાલે આંક્યુ તિલક નમણું સ્વર્ગ કેરી ઉષાએ;
ઓષ્ઠે રાજે કુમુદ ધવલું દિવ્ય મંદાકિનીનું
દેવી મૂર્તિ તમ વિહરજો મંદિરે શ્રીસ્વરૂપા;
અંગાગોએ લલિત લહરો વેલ સૌંદર્યકેરી,
પાયે બાજે નૂપુરઘુઘરી રૌપ્યસૂરે રસાળા;
શ્વાસોચ્છ્વાસે મઘમઘી ઉઠો કુંજ મારા નિરાળા ૧૨

હરિણી

અતિથિની મટી દેવી મારાં બનો, અનુપા સખી,
અમૃત રસના આસ્વાદોનાં મને વરદાન દો
તમ હૃદયમાં ગાજે સિંધુ અનાહત પ્રેમનો
તહીં રમણું હું વાંછુ, આજ્ઞા રસેશ્વરી દો શિવા

---

૧૬ હે રસેશ્વરી, તમારી શિવા આજ્ઞા આપો, [illegible]

અમલ કમલો સૌંદર્યશ્રીભર્યાં તહીં શાં ખીલ્યાં !
પરિમલ શુચિ મ્હેકાવે છે પ્રમોદિત ચિત્તને;
ભ્રમર બનીને ગુંજાગાને ઠરો મુજ પ્રાણ ત્યાં,
અમૃત રસના કોષો મોંઘા નિરંતર પામતો

મંદાક્રાંતા

દેવી ! આવો, પરમ પ્રણયોલ્લાસરંગી વિમાને
સાથે સાથે ગગન સરીએ, ત્યાં અનંત પ્રકાશે
મુક્તાનંદે અનુપ નવલાં સ્નેહનાં ગીત ગાતાં
સત્સૌંદર્યે સુરભુવનમાં હીંચીએ નંદનોમાં ૨૪

હરિણી સ્રગ્ધરા

નયન નયને અંકાશે ત્યાં અલૌકિક લાસ્યમાં,
અધર અધરે હિલ્લોળાતા સુધાનિધિ રેલશે,
હૃદય હૃદયે ગુંથાશે ત્યાં અનંત ભુજા ધરી,
ને આત્મા એકતાની ગહન રસસમાધિ લહેશે અનેરી ૨૮

૮ ૭ ૧૯૨૯

૧૦૩ : અંજનીગીત

•

બાલ હનૂમન વીર વિહરતો,
ભવવનખૂંદત ફાળો ભરતો,
નભચુંબિત શિખરો સર કરતો
દીઠો માતાએ.

વ્હાલે માનું હૈયું ભરાયું,
મધુર ઊર્મિગીતે ઠલવાયું;
ગાન પવનલહરે બહલાયું,
પોષ્યું પડઘાએ

તાલે લહક્યાં વૃક્ષલતાઓ,
ઝંકારી ઊઠ્યા ઝરણાઓ,
કલરવ કરતાં પંખીડાઓ
ચગિયા આનંદે

અનુપ અંજનીગીત ગવાતા
કુદરતજાયા ઘનગન ઘાતાં,
ખુદ્દા પણ બાલ્યે પલટાયા
રમતા આ છંદે ૧૬

૯ · ૬ · ૧૯૩૬

---

૧૦૩ અંજની (૧) હનુમાનની માત
(૨) આ છંદનું નામ

૧૦૪ : એક યુવક મિત્રને લગનટાણે

સ્રગ્ધરા

સંસારે દ્વૈતકેરે હૃદય ગહન અદ્વૈત શોધી રહેલું,
પામ્યું સત્પ્રેમનું તે મિલન મધુર રૂડું ભલે લગ્નતીર્થે
સાધર્મ્યે ઉલ્લસતા ઉભય હૃદય સ્વાત્માર્પણે નિત્ય રાચો,
પાવિત્ર્યે પાથરેલા જીવન પટ પરે સૌખ્યનાં ચિત્ર આંકો,
આશા ને શાંતિ દેવા વ્યથિત જગતને વીજ ને મેઘ જેવા,
સેવો રૂડા વ્રતો, ને અમૃત હૃદયનાં વિશ્વ શાંત્યર્થ ઝારો;
પાંખોએ પુણ્યકેરી પ્રમુદિત મન પંખીતણી જોડ ઊડો
ઉંચે ધામે વિહારે, વિમલ નયનમાં વ્યોમ તારા લસાવો,
પ્રેયે શ્રેયે સરતા સરલ, પ્રણયની સિદ્ધિના સારમાંથી
ચૈતન્યો સર્જવાને પ્રકૃતિ – પુરુષ અદ્વૈતયોગે મહાલો

૪ ૫ · ૧૯૩૫

૧૦૫ : કર મા સ્મિત

ત્રોટક

•

કર મા સ્મિત તુ, કર મા, કર મા:
સ્મિતથી તવ અદ્‌ભુત જાદુ ઝરે;
અસહાય બનાવ નહીં મુજને:
સ્મિત સંહરી લે, સ્મિત સંહરી લે

મૃદુલું સ્મિત જોઈ મુખે તવ આ
બળ જાય શમી મુજ બંડતણું,
અભિમાન બની શતખંડ જતું,
શિર ગર્વિલ નમ્ર બની નમતું.

રઢ કાજ કરેલ દુરાગ્રહ સૌ
બની પંગુ જતા, હઠ હારી જતી;
જડ હૈયું વમે ભર્યું ઝેર નર્યું;
જતું ઝેર તણાઈ મિઠાશ–ઝરે

મુજ રોષ ભભૂક્ત પ્રશ્ન કરે,
તવ સૌમ્ય મુખે સ્મિત ઉત્તર દે:
મુજ શસ્ત્ર પરાસ્ત થઈ પડતાં:
સુમન સ્મિતનું સબળું અહ શું!

ડરું વજ્રથી પણ લેશ નહીં
ગણું તુચ્છ હું ગર્જન રુદ્રતણું:
ડરું માત્ર સુકોમલ આ સ્મિતથી
સ્મિત સૌમ્ય પ્રશાન્ત સમીપ ગળું.

ઝર મા મધુરૂ સ્મિત, રે ઝર મા,
વિજયી કિરણે હર હામ નહી,
શિવ સુંદર સ્નેહલ આ સ્મિતથી
ક્યમ ખેંચી રહ્યો મુજને હૃદયે ?

૨૪ • ૯ • ૧૯૩૩

૧૦૬ : હવે

ગુલબંકી

•

હવે તને સ્મરી સ્મરી
ઝરંત નેત્ર નિર્ઝરી !
હતો પહાડ શો કઠોર
પત્થરો હું તો નઠોર :
તે પરે તું નેહની હતી નમેલ વેલડી,
સુગંધ મંજરી ઝરંત મીઠડી અકેલડી
ગ્રીષ્મના અસહ્ય તાપ
પીડતા મને અમાપ,
તે સમે તું પત્રછત્રને ધરી રહી હતી,
નિદાઘદાહ ઝીલતી બધો ય માહરી વતી

ઝીલતી નિદાઘદાહ,
તોય રે ન પામી ચાહ
કૃતઘ્નની! પરે છતાંય તું કદી ન વીફરી,
ક્ષમાળુ સ્નેહમૂર્તિ! સૌ ગુન્હા જતી તું વીસરી

કુભાગ્યને હું ભાંડતો,
નિશીથવેળ કાઢતો
વરાળ વેદનાતણી:

તું મોતીએ ન્હવાડતી,
ક્રમેથી શાંત પાડતી,
લઈ સુનીલ વીંઝણી

ઘિજાવી દેતી શીતમાં
તું સ્નેહીઓની રીતમાં
હુંફાળ આત્મછાયમાં લઈ મને લપાવતી

ગભીર રાત્રિને ઉરે
અનંત તારકો સ્ફુરે
ચિદંબરે ય તાહરે તુ તેહવા બતાવતી!

ધસંત મેઘને મહારથે
અનંત સ્વર્ગધામને પથે
સ્વારી દેવરાજની દમામ સાથ આવતી,

સપ્તરંગ ચાપ તાણી
શૈલને નિશાન માની
વજ્ર વર્ષતો સુરેન્દ્ર. વીજ આંખ આંજતી;

તે સમે બની તું ઢાલ
ઘા નિવારતી કરાલ,
દેહની મદર્થ તે જરા ય ના તમા કરી.
જીવી તહીં સુધી રહી તું રક્ષી પ્રાણપાથરી

કિંતુ હાય! કો કુઠાર–ઘા અદીઠ ઊતર્યો,
હસી રહેલ હેતની લતા હણાઈ માહરી!
અને રહ્યો હું એકલો અવર્ણ્ય વેદનાભર્યો,
સાથ આપવા હવે સ્મૃતિ જ એક તાહરી!
દવાગ્નિ ઊપન્યો ઉરે હું શૈલ તે મહીં ગળી,
અખંડધાર ગુપ્ત નિર્ઝરી ઝરી,
સ્મૃતિ સ્વરૂપિણી વિલુપ્ત વલ્લરી!
અર્પું નિત્ય નિત્ય તાજી દીપ્ત મૌક્તિકાંજલી 44

૧૦ · ૧૧ · ૧૯૩૪

૧૦૭ : મારા સદ્ગત પિતાજીને શ્રદ્ધાંજલિ

અનુષ્ટુપ

રક્તરૂપ બની વ્હેતા નાડીમાં પ્રાણ જેમના
તેમનાં સ્મરણોમાત્ર સેવવાનાં રહ્યાં હવે !

જેમનું સૂણતાં નામ હર્ષઘેલા બની અમે
દોડતા ભેટવાને તે અનામી થઈ ક્યાં ગયા !

વ્હાલનો મીઠડો ટૌકો અમને અપનાવતો;
શમ્યો તે : પડઘો આઘે આકાશે ઊડતો થયો !

શીળેરી જેમની છાયા રક્ષા વિસ્તારતી હતી,
અગ્નિસ્નાને હવે તો તે ઓજમાં ઓગળી ગયા !

હેતાળ હાથ માથાએ ઠરતો દુઃખ દાબતો
સર્યો, દુઃખદળો માથે ચડી વાગી દબાવતાં !

જે ખોળે બેસતાં બાળ બાદશાહ બની જતા
ખંડાયો તે, બન્યા રંક જેવા હા રાજવી અમે !

હજારો હિતચિંતાની ઝાળો જેરવનારને
ઝેરી ચિંતાનળજ્વાળા એકલી જેરવી ગઈ !

---

૧૦. દુઃખદળોને ચડી વાગ્યું, રા દબાવે છે

હાજરી જેમની હામ હૈયામાં હુલકારતી
તેમના વણ હારોમાં કોણ હામ ટકાવશે ?

બાલ્યે લાડ લડાવ્યા ને કૌમાર્યે જ્ઞાન પ્રેરિયુ,
સંસ્કાર્યા નિજ દૃષ્ટાંતે વ્યોમે મુક્ત કર્યા સુખે,

અમીનજરથી પોષ્યા પુરુષાર્થી બનાવિયા,
પિતા ! સુમન શ્રદ્ધાના સ્વીકારવા ય ના રહ્યા !

ખટકે અંતરે એક ખીલો અજ્ઞાનકાળનો,
ખટક્યા કરશે નિત્યે ખોળિયુ છે તહીં સુધી

સેવનીયતણી સેવા પૂજા સંપૂજનીયની
હતા ત્યારે કરી ના, રે સોનાની પળ વેડફી !

ન્હતા જેવા ગણ્યા જ્યારે આશીષો વર્ષતા સ્મિતે,
અરે ! અવગણ્યા મૂઢે સ્વેચ્છાચાર વિહારમા !

કૃતઘ્ની કલિના બાલે પરાયા સમ આચર્યું,
પરાયાથી પરાયા તે કાળે વ્હાલ બતાવિયુ

દુ:ખદાવાનળે દાઝ્યા દિલને દાખવી દયા
અશોક શાંતિના ધામે સ્વયં યમ લઈ ગયા !

---

૨૮ કાળ, જે પારકાઓમા શ્રેષ્ઠ તેણે મે જે વ્હાલ ન દેખાડયુ તે એમના ઉપર દેખાડયુ જુવો પછીની કડી

હવે જ્યારે હયાતી ના પિતાશ્રીએ પ્રાણ કંદતો,
સ્મૃતિઓ ઊભરે આવે વાત્સલ્યપ્રતિમાતણી

ભાવે અભાવ ને ભાવ અભાવે માનવો લહે,
એ અનુભૂતિનો અગ્નિ ભલે તો મુજને દહે

શૈશવે લાડખેલોમાં, કૌમાર્યે પાઠ્ય પુસ્તકે
યૌવને સ્વૈર સ્વપ્નામા ભૂલી ગયો જ જેમને

તેમના મનમાં મારે માટે ચિંતા રહી સદા,
લોહીનુ કરીને પાણી મારું મંગળ વાંછતી

કષ્ટો વિવિધ રે! વેઠ્યાં દબાતી દીનતાતણાં;
કૃચ્છ્રચાંદ્રાયણોકેરા ફળ સૌ અર્પિયા મને

ને વિમૂઢ મને મેં હા! નિષ્ઠુરે રાજ ભોગવ્યું!
પિતાના દુઃખદહાડાની ભણી યે જોયું ના જરી!

જડ હૈયું હવે જાગ્યું! જાગ્યું ના જાગવા સમે,
પિતાની ભસ્મને દેવા અંજલિ નયનો ઝમે!

ક્ષમા તાત! ક્ષમામા રે આપનું આયખું ગયું!
અંતરાત્મા નથી દેતો ક્ષમા કિંતુ બળ્યોઝળ્યો

---

૩૩ ભાવ – (૧) અસ્તિત્વ, (૨) હાજરી. અભાવ – (૧) શૂન્યત્વ, (૨) હાજરી શૂન્યત્વ વ્હાલા હયાત હોય છે ત્યાં લગી આપણે તેમના પર વ્હાલ નથી કરતા, મરી જાય છે પછી ઠાલું વ્હાલ કરીએ છીએ

બળતી આગ એ રૂહેજો પશ્ચાત્તાપતણી ઉરે,
પાપની જડતા મારી સંતાપે કે ગળે, ટળે

જીવનરણવેરાને દ્વીપ લીલો કુટુંબનો
શીળેરી છાય ત્યાં ઢાળે ઘટાળો કુંજ તાતનો,

પીયૂષઝરણી માતા અખંડ ઊભરે તહીં;
સંતાપ ત્રાસથી રક્ષ્યાં બાલુડાં ઊછરે સુખે

છાયાળા કુંજને મૂળે રેડ્યુ બિંદુ જળે ન મે !
કુંજ લુપ્ત થયો ત્યારે ઘન આક્રંદતા ઢળે !

ત્યાગની કરતા વાતો અમે હા ! ઉધમાતિયા,
પિતૃસ્નેહ પરે લાતો વર્ષાવંત અભાગિયા !

માતતાતતણો ત્યાગ અજોડ ઇહ લોકમા
આપી દે સર્વ આનંદે, દ્રોહને ય ગણે ન જે

માતા દેવી, પિતા દેવ મૂર્ત માનવરૂપમા,
એમની ભક્તિસેવામા સદ્દભાગ્ય શ્રેય સૌ વસે.

જ્ઞાન ધન અને સત્તા આજે, ના હૈયું કૈં હરે;
સાદુ સરલ વાત્સલ્ય શિશુ આર્દ્ર મને સ્મરે

સ્મરુ ને એક વારે જે થીજ્યાં'તાં અશ્રુ તે ઝરુ,
નિષ્કામ પ્રેમથી પૂર્ણ ત્યાગની અર્ચના કરું,

---

૫૪ આક્રંદે ગાજતા મેઘ ઉપર મેઘ વર્ષાતુ છુ

અંતની ઘડીએ યે ના પિતૃદર્શન સાંપડ્યાં
હજારો કોશનાં આડાં અંતરો પાપ શાં નડ્યાં !

માથે મારે મૂકી હાથ છેલ્લી આશીષ આપવા
ઝંખના કરતા તાત ગયા ! ઝરું હું ઝંખને.

વર્ષોનાં વ્હેનની સાથે પુણ્યશ્લોક પિતાતણી
વિસ્મૃતિઓ વહી જાતી, આવતી સ્મૃતિઓ વહી.

ઓળખ ગુરુઆત્માની વૃદ્ધિ પામે દિને દિને,
જીવને રાખ્યું જે છૂપું મોતે તે મોકળું કર્યું !

અજ્ઞાનપડળો મારાં ચીરીને તાતતેજનાં
કિરણો અંધતા ઓથે રહેલું તે બતાવતાં

અમી નીગળતા સામે દેખું વત્સલ લોચનો,
કઠોર શૈલ શું હૈયું માહરું અમૃતે ગળે

વ્હાલનું ઝરણું વેગે બની વ્યાકુલ દોડતું,
ભાવમૂર્તિ પિતાજીની પદરેણુ પખાળતું:

જીવનપટ પે વ્હાલઝરણું વ્હેતું એ રહો,
ઊર્મિએ ઊર્મિએ ભક્તિસ્તોત્રગાન મચી રહો

૧૦૮ : દાદા

શિખરિણી

અમારા એ દાદા, વિપુલ વડના ઝુંડ સરખા
વિશાળી છાયાએ સકલ અમ સંતાપ હરતા,
હજારો બાહુઓ પ્રણયમય વિસ્તારિત કરી
લઈ હૈયે ઊંડે ભરત હૃદયે ટાઢક ભલી

હતું એ હૈયું તો ગહનરસ ગંભીર દરિયો,
અને નેનો ઊંડા અમરતતણા કૂપ સરખા,
હતા માના મીઠા અધર નવલા જીર્ણ વદને
જહીં રેખે રેખે જનક અમ અંકાયલ હતા.

અનુષ્ટુપ

સુખે સાથી અને ભાગી દુ:ખમાં બાળકોતણા,
સ્વભાવે બાળના જેવા દાદા આશ્વાસના સમા

ઉપજાતિ

રિસાઇ દાદાતણી સોડમાં અમે
મનામણાંના સુખ માણવા જતા,
આંસુ ઝમંતા શિશુલોચનોને
દાદાતણો વત્સલ હસ્ત લૂછતો
વળી ગયેલા વળીને વિશેષ
પંપાળતા પીઠ, હથેળી વચ્ચે

---

૭ માતાના જેવા મીઠા હોઠ, જીર્ણ વદનેય તે આ એમના હોઠ સુકોમલ અને ઘાટઘૂટે પિતાના જ હોઠ જેવા

લઈ અમારુ મુખ અશ્રુભીંજ્યું
સ્વયં બની ગદ્ગદકંઠ ચૂમતા :
મનામણાંનાં મધુ વેણ ઉચરી
હસાવતા લોચનનાં જલોને

અનુષ્ટુપ

દાદા ડુંગરના જેવા પ્રેમપાયે વિરાજતા,
ખેલતાં ઝરણાં જેવાં બાળકોને નિહાળતા.

શાર્દૂલવિક્રીડિત

પત્રો પાનખરે ખરી જયમ પડે તે રીત દાદાતણા
ધોળા વાળ ખરી જઇ ચળકતી માથે પડી તાલકી;
ત્યાં કેવાં કરને કુતહુલભર્યાં બાળો ઘસંતાં અમે !
ને દાદા શિશુ શું હસી અમ શિરે ઝુલ્ફાં ગ્રહે ઊડતાં

ઉપજાતિ

હસાવતા. ખેલવતા. કુદાવતા.
ને મલ્લકુસ્તી નિજ શું કરાવતા.
હારી જઇને અમ પીઠ થાબડી
‘શાબાશ. શાબાશ,’ કહી રિઝાવતા

અનુષ્ટુપ

પડે વાક, લડે માડી, બાપુ ઉગ્ર બની જતા,
અમે દોડી જઈ દાદાતણો આશ્રય સેવતા
આંખ કો કાઢતુ તો તો દાદાજી કેસરી સમા
તડૂકી ઊઠતાઃ બાળ અમે વિજય માનતા

ઉપજાતિ

સાથે સુવાડી કહી મીઠી વાતો
મિંચાવી દે ઘેનભરેલ આંખોઃ

સ્વપ્ને ધરીને પરીઓની પાખો
વાર્તાવિહારે ઊડતા અમે તો

"હજુ ય શું ઘોરી રહ્યો અઘોરી ?"
ઢ ઢોળવા મા જતી એમ બોલી :
"દે ઝંપવા ફૂલડું થાકર્યુંપાકર્યું"
વારે કહી વત્સલ એમ દાદા ૪૨

દાદા જ સામા ઊઠતા સ્હવારે
આશીષમૂર્તિ સમ 'આવ બેટા'
કહી ઉપાડી નિજ અંકમાં લે
માથે મૂકી હાથ લળી ચૂમી લે

અનુષ્ટુપ

એકલા ના કદી બેસે દાદાજી ભોજનક્ષણે :
અન્ન ના ભાવતું બાળ જો બેઠા હોય ના કને. ૪૮

મિશ્રજાતિ

નાના બનાવી મધુ કોળિયાઓ
મુખે અમારા ધરતા અથાક્યા.
ખવાડવામાં નિજ ભૂખ ભૂલતા,
સંતોષતા ભાવની ભૂખ ભારે

જો નીકળે બ્હાર બજાર દાદા,
નિશાળમાં નિશ્ચય આવવાના :

ટેકો દઈ વાંસની લાકડીનો
બોલાવીને બે જઈ આપવાના

મ્હેતાજીને કહે "ભૂલચૂક થાયે
તો યે ભલા આખ બતાવતા ના;
આ બાળકું તો હજુ ફૂલડું છે,
મુખે હજુ ધાવણ આ જણાયે" ૬૦

શેરી મહીં ખેલત બા બંધુઓ
સાથે અમે પીંપળ-છાય નીચે;
પંખેરુ જ્યાં ગાન અખંડ ગાતાં.
ને પાદડાં તાલ બધાં બજાવતાં.

દાદા પડીકું લઈને મિઠાઈનું
બજારથી ત્યા અમ પાસ આવતા;
મુખે અમારે કંઈ પાણી છૂટતું,
શી જાફતો ત્યાં તરુ હેઠ જામતી!

અનુષ્ટુપ

દાદાનાં સ્મરણો આવાં ખુટાડ્યાં ખૂટતા નથી
એકેક સ્મરણે આંખ ભિંજાયે સ્નેહને જળે
પ્રાણતારે પરોવાયા મણકા સ્મરણોતણા :
ગયા દાદા, પરંતુ એ જપની માળ જીવતી! ૭૨

શિખરિણી

ગયા દાદા વ્હાલા. પ્રતિનિધિ ગઈ પેઢી જૂના!
ગળ્યો કાળાબ્ધિના જળમહીં મહાડુંગર ગળ્યો!

ગઈ મીઠેરી એ હૃદય હરિયાળી ઊડી ગઈ!
ભલાઈ, ભોળાઈ ગઈ! પ્રણયવેલી ગઈ બળી!

ગયા દાદા વ્હાલા અમ ભવનના શંભુ સરખા!
હવે સૂના વાસે બજત ભણકારા ગતતણા
છબી હૈયે કોરી સજીવન થઈ માનસપટે
ઝરતાં આંસુની ઉપર લળતી એ હજુ ય આ!

હવે તો દાદાઓ દુરલભ થયા, દારુણ સમો.
અકાળે બાળો જ્યાં કરમાઇ જતાં, શી રીત તહીં
ચહે વાસો દાદા? શિશુસુમનિયાંને લઇ સુખે
ખિલાવીને ખીલે અમરત-રસ્યા નંદન વિષે

૧૭ · ૪ · ૧૯૩૩

---

૮૧ સમો – સમય ૮૩ શિશુસુમનિયા – ન્હાના ન્હાના ફૂલ જેવા બાળકો

૧૦૯ : આર્ય વિધવા

વસન્તતિલકા

ગંગાસ્વરૂપ વિમલા વિધવા નમું હું,
સંસાર પાવન કરંત વિભૂતિ છે તું;
તું તો તપસ્વિની વ્રતો કપરાં નિષેવી
છે શાંત, દાંત, શુચિતાથકી વંદનીયા
સિદ્ધાસને વિજનમાં મુનિ બ્રહ્મજ્યોતિ—
ધ્યાને, ગુહામહીં ક્‌હે અવધૂત યોગી
ઊંડી સમાધિમહીં; તું અહીં અગ્નિ જેવી
સંસારના તિમિરમાં દ્યુતિલેખ જેવી

શાલિની

પ્રાણાયામે પ્રાણની વાસનાના
વેગો રોકે રાજયોગી નિરાળા,
વ્હાલાની તું ફૂલ જેવી સ્મૃતિની
ફૂંણી ધારે વાસનાબંધ દ્વારે

ઉપજાતિ

દિને તવાઈ તપનાતપોથી
જેવી સુહાતી વિધુલેખ ઝાંખી,
તેવી વિયોગાનલમાં નહાતી
વિભૂતિ–છાઈ તવ શુભ્ર કાંતિ.
આકાશગંગા ત્યમ આભને પટે
નિશાંધકારે શુચિ ભાત પાડતી,

---

૧૨ વાસનાઓના બંધને દ્વારે છે.

તેવી જ સંસારની શોકરાત્રિના
ભાલ પ્રદેશે વિધવા વિરાજતી,
તારે કપાળે નહિ કંકુ–ચાંદલો
છે ભાલમાં આડ તપો–વિભૂતિની,
ન રંગભીની તવ અંગચુંદડી,
શશી–વિહોણી રજની સમોવડી !
નથી કરે કંકણ કંકણુંતા,
ન નૂપુરો ઝંકૃતિઓ મચાવે,
વિખૂટી થાતાં સરિતા સમુદ્રથી
ન મર્મરે, મૂક વ્યથાતલે અરે
ઊડી મુખેથી ગઈ પૂર્વમાં ઉષા,
તારાતણી તારકતા નભે ગઈ
મંદાકિનીના ધવલાંગ ભંગમાં
લાવણ્યલીલા તવ ઉલ્લસી રહી
ઊષ્મા જતાં પ્રાણ–વસંતકેરી
પત્રો અને પુષ્પવિલાસ શોભા
યથા વિલુપ્તા શિશિરે થઈ જતી,
આભૂષણો તેમ જતાં તને તજી
રસો બધા નીરસ શા બની ગયા !
રસાત્મનું દૈવત રે ઊડી ગયું !

---

૩૧ ધવલ અંગભંગિઓ
૩૮ દૈવત – પતિદેવ

રોમાંચકારી યુગ નંદને જતાં
ધખેલ રેતીરણુ ખેડવું રહ્યું !

અનુષ્ટુપ

જીંદગી તાહરી હાવે શૃંગારરસસિક્ત કો
કવિતા શી – રહ્યા શાંત, કરુણ રસ માત્ર એ :
દેહ દુર્ગંધની શય્યામાં ના, આત્મની સેજમાં,
સ્વામીને પધરાવી તું સ્નેહના શુદ્ધ ફૂલના
સુગંધી વીંઝણે વાયુ ઢાળે પાવિત્ર્યને કરે,
મોતીડાની ગૂંથી માળા પહેરાવે કંઠ કંથને
સ્વપ્નાં તારા શીળી ચંદ્રીસમાં આકાશમા સરે
સ્નેહના સ્વર્ગમા સ્નેહી જ્યાં સુધાસાગરે તરે.
ચંચલા ગૃહની લક્ષ્મી મટી તું વદને શુચિ
શ્વેત પદ્મે વિરાજેલી બની શાંત સરસ્વતી.
અણુએ અણુએ તારે જ્વલંત નેત્ર શંભુનું
સદા ખુલ્લું રહી ભસ્મીભૂત કામ બનાવતું
સૌમ્ય પાવિત્ર્યની શ્વેત આભાએ અંગ તાહરા
શોભે જેમ હિમાદ્રિનાં શૃંગો ઉત્તુંગ ઊજળાં
ભક્તિની ભાવના તારાં લોચનેથી ઝરે સદા.
મંત્રો મર્મરતા તારે અધરે જપયોગના
ઘોર આ વિપયોકેરા વને તું તો દવાગ્નિ શી
ચડી. ઊડી જશે સાથે પાપના જૂથ બાળની
વિયોગી ગીતડાં ગાતી તારી જીવનની નદી

---

૩૯ : નદને જતા – સ્વર્ગે ભીખારના.

વહાવે તું જગે,–ચાહે રણને શું ભીંજાવવા ?
ભીંજે કે ના ભીંજે તો યે તું તો નિષ્કામ ભાવથી
આ ખારા પટમાં તારા મીઠડા જલ રેલતી
સ્મશાને શાતિ શોધે છે, ચિતાગ્નિએ ચડી સતી,
દેહની વાસનાઓના દોરમાથી સરી જતી,
કિંતુ જીવન તારુ તો અહોરાત્ર ચિતાસમું
બળે છે, વાસનાઓનો વંશવિસ્તાર બાળતું
દુઃખના દરિયાકેરી નિત્ય અંજલિઓ ભરી
જઠરે તું શમાવી દે મહાભાગ અગસ્ત્ય શી
સ્નેહના, સુખના, શાતિના, પ્રતિષ્ઠાયના અરે!
તો ય તું ભવસિંધુમા દેવદ્વીપ સમી તરે

શિખરિણી

અરે ઓ સંસારી! મલિન મતિને દાસરતિનો
રૂંવે રૂંવે તારે તરવર કરે કામકૃમિઓ,
છતા તું ધિક્કારે ભગિનીજનની રૂપ વિધવા ?
ડરે છાયા લેતા શુચિવપુતણી મંગળ પળે ?

અનુષ્ટુપ

પુણ્ય એ પડછાયામાં વિધવા દેવી પાથરે,
એ છાયાસ્પર્શથી શાંતિ શિવમંગલ પાગરે

પૃથ્વી

મલાંધ જગલોચનો નિરખી ના શકે તાહરો
પવિત્ર મહિમા, સુપાવન ન તાહરા દર્શનો
કરે પ્રણત મસ્તકે, મદનમત્ત એ આંધળા
પ્રહાર કરતા તને કઠણ, તોય તું તો ક્ષમા–

મથી સ્થિર સહે બધું ય અપમાન, આશ્વાસનો
થકીય અહ! વંચિતા, જલદ અશ્રુ નિતારતી,
દુખે સમસમી રહેલ ભીંજવંત એકાંતને,
ઝૂલે સકલ ઝૂલણે સુખતણા ભૂલીને તને;
વિલાસતણી ક્રૂરતા પદતલે તને છૂંદતી,
દયાવણ કુનીતિદોર લઈ ઘોર લોકો તને
ગુલામ સરખી ગણી સજડ બંધથી બાંધતા;
નિરાશ ઉર તાહરું હૃદયહીન રૂઢિતણી ૮૮
બસૂર શ્રુતિ ખેદ કારી જડ શૈલ ચક્કીમહીં
ઘૃણા વગર પીસતા: પરમ ત્યાગની મૂર્તિ શી,
તું દુઃખદરિયાવમાં નિજ શરીરને અર્પતી;
ન દોષ જગનો કદી — નિજ લલાટનો કાઢતી,
ધીરે નયન મીંચતી પ્રણયના મહા ધ્યાનમાં
સમાધિમહીં જાગતી મિલનના મીઠા ગાનમાં
હજાર તુજને પવિત્ર વિધવા નમસ્કાર હો!
લગાર તુજ આશિષોઝરત હસ્ત માથે ઠરો!
પવિત્ર તવ સ્પર્શથી મુજ પવિત્ર કાયા બનો,
પ્રસાદ તવ પુણ્યનો સભર અંતરાત્મા ભરો;
અખંડ શુચિતાતણા જલ વહત મંદાકિની,
નમું હું વિધવા! તને, વિમલ જ્યોત આ લોકની! ૧૦૦

---

૮૨ જલદ—ઉગ્ર તીક્ષ્ણ

૧૧૦ : સુરપાણનો ધોધ

શાર્દૂલવિક્રીડિત

આ ક્યાંથી ગગડાટ અંબરમહીં ? ના મેઘખંડે દીસે!
વા માઝા મૂકી સિંધુ ફાળ ભરતો આવે ધસી આ દિશે ?
કે વિંધ્યાચળના ભયાનક વને ત્રાડી રહ્યો કેસરી ?
પ્હાડો યે ધડકે ભરાય, ફ્ડકે ફાટી પડે દિગ્ગજો !

કે આ પ્હાડી પ્રદેશમાં અરિદલો બે સામસામા અડ્યાં,
ખાઈમાં લઈ આશરો, ખડકના ઓથા તળે મોરચા
માડી ભીષણ તોપના મુખથકી વર્ષાવતાં મોતને ?
તેનો આ ધડુડાટ નાદ પડઘા પાડે વનેથી વને ? ૮

ના, એ તો સુરપાણનો અહીં કને ગાજી રહ્યો ધોધવો,
વેગી વારિપ્રવાહ સાથ ભૂસકા પ્હાડોથકી મારતો,
ચૂરા વજ્જર શૈલના કરી તળે પાતાળ ઢંઢોળતો,
નિદ્રાને ઝબકાવતો હરિતણી ત્યાં શેષશય્યામહીં.

પેલો એ રવિબિંબથી ઝગમગી ઊઠેલ સામો ધસે!
શું એ મંત્રવિમુક્ત ઉગ્ર ધસતું બ્રહ્માસ્ત્ર સાક્ષાત્ હશે ?
માંડી મીટ શકે ન નેત્ર, કપરો આ તેજ-અંબાર શો!
થંભી જાય પદો સકંપ જતને એની સમીપે જતાં ૧૬

ઊડે શીકર, શ્વેત ધુમ્મસ રચે મધ્યાન્હવેળા છતાં,
અંગે અંગ ન્હવાડતાં મૃદુલ ને શીળાં, રુચે ઝીલવાં

જો, તેમાં ધનુ ઇન્દ્રનાં અણગણ્યાં ખેંચાઇ કેવાં રહ્યા!
સાતે રંગ સહાસ રાસ રમતા આ તાંડવી તાલમાં

કોની છે મગદૂર કે ઉર ધરે આ ધોધધારા તળે?
એના ઘોર નિનાદ પાસ જમશા વ્યાઘ્રો ય જાતાં છળે,
ને એની નિકટે અહીં ભૂલથકી આવેલ આ નર્મદા
ભાગે ફાળ–ભરી ત્વરી હરણની ફાળે તજી આ દિશા

પૃથ્વીના પડની રજોમલિનના ધોતો પડે ધોધવો.
પાતાળે કરીને પ્રવેશ તહીંથી ગંગાજળો કાઢતો;
ધોળાં દૂધ અખંડ પુણ્ય ઉભરે ને ફેનલેખા બની
રેવાને કરવા સુપાવન ભલે આ દેવગંગા વહે

શું ધોધે ડમરુ બજાવત અહીં અશ્રાંત વિંધ્યાદ્રિ આ,
ને એના પડછંદ જાય ઊડતા કૈલાસના ધામમાં?
ને જાગી જઈને સમાધિલયથી શ્રીશૂલપાણિ અહીં
આવી નિર્જનમાં વસે મુદમને શું તાંડવે રાચવા?

નાયગ્રા નદના નથી નીરખિયા મ્હેં ધોધ સિંધુ સમા,
વા નાદો નથી સૂણિયા મહીસૂરી યે ગેરસપ્પાતણા.
કલ્પી કિંતુ શકાય છે અનુપ એ ઓજોભર્યા ઓધવા
જેના ભીષણ ગર્જને ગળી જતા ગર્જો ય આકાશના

ત્યાં તો મેઘ ડગે મહાપ્રલયના ક્રોધેભર્યા ગર્જના.
વા વજ્રો વિફરેલ વાસવતણા તાડનાં સામટા.

વા સાક્ષાત્ તહીં નાદબ્રહ્મ પડઘા બ્રહ્માંડમાં પાડતો
વિશ્વોને ગતિ આપતી ભગવતી શક્તિ ભવે પ્રેરતો ૪૦

નાનો ધોધ છતા અહીં પ્રકૃતિની શક્તિ ભરી રાજતી ?
મર્ત્યોના બલગર્વને રમતમા ખડી રહી ગાજતી !
ક્યા સિંધુ, કહીં બિંદુ ? માનવતણી મૂર્ખાઈ જાતી ગળી,
ભક્તિથી શિર નમ્ર શ્રીભગવતી પાયે પડે ત્યા ઢળી ૪૪

ટિપ્પણ–શૂલપાણીશ્વર મહાદેવના નામ ઉપરથી એ સ્થળનુ નામ સુરપાણ તરીકે જાણીતુ થયું છે પાસે જ નર્મદા નદી હરણફાળ ભરીને કૂદી જાય એટલી સાકડી થાય છે તેથી એ જગાને હરણફાળ કહેવાય છે સુરપાણ આગળ દેવગગા નામની એક નદી નર્મદાને મળે છે અને સુરપાણનો ધોધ તે આ નદીના પાણીનો. ચોમાસામા કે ચોમાસુ ઉતરતા તરત ધોધનુ ખરૂ સ્વરૂપ જોવામા આવે, બાકી ઉનહાળામા તો દેવગગા લગભગ સૂકાઈ જાય છે —કર્તા

૧૧૧ : ગ્રીષ્મની વાદળી

ઉપજાતિ

ભલે કરે સૌ ઉપહાસ મારો :
જે સ્વલ્પ છે તે લઈને વહેલી
જઈશ હું તો નિજ ધર્મ-પ્રેરી :
ને કોઈના નમ્ર શિરે ક્ષણેક
છાયાજળે ટાઢક કે થશે તો
ગળી જતાં ગ્રીષ્મતણા પ્રકોપે
માનુ નહીં દુઃખ મને જરા યે;
સુધન્ય ભાવે સુખમાં શમીશ. ૮

૧૯ · ૫ · ૧૯૩૫

૧૧૨ : વિશ્વમંગલ

સ્રગ્ધરા

નીચાણોમાં ઢળેલો કયમ ફરી સહુના તાપને હારવાને
રેલાવુ વારિ-ધારા ? જવું ગગન ગમે યોગ્ય આ કાર્ય માટે :
એવુ ચિત્તે વિચારી જપતપ કરતો સિંધુ ઔદાર્યકેરો
છૂટી નીચાણમાંથી સરસતનુ બનીને ચડ્યો વ્યોમ ઊંચે;
ને વિશ્વે એ છવાયો, રણ પર ધરતો છત્રછાયાઓ શીળી :
મીઠેરી મુક્ત ધારા સુખ કર ઝરી દાહે મરેલી ધરાને
પાતો સંજીવનીઓ : જગત જગ પરે લ્હેર લીલી છવાઈ ૭

૧૧૩ : તારા

અંજનીગીત

•

તારા રમ્ય પલકતા,
મીઠે મુખે મલકતા
આમ ત્રણો સળગતાં
આપે જગને ઊંચેરા

પંખી એ તો ન્યારાં,
દ્યુતિપાંખે ઉડનારાં,
પાર કરે અંધારાં
ઊંડાં ભવમ્હેરામણનાં

સ્વર્ગગંગાના જળમાં
ન્હાતાં એ વાદળમાં,
પીતા પુણ્ય કમળમાં
મોંઘાં અમરત દેવોનાં ૧૨

નિશદિન અનંતકેરી
જાત્રા કરત અનેરી
કાળ નડે ના વેરી
એવા ધામે જઈ ઠરવા

અલખતણા અણુસારા
એ આ નવલખ તારા,

કાળતિમિર ગોઝારા
 ભેદી ઢંઢોળે જગને

તારા! રહો પલકતા,
મીઠે મુખે મલકતા
સ્વપ્ના દિવ્ય ઝળકતાં
 પ્રેરત નીંદરતા જગને. ૨૪

૧૧૪ : તારાનયના

અંજનીગીત

દિનને દોરી ગયો દિવાકર
નવા નવાં ભુવનોની ઉપર
નીરવ પગલે તારાનયના
 ગતલડી આવે

ગહનતિમિર સોહાગ શરીરે
શાંતિ સિંચતી ધીરે ધીરે.
ગુપ્ત કોઈ જાદુઈ અંજને
 ઘારણ ફેલાવે ૮

જીવનસાગર જળ ઊછળતાં,
ઊંડે ચેતનતળે ઊતરતાં,
ક્ષીણ થયેલી પ્રાણશક્તિને
 નવે બળે ભરતા

સુખદુઃખના ઘાથી પીડાતા,
આતુર જીવો શોધત શાતા,
રજનીના શરણાગત થાતા
અદીઠ એકાંતે

ઝંપી જાતો જગ–ઘોંઘારો
સરિતા, સરવર, ગિરિની હારો
થંભે, થંભત પવન–ધસારો
અરવ સૂરતામાં

મર્મર મંત્ર જપત ઊભા વન,
સ્તંભિત શાંતિતણાં સિંહાસન
ઉપર વિરાજિત અદ્‌ભુત દર્શન
થતા ગહનતામા

રજની સ્વપ્નધનુષને તાણે,
વીંધી તારકકટાક્ષ બાણે,
આત્માને લઈ જાય અજાણ્યે
અકલિત કો ભુવને

દિક્સીમાથી અણુઘેરાયા,
કાળતણી ગળતી જ્યાં કાયા
આત્મા ત્યાં આલિંગે માયા–
પતિ સચ્ચિદ્‌ઘનને

૨૪ કાના દર્શન થતા ? અદ્‌ભુત શાંતિના

૧૧૫ : શિખરો

ઉપજાતિ

આકર્ષતાં એ શિખરો અનેરાં:
પાતાળદેશે દૃઢ પાય સ્થાપી,
પૃથ્વીતણાં વજ્રપડો ઉથાપી,
શૃંગે વીંધે આભ અતાગ ઘેરાં
અને અનામી અકલા અનંતે,
આશ્ચર્યથી મુગ્ધ પ્રશાંત ભાવે
ઊભાં ઊભા મૌન-ઋચા ગજાવે;
એના પડે આ પરધા દિગંતે
ના કાળની પ્હોંચત ત્યાંહિ ફાળ:
દિગંબરો યે સરકી પડે ત્યાં;
ત્યાં નગ્ન સૌન્દર્ય સ્વરૂપ શોભા-
લસે ધરી કંઠ અનંત માળ
ના વાદળાં કાજળરંગ ફૂડાં,
તોફાનનાં ગર્જન, મેલ છાયા
સ્વપ્નેય આવે ન, ન મોહમાયા.
ત્યાં વિસ્તરે મુક્ત પ્રકાશ રૂડા
અસહ્ય વેગે શુચિ જ્યોતિ-પાંખે
પ્રદક્ષિણા શાશ્વતની કરતા.
બાધા નિશાની સહજે હરંતા
તારા. નરી પાવદીમ આંખે

એકાગ્રતાનાં પ્રખરાસ્ત્ર સાધી
ભેદોતણુ અતર ભેદનારા,
વિશ્રામ લે ત્યા, શ્રમ ખેદ ભારા
ઊડતા ઉતારી પાછા ઊડતા ત્વરાથી ૨૪
ત્યા અતરગી બની આત્મમિત્ર
અમેય આશ્ચર્યસ્વરૂપ કેરો
બાધી સદાનો અવિનાશ-ડેરો
વાસો ચહુ, નિત્ય નવીન ચિત્ર
નિહાળતો અક્ષય નંદનોનાં,
આનદની લ્હેર પરે તરતો,
શાંતિતણા ગર્ભમહી ગરતો,
આજન્મ સેવ્યાં લહું સ્વપ્નસોના ૩૨

---

૩૨ સ્વપ્નસોના – સ્વપ્નસોણલા, સોનેરી સ્વપ્ના, ઉત્કૃષ્ટ સ્વપ્ના

૧૧૬ : પહાડનો પોકાર

વસન્તતિલકા

હું પહાડ હાય! જડ ને જડમૂળ સાથે
ચોટેલ ભૂતળ, મહાબ્ધિ! અગાધ ઘેરા!
આવી શકું ન તવ આભવિશાળ બાથે:
આ માત્ર અર્પું ઝરણાં લવ ભક્તિકેરાં

પાંખો હતી. પણ સમૂળ ગઈ કપાઈ
કોપેલ કાળમય વજ્રઘાવ ઘાતાં,
ને મૃત્યુપૂર્ણ જડતા હૃદયે સ્થપાઈ,
એળે વહી યુગ પરે યુગજૂથ જાતાં!

હું તો મર્યો અહ પડ્યો! સહુ આશ વીલે
ઉત્થાનની ઘનઅચેતન ઘોરમાંથી:
હે સિંધુ! મુક્ત કરુણાઘન ઝાર. હ્યાંથી
ગાળી કહે કણ મને હૃદયે લઈ લે

૧૯૩૫

---

૩ બાથે – ભિડવાને ૪ લવ – જરા જેટલી
૮ મુંગાને મુંગો, જડના જડ ૯ વીલે – વિલાઈ જઈ ને નાશ પામે છે
૧૧ મુક્ત કરુણાઘન – મુક્તપણે કરુણાનો વર્ષાદ

૧૧૭ : વાડોલિયાને

મિશ્રજાતિ

વાડોલિયા ! આપ, હવે ખસી જા,
ઉઠાવી લે કટક – કોટ – ઘેરો .
દે મોકળો માર્ગ વિકાસ વાછતા
આ છોડવાને . ચઢતો જુવાળ
જુવાનીના પ્રાણુતણો ન તારા
બાહુ પ્રસારી મથ રોધવાને

ભલે કરી તે તરુ બાલુડાની
રજાડનારા થકી સિદ્ધ રક્ષા .
હવે ન એને રખવાળુ શોભે,
રક્ષાયલો એ સ્વબળે રહેશે,
ને સાધશે સ્વપ્ન વિશાળતાના

જો વેલડી આ તરુને વિટાવા
કોડીલી આવી પિયુપ્રેમઘેલી,
વિલોલ લ્હેરે સ્મિતપુષ્પ વેરે :
હવે ખસી જા, નવપ્રેમીઓ ભલે
એકાંતનો લ્હાવ અમોલ માણે

ખીલે ભલે યૌવનરંગરાગી
આ વૃક્ષરાજા, શત બાહુ મોજે

અફાળતો દિગ્ગજ મસ્તકો એ,
પત્રે ભર્યું છત્ર વિશાળ એને
શિરે ભલે શોભતું નીલરંગી

એને પદે આશ્રય માગનારા
દેતા હુવા છો લખ લોક હ્યા ઠરે.
પંખેરુઓના દલ દિગ્દિગંતા–
થકી અહીં આવી વિમુક્ત કંઠે
છો ગાય ગાથા તરુરાજ કીર્તિની.

અને તને તો તરુ નિત્ય વંદશે
લળી લળીને. ઋણ તાહરું એ
ભૂલે કદી યે નહિ: છાય શીળી
તહને જ પ્હેલી દઈ, ભક્તિભાવે
વીંઝી રહેશે દિનરાત પંખા

નિઃશંક ચિત્તે દઈ મુક્તિદાન
વાડોલિયા ! કાર્યસમાપ્તિ માન

૧૯૩૫

૧૧૮ : વસંત

સવૈયા

•

ગઈ અમંગલ વેશ શિશિર શિર કેશ વિનાની જર્જરકાય;
મંગલ મુખડે મધુર મલપતી વસંત શી સુંદર સોહાય
રંગરંગના ફૂલે ભરચક લીલી સાડી સુહાવત અંગ,
મલયાનિલના શ્વાસોચ્છ્‌વાસે સુગંધસેરો વહત અભંગ
આંબા ઉત્તમ સોનામો'રે વસંતનો કરતા સત્કાર,
લાલધજા કેસૂડાની લઈ ખાખર કરતા જયજયકાર
વસંતના કર્ણાભરણાર્થે શિરીષ લાવે નાજુક ફૂલ,
કદંબ કટિમેખલા બનાવે, કુંદ કંકણો બે અણમૂલ
લળી લળી ઓવારણુ લેતી મધુમાલતી ફૂલગુચ્છખચેલ,
મત્ત માધવી માદક ગંધતણી કરતી પથ રેલછેલ
જાઈ જૂઈ શિશુના સ્મિત જેવા કુસુમ લઈ મળવાને જાય,
બટમોગરા સમર્પે સુંદર સુમનો મઘમઘ જે મે'કાય
કુંજઘટાઓમાંથી કોકિલ વધામણાનાં મીઠાં ગાન,
ટુહૂ ટુહૂ સ્વરથી આલાપે પંચમ સૂરે ભૂલી ભાન
વન ઉપવન ઉત્સવ ઉજવાતો, વિહંગ નૃત્ય કરતાં ગાય,
ભ્રમરવૃંદ મધુપાન કરીને ગુણગુંજન કરવા ઉભરાય,
માનવકુળની યજ્ઞવેદીએ હુવન હોળીઓ હર્ષિત થાય,
એ ઉષ્માએ આત્મવસંતે દિવ્ય કુસુમલક્ષ્મી લહરાય
વસંત આવો હસંત, અંતરકુંજ કરો વિમલા વિકસંત,
શોકજર્જરિત ઇહ જીવનમાં રમો અમર યૌવન વિલસંત

૧૯૩૬

૧૮ દિવ્ય કુસુમલક્ષ્મી – સાહસ, ઉલ્લાસ, સહજીવન અને સહપ્રવૃત્તિની પ્રીતિ, ઉત્સવોની મેત્રાની વગેરે પ્રવૃત્તિઓમાં મુદા, વગેરે

૧૧૯ : હેમંત

સવૈયા

સ્ફટિક શુદ્ધિના શારદસરમાં કરી સ્નાન સર્વાંગ,
હેમકાંતિમય ઉષાકિરણનો સજી મનોહર સ્વાંગ,
આ આવી હેમંત હસંતું હૈયું લઈ હેતાળ,
ખોબે ખોબે વેરત જગ પર ઝાકળમોતીમાળ.

વન ખેતર તરુ લતા તૃણો ઝલમલ જલઝાયે ન્હાય;
અવનીનું અંતર આનંદિત વિહંગ કંઠે ગાય
ઉચ્છ્વાસે તાજગી અજબ બહુલાવતી હેમંત,
ઉત્સુક અનિલ લઈને એને રેલે દશે દિગંત

ચંડ સૂર્ય પણ સૌમ્ય બનીને દિનદિન શીળો થાય,
ચંદ્રવદન ને તારકનયને જાદુ અજબ ઉભરાય.
શ્વેતપદ્મ, અરવિંદ અરુણ જલલહરે કરતાં લાસ.
કાળાં જળને અજવાળત કુમુદોના શશિયર હાસ

સંધ્યાએ હેમંત શાંતિમય કુંજઘટામાં જાય.
અરણીનો આમોદ ઊજળો જહીં વાટે વેરાય
ત્યાં એકાંતે ગહન નિશાનાં પી પી તારકનૂર
મૌનલયે હેમંત વિમોચે અવનવ નેહલ સૂર

સોનલરૂપલ ધન્યતાનાણી દાત્રી ઋતુ હેમંત!
વસંતથી યે વ્હાલી તુજને મુદિત ચિત્ત સેવંત

૨૬ • ૩ • ૧૯૩૬

---

૧૨. શશિયર – ચાંદનીનાતા, ચંદ્રનાં કિરણ, ચંદ્રનીપ [illegible]

૧૨૦ : તોફાની સાગરને આહ્વાન*

મિશ્ર હરિગીત

આવ સાગર ! આવ ફાળો મારતો,
આવ જળ ફ્હાડો અફાળી ડારતો,
આવ આ ઊભો અડગ હુ ખડક તુજને ખાળતો;
તવ તોરના તોફાન સ્થિર નિર્ભય નયનથી ન્યાળતો.

ચંડિકાની સિંહસ્વારી કાઢતો
વિકરાલ તું છોને પ્રલય શો ત્રાડતો,
ઘોર મૃત્યુતરંગદલ આઠે પ્રહર હેલાવતો
આવ સિંધુ ! અકંપ ખડક ખડો તમે ખેલાવતો ૮

જળરાશિ છોળે લે મ્હને ન્હરાવ તું,
શુચિ ફેનફૂલના અર્ઘ્ય અઢળક લાવ તું,
પરવળ રતન મોતી લસત મુજ ચરણુ ફરતાં વેર તું,
મુજ રંજનાર્થ મચાવ નીલમ લાસ્ય લોલુપ લ્હેરતું

મા મથી મથી મુજ સ્થૈર્ય અમથુ નાણતો,
હઠવાતણી ના વાત હુ કંઈ જાણતો;

* ચિત્રકાર શ્રી. કૃષ્ણલાલ ભટ્ટના તોફાની સમુદ્ર વચ્ચે અડગ ઊભેલા ખડકના ચિત્રનો કાવ્યાનુવાદ. —કર્તા

૧૧ પરવળ – પ્રવાલ

શિરપર અમર અંબર અને ધરખમ ધરા ધારે તળે:
બન્ને ય જો મુજ હૃદય ભરતાં ગૂઢ નિજ વિજયી બળે.

હું સ્થાણુ આગુ આગુ આ ખડો;
સાતે સમુદ્ર ભલે ચડો,
મુજ નેમ નમતું નહિ જ મૂકે : નહિ હલે જામી જડો,
કાળાં જળોના કોપ મુજ વક્ષે વૃથા લો આથડો

મુજ હાડના પોલાદમય પાયા પરે
કો દીપદાડી રચાઇ જ્યોતિ ભલે ઝરે
એકામ સફરી સાવચેત થઈ સલામતીએ ઠરે
તો ધન્યભાવ લહીશ હું જડ્યો છતાયે અંતરે

હું આ રહ્યો, જગના જુવાળ ભલે ચડો.
છો કાળ ઝઝા ફૂંકતો સામે પડો
છળબળ ભર્યા વેગો તુમુલ જળવાયુવમળોના નડો:
પરવા નથી વજ્રે વિનાશક વિદ્યુતે શિર ગડગડો.

નહિ નહિ ડરું, થઈ ચૂર્ણ જાઉં હું ભલે.
ને અનલગર્ભે ઊતરુ અધધા જલે:
એ કબરમાંથી યે જબર જ્વાળાબળે પ્રેરાઇને
ઉછળંત આવીશ બ્હાર પડકારીશ તુજને ન્હાઇને

૧૨૧ : હું શું આપું ?*

૫૬

જુગ જુગનો હુ જાચક ને તું દુનિયાનો દાતાર :
રે હું શું આપુ ? ૧

અંધ તિમિર હું, તું તો અગણિત સૂર્યોનો અંબાર .
રે હું શું આપુ ? ૨

હુ દુઃખદાવાનળ, તું ઘન સુખશીતળ જળ ઝરનાર
રે હુ શુ આપુ ? ૩

હુ અભદ્ર ને વિરૂપ, તું શિવ સુંદરતાનો સાર .
રે હું શુ આપુ ? ૪

હું હાલાહલ ઝેર નર્યું, તું અમરત–પારાવાર .
રે હુ શુ આપુ ? ૫

કઠોર પત્થર હું, તુ કોમલ પ્રેમતણો અવતાર .
રે હું શુ આપું ? ૬

હુ રજકણુમા રુધાઉં, તું અનંતનો અસવાર :
રે હું શું આપુ ? ૭

---

* આ કાવ્ય શ્રી સુંદરજી ગો બેટાઈના નીચેની પંક્તિથી શરૂ થતા કાવ્ય ઉપરથી સૂચિત થયેલુ છે હુ એમનો એ માટે ઋણી છુ

"કણુ કણનો હુ માગણ ને તુ દુનિયાનો દાતાર
રે હુ શુ માગુ ?" —કર્તા

૩ ઘન–મેઘ

દિક્કંદરમાં બદ્ધ હું, તુ મુક્ત વિહંગ વિહાર :
રે હું શું આપું ? ૮

મુજને કાળબલા, તુજને દે શાશ્વતીઓ સહચાર :
રે હું શું આપું ? ૯

વિરાડી હું આનંદતણો, તું પરમાનંદ અપાર :
રે હું શું આપું ? ૧૦

મલિન પટ હું, તું ધોનારી સ્વર્ગંગાની ધાર :
રે હું શુ આપું ? ૧૧

પતિત નિરાશાની ઘોરે હું, તું મારો ઉદ્ધાર :
રે હું શું આપુ ? ૧૨

હુ શુ આપું ? માગું તારી દયા માત્ર તલભાર.
રે હું શું આપુ ? ૧૩

---

૧૨ પતિત – પડેલા ઘોર – કબર

સૂચિ
